नाडीज्ञानतरंगिणी

[illegible]

श्री

नाडीज्ञानतरंगिणि

तथा

अनुपान तरंगिणि

अने

कालज्ञान.

मूलश्लोकसहित शुद्ध गुर्जर भाषान्तर साथे

वैद्यवर्गोना अवलोकनार्थे अने लोकहितार्थे

प्रसिद्ध कर्त्ता

महादेव रामचंद्र जागुष्टे बुकसेलर

[illegible]दरवाजा.—अमदावाद.

संवत १९८५ सन १९२९

आवृती ३ जी प्रत १०००

कीमत २-०-०

श्रीयुत गजानन विश्वनाथ पाठक द्वारा
आदित्यमुद्रणालय (अमदावाद)में मुद्रित

અનુક્રમણિકા.

નાડી જ્ઞાન તરંગિણી સમાપ્ત.

ઉપવિષોના ભેદ, ગુણ દોષ અને શાંતિ.

नाडीज्ञानतरंगिणि

आयुर्वेद सुधाकर.

॥ अथ द्वितायाकला मारभ्यते ॥

नत्वाश्री मैथिलीकांतंरामंराजीवलोचनं ॥
भवातंकहरंवक्ष्येरुक्परीक्षांसुविस्तराम् ॥ १ ॥

હવે બીજી કલા પ્રારંભ કરીએ છિએ—તે એમકે જનકરાજા વૈદ્યાચાર્ય છે તેની કન્યાના પતી કમલનયન સંસાર રોગ નાશક શ્રી રામને નમસ્કાર કરી વિસ્તારપૂર્વક રોગોની પરીક્ષા કહું છું ૧

॥ अथरोगिरोगपरिक्षामाह ॥ तत्रवाग्भटआह ॥

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैःपरीक्षितोऽरोगिणं ॥
रोगंनिदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः ॥ १ ॥

પરિભાષા કહ્યા પછી હવે રોગી અને રોગની પરીક્ષા કહીએ છીએ- ત્યાં વાગભટ કહે છે. દરશન, સ્પર્શ અને પ્રશ્ન કરીને રોગીની પરીક્ષા કરવી તેમજ નિદાનપૂર્વ રૂપ લક્ષણ ઉપશય અને પ્રાપ્તિ કરીને રોગની પરીક્ષા કરવી ત્યાં દર્શન કરીને કાસ કુષ્ટ પ્રમેહ સંગ્રહણી વિગેરે રોગોમાં કફ ત્રણ વીર્ય સૂત્ર અને મળ વિગેરેના પીળા રાતા વિગેરે રંગો જોઇને તથા શરીરની કૃશતા વિગેરે જોઇને સાધ્યાસાધ્યની પરીક્ષા કરવી. સ્પર્શ કરીને એટલે જ્વર ગુલ્મ અંતર્વિદધિ નાભિ-

ભ્રંશ વિગેરે રોગોમાં હાથની નાડી શરીરની શીતળતા ઉષ્ણતા વિગેરે તથા પેટમાં ટકટોળીને પરીક્ષા કરવી. પ્રશ્ન કરીને પેટ મસ્તક વિગેરેનું શુળ અરૂચિ રોગોનું નિદાન સ્વપ્ન વિગેરે રોગીને પુછીને પરીક્ષા કરવી. એથી સાધ્યાસાધ્યની પરીક્ષા સારી થાય છે તેમજ નિદાન જે રોગનું આદિ કારણ એટલે જે અહાર વિહાર કરવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વ રૂપ એટલે રોગનુ અપ્રસિદ્ધ કિંચિત્ ચિન્હ લક્ષણ એટલે જે પૂર્વરૂપ અસિદ્ધ ચિન્હ હોય તો તેજ પ્રસિદ્ધ ચિન્હ યુક્ત થયો તે લક્ષણ ઉપશય એટલે આ અહાર વિહારથી સુખ થાય છે. આથી નથી આપ્તિ જે વાતાદિ દોષોની સંપ્રાપ્તિ એ પાંચ પ્રકારે કરીને રોગની પરીક્ષા કરવી. ૨

॥ भरद्वाजश्चाहस्वसंहितायां ॥

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैःसंपरीक्षेतरोगिणं ॥
रोगांश्चसाध्यान्निश्चित्यततोभैषज्यमाचरेत् ॥ २ ॥
दर्शनान्नेत्रजिव्हादेःस्पर्शनान्नाडिकादितः ॥
प्रश्नादूतादिवचनैरोगाणांकारणादिभिः ॥ ३ ॥

ભરદ્વાજ સંહિતામાં ભરદ્વાજ રૂષિએ પણ કહ્યો છે કે દર્શન, સ્પર્શ, અને પ્રશ્ન કરી સાર રીતે રોગી અને રોગની પરીક્ષા કરવી. પછી સાધ્ય નિશ્ચય કરી ઔષધ ઉપાય કરવા ॥ ૨ ॥ ત્યાં નેત્ર જીબ્હા વિગેરે શબ્દથી મલમૂત્રાદિકોની પણ જોઇને પરીક્ષા કરવી, આ દર્શન કરીને પરીક્ષા છે. નાડી વિગેરે હાથ લગાડીને પરીક્ષા કરવી. આ સ્પર્શ પરીક્ષા છે. દુતાદિકોના વાકય અને રોગના ઉત્પત્તિકારક આહાર વિહારાદિક પૂછીને પરીક્ષા કરવી એટલે આ રોગ થવા વખતે

શું કર્યું હતું, શું ખાધું હતું એમ પૂછીને પરીક્ષા કરવી. આ પ્રશ્ન પરીક્ષા છે. ૩

अथ स्पर्शपरीक्षासुनेत्रपरीमाह ॥ शिवसंहितातः ॥

नेत्रंस्यात्पवनाद्रुक्षंधूम्रवर्णतथारुणं ॥
कोणंगतंप्रविष्टंचतथास्तब्धविलोकनं ॥ ५ ॥

હવે સ્પર્શ પરીક્ષામાં પ્રથમ શિવ સંહિતાથી નેત્ર પરીક્ષા કહીએ છીએ–વાતરોગથી નેત્ર રૂક્ષ ધુમાડા જેવા રંગનું તથા લાલ એક કોણામાં ગએલું જેવું અંદર વેશલેલું જેવું અને એક સરખો જોઈ રહે છે એવા લક્ષણ થાય છે. ૫

हरिद्राखंडवर्णवारक्तंवाहरितंतथा ॥
दीपद्वेषीसदाहंचनेत्रंस्यात्पित्तकोपतः ॥ ६ ॥

પિત્ત કોપથી નેત્ર હળદરના કડકાના રંગ જેવા અથવા લાલ કિંવા લીલા થાય છે. દીવાને જોઇ શકતા નથી અને દાહ યુક્ત થાય છે. ૬

चक्षुर्बलासबाहुल्यात्स्निग्धस्यात्सलिलप्लुतं ॥
तथाधवलवर्णचज्योतिर्हीनंबलान्वितं ॥ ७ ॥

કફ કોપથી નેત્ર ચીકણા પાણી ભરલેલા રંગમાં ધોળા તેજહીન અને બલાત્કાર કરીને જોવે છે. ૭

नेत्रंद्विदोषबाहुल्यात्स्याद्दोषद्वयलक्षणं ॥
त्रिदोषलिंगसंभवेन तन्मारयतिरोगिणम् ॥ ८ ॥
त्रिदोषदूषितंनेत्रमंतर्भुग्नंभृशंभवेत् ॥
त्रिलिंगंसलिलप्राविप्रांतेनोन्मीलयत्यपि ॥ ९ ॥

બે દોષોના કોપથી નેત્ર બે દોષના લક્ષણ યુક્ત હોય છે—ત્રણ દોષના કોપથી ત્રણે દોષોના લક્ષણ યુક્ત અંદર અતિશે વેશલેલા પાણી ભરલેલા અને એક બાજુનેજ ઉઘડે છે તે ત્રિદોષ દુષિત નેત્રથી રોગી મરે છે. ८

॥ अथ जिव्हा परीक्षा ॥

शालपत्रप्रभारूक्षास्फुटितारसनाऽनिलात् ॥
रक्ताश्यावाभवेत्पित्ताल्लिप्तार्द्राधवलाकफात् ॥
परिदग्धाखरस्पर्शाकृष्णादोषत्रयाधिके ॥
सेवदोषद्वयाधिक्येदोषद्वितयलक्षणा ॥ २ ॥

હવે જિવ્હા પરીક્ષા કહીએ છીએ. વાત રોગથી જીભ સાગના પાંદડા જેવી ખરખરીત રૂપી અને ફાટેલી હોય છે. પિત્ત રોગથી લાલ અને લાલ પીલી કાળી મિશ્રિત રંગની, કફથી લિપે લેલી ઓલી અને ધોલી હોય છે. ત્રિદોષથી બળેલી જેવી ખરેખરી કાળી હોય છે તેજ બે દોષના કોપથી બે દોષ લક્ષણ યુક્ત થાય છે. ૨

॥ अथ मूत्रपरीक्षामाहभरद्वाजसंहितातः ॥

पथ्यं भुक्तवतःसायमपीतां वोर्निशात्यये ॥
अकृतस्त्रीप्रसंगस्याऽपीतमद्यस्यसूदिते ॥
मूत्रंकाचमयेपात्रेशुभ्रेधृत्वाचतत्क्षणं ॥
पश्येद्वर्णंतुमूत्रस्यततोदोषान्विनिश्चयेत् ॥
दोषकोपंविदित्वाचसाध्येकर्मसमाचरेत् ॥
चिरकालंस्थितेमूत्रेदोषज्ञानंभवेन्नहि ॥ ३ ॥

હવે ભરદ્વાજ સંહિતાથી મૂત્ર પરીક્ષા કહીએ છીએ. તે એમકે જે મનુષ્ય સાંજે પથ્ય ભોજન કર્યું હોય અને રાતના અંતમાં પાણી ન પીધું હોય તેમજ સ્ત્રી પ્રસંગ ન કર્યો હોય. જો સ્ત્રી હોય તો પુરૂષ પ્રસંગ ન કર્યો હોય અને મદિરાપાન ન કર્યો હોય એવા મનુષ્યનું મૂત્ર સવારમાં જ શુદ્ધ ધોળા કાચના પાત્રમાં ભરી તુરતજ મૂત્રનો રંગ જોઈ વાતાદિ દોષોનો નિશ્ચય કરવો. એમ દોષ કોપ જાણી સાધ્ય હોય તો ઔષધ કરવું. ઘણીવાર સુધી મુત્ર રાખવાથી રંગ ફરી જાય છે તેથી દોષ કોપ જ્ઞાન હોતું નથી. ૩

रूक्षंनीलारुणंवातात्पित्तात्पीतारुणंभवेत् ॥
पीतंपित्तातिकोपेस्यादथवाकटुतैलवत् ॥
सफेनंचघनंस्निग्धंशक्लंस्यात्कफकोपतः ॥
कृष्णंरूक्षंत्रिदोषेस्यान्मिश्रे मेश्रंविनिर्दिशेत् ॥
रक्तवर्णभवेद्रक्तादितिमाहुःपुरातनाः ॥ ५ ॥

વાત રોગથી મુત્ર રૂખું અને નીલ મિશ્રિત લાલ હોય છે, પિત્તથી પીલાસયુક્ત લાલ થાય છે, પિતના અતી કોપથી પીલું અથવા સરસિયા તેલ જેવું હોય છે; કફના કોપથી ફેણયુક્ત ગાઢું ચીકણું અને ધોળુ હોય છે. ત્રિદોષ રોગમાં કાળુ અને રૂક્ષ હોય છે. બે દોષ મિલવાથી બે મળેલા રંગનું હોય છે, લોહીના બિગાડથી લોહી જેવુંજ રાતુ હોય છે. એમ પ્રાચીન વૈદ્ય લોક કહી ગયા છે. ૫

सौवीरसदृशंवापिमातुलुंगरसप्रभं ॥
पानीयेनसमंमूत्रमपक्करसतोभवेत् ॥ ६ ॥

यस्येक्षुरसशंकाशंमूत्रंनेत्रेचपिंजरे ॥
रसाधिक्यंविजानीयान्निर्दिशेत्तस्यलंघनं ॥ ७ ॥
रक्तमच्छंज्वराधिक्येमूत्रंधूम्रंतुवाभवेत् ॥
वातज्वरसमुद्भूतंमूत्रंकुंकुमपिंजरं ॥ ८ ॥
पैत्तिकेपीतमच्छंचघनंश्वेतंकफज्वरे ॥ ॥
मिश्रितंमिश्रदोषोत्थेनानावर्णंत्रिदोषजे ॥ ९ ॥

અપકવ રસ (રસાજીર્ણ) થયાં છતાં મૂત્ર કાંજી જેવું, બિજોરાના રસ જેવું અને પાણી જેવું થાય છે. જેનું મૂત્ર શેરડીના રસ જેવું છતાં નેત્ર પીળાં હોય છે તેને રસાધિકય થયું છે એમ જાણી તેને એટલે તે રોગીને મટાડવાને લાંઘણો કરવા કહેવું અર્થાત લાંઘણો કરાવવી, જ્વારાધિકય થયો હોય તો મૂત્ર લાલ અને સ્વચ્છ ધુમ્ર વર્ણનું પણ હોય છે વાતજ્વરથી પીડાએલા રોગીનું મૂત્ર કેસરના રંગ જેવું પીળુ હોય છે. પિત્તજ્વરના રોગીનું મૂત્ર કંઈક રાતું ને કાંઇ પીળાશવાળું છે, કફજ્વરથી પીડિત્ રોગીનું મૂત્ર શ્વેત રંગનુ અને જરા જાડું હોય છે પણ જો મિશ્ર જ્વર હોય છે તો મિશ્ર વર્ણનું મૂત્ર હોય છે ને વળી જો ત્રીદોષ થયો હોય તો તેમાં અનેક રંગનું મિશ્રણ હોય છે. ૯

॥ अन्यच्चान्ययारीत्या ॥

मुहूर्त्तद्वतयेशेवेरात्रौवैद्योविचक्षणः ॥
उत्थाप्यरोगिणंयुक्त्यामूत्रोत्सर्गंतुकारयेत् ॥ १० ॥
आद्यांधारांतथाचांत्यांत्यक्त्वामध्यासमुद्भवं ॥
मूत्रंकाचमयेपात्रेशुभ्रेधृत्वापरीक्षयेत् ॥ ११ ॥

कांस्यजेत्यथवापात्रेसूर्यरश्मौनिधायच ॥
तैलबिंदुक्षिपेत्तत्रतृणोनादाययुक्तितः ॥ १२ ॥
विकारान्तैलबिंदोश्चदृष्ट्वारोगान्विनिश्चयेत् ॥
तानहंसंप्रवक्ष्यामिशृणुत्वंसुसमाहिता ॥ १३ ॥

અન્ય રીતિ મૂત્ર પરીક્ષા.

ચાર ઘડી રાત્રી રહે તે વખતે રોગીને વૈદ્યે ઉઠાડી મૂત્રોત્સર્ગ કરાવવો. પ્રથમનું અને પાછળનું મૂત્ર ત્યાગ કરી મધ્યમાં થયેલા મૂત્રને એક સારા સાફ કાચના પાત્રમાં ઝીલી લઈ પરીક્ષા કરવી અથવા કાંસાના પાત્રમાં મૂત્ર ઝીલીને સૂર્યના કિરણમાં રાખી તેમાં તેલમાં શળી બોળી એક ટીપુ નાંખી તે તૈલ બિન્દુનાં લક્ષણ જોઇ રોગીની પરીક્ષા કરવી તે લક્ષણો હવે આગળ કહિએ છિયે. ૧૩

वर्तुलंमंडलंपद्मवीणाछत्रंचकुंडलं ॥
चामरंचफलंशंखंमूत्रेतैलस्यरोगिणः ॥
विकृतौसतिजायंतेयदाकारेणतच्छुभं ॥ १४ ॥
वृश्चिकाहिवितानानिवृषकूर्महलानिच ॥
बिंदुरूपंनराकारंवानराकारमेवच ॥ १५ ॥
पक्षिशूकरपंचास्यशस्त्रास्त्रमुशलानिच ॥
विकृतौसतिजातानिजात्वरिष्टंतदादिशेत् ॥ १६ ॥

મૂત્ર ઉપર નાખેલા તૈલનું બિન્દુ વર્તુલ, મંડળ, કમલ વીણા, છત્ર કુન્ડલ, ચામર, ફલ અને શંખ ઇત્યાદિની આકૃતિ જેવું થાય તો તે શુભ એટલે સાધ્ય રોગ જાણવો. વીંછી, સર્પ,

મંડપ, બળદ, કાચબો હળ સરીખું અથવા તે જો બીંદુને બીંદુ જ રહ્યું તો એટલે તેની આકૃતિમાં કાંઇ ફેરફાર ન થાય તો કીંવા મનુષ્ય વાનર, પક્ષી, કુક્કર, સીંહ શસ્ત્ર, અસ્ત્ર, મુશળ સરિખી આકૃતિ સરખું થાય તો અશુભ છે એમ જાણવું. ૧૬

॥ अन्यच्च ॥

तैलबिंदुयदामुत्रेपुर्वाशांप्रतिसर्पति ॥
आरोग्यतातदाशीघ्रंदक्षिणाशांतदामृतिः ॥ १७ ॥
वारुणीमपिकौवेरीमारोग्यंस्यान्नसंशयः ॥
दृष्टाचतुःपथाकारंतदामृत्युंचनिर्दिशेत् ॥ १८ ॥
ईशान्याद्यासुदिक्ष्वेवयदाबिंदुःप्रसर्पति ॥
मुक्तावदुच्छ्रितंवास्याद्यद्वाबिंदुर्निमज्जति ॥
तदाऽसाध्यंविजानीयाद्यद्वाछिद्रान्वितंभवेत् ॥ १९ ॥
क्षिप्तमात्रेयदातैलेबहुत्वंसंप्रजायते ॥
बिंदूनांतत्समेसौख्यंविषमेतुमृतिंवदेत् ॥ २० ॥

અન્ય પ્રકાર.

તૈલનુ બિન્દુ પેલા ઝીલેલા મૂત્રમાં નાંખતાંજ જો તે પૂર્વ દિશા તરફ જાય તો આરોગ્ય થશે, અને જો દક્ષિણ દિશાયે જાય તો રોગી નિશ્ચય મરશે એમ જાણવું, અને વળી જો પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફ જાય તો રોગીને આરોગ્ય છે એમ જાણવું.

જો મૂત્રમાં તૈલનું બિન્દુ પડતાંજ ચોખુણિયાં થઇ ચારે દિશામાં જાય તો મૃત્યુ છે એમ જાણવું. જો ઇશાન, નૈરૃત્ય,

વાવ્ય અથવા આગ્નેય દિશા તરફ પ્રસરે તો અથવા મોતીની પેઠે ઊંચું રહે અથવા કાંતો તે મૂત્રમાં ડુબી જાય તથા છિદ્ર પડે તો અસાધ્ય છે એમ જાણવું, વળી તૈલનું બિન્દુ મૂત્રમાં નાંખતાંજ એકના અનેક બિન્દુ સમપણે થાય, તો સૌખ્ય અને વિશમપણે થાય તો નિશ્ચય મૃત્યુ જાણવું. ॥૨૦॥

॥ अथ मलपरिक्षामाह ॥

वातेबद्धंधूम्रवर्णरुक्षंचापिमलंभवेत् ॥
पित्तेपीतंचशिथिलंश्वेतंचबहुलंकफे ॥ २१ ॥
मिश्रितेमिश्रवर्णस्यात्कृष्णमेवत्रिदोषके ॥
अतिकृष्णंचातिपीतमतिश्वेतंसचंद्रिकं ॥
अतिरक्तमत्युष्णंचमलंस्यान्मृत्यवेनृणां ॥ २२ ॥

હવે મલ પરીક્ષા કહીએ છીયે

હવે મલ પરીક્ષા કહીયે છિયે—જો વાત રોગ થયો હોય તો રોગીનો (ઝાડો) ઘટ્ટ, રૂક્ષ અને ધુમ્રવર્ણવાળો હોય છે. પિત્ત રોગ હોય તો પીળો શિથિલ થાય છે, જો કફ રોગ હોય તો ધોળો અને પુષ્કળ થાય છે, જો મિશ્રિત દોષયુક્ત રોગી હોય તો મિશ્રિત વર્ણનો અને જો ત્રિદોષ થયો હોય તો કાળા રંગનો થાય છે. વળી જો અતિ કાળો, અતિ પીળો, અતિ ધોળો. અતિ લાલ અને અતિ ઉષ્ણ છતાં કિંચિત્ ચળકાટ મારતો હોય તો તે મૃત્યુ કરનાર છે. ૨૨

॥ अथ रसपरिक्षामाह ॥

रसोवातात्कषायःस्याल्लवणश्चपटीयसि ॥
पित्तातिक्तःकटुश्चाम्लःकफात्स्वादुःपटुर्भवेत् १०

त्रिदोषेसर्वलिंगःस्यात्कषायश्चाग्निमांद्यके ॥
अजीर्णप्रभवेरोगेस्याद्रसोघुतसन्निभः ॥ ११ ॥

હવે રસ પરીક્ષા કહિયે છિયેઃ—વાત રોગથી પીડિત મનુષ્યનું મુખ તૂરૂં અથવા ખારૂં હોય છે; પિતરોગનું તીખું, કડવું અને ખાટું હોય છે, કફ રોગીનું મુખ મીઠું અને ખારાશવાળું હોય છે; ત્રિદોષવાળા રોગીને ઉપરના સર્વ ચિન્હ થાય છે. મંદાગ્નો થયો હોય તો મુખ તૂરૂં અને અજીર્ણ થયું હોય તો જાણે ઘી ખાધા જેવું મુખ રહે છે.

॥ अथ नासापरिक्षामाह ॥

शुष्कानासामरुत्कोपेचोष्णापित्तहिमाकफे ॥
सन्निपातेभवेद्वक्रासर्वलिंगातुवाहिमा ॥ १२ ॥

હવે નાકની પરીક્ષા કહિયે છિયેઃ—વાત રોગીનું નાક શુષ્ક (સુકું), પિત્તરોગીનુ નાક ઉષ્ણ (ઉનું), કફરોગીનું ટાઢું અને સન્નિપાત રોગીનું નાક વાંકું અથવા ઉપર કહેલા સર્વ પ્રકારનાં ચિન્હવાળું અને ટાઢું હોય છે. ૧૨

॥ अथ नाडीपरिक्षायोग्योवैद्यः ॥

स्थिरचित्तो निरोगश्चसुखासीनोविचक्षणः ॥
अनत्तमादकोऽकामीत्वलोभक्रोधमोहवान ॥
तथाऽमूत्रादिवेगी च योग्योनाडीपरीक्षणे ॥ १ ॥

હવે નાડી પરીક્ષા કરવાને વૈદ્ય કહિયે છિયેઃ—જેનું ચિત્ત વ્યવસ્થ હોય તે, નિરોગી, પ્રસન્ન મુખ રાખી બેઠેલો, ચતુર, માદક પદાર્થ ખાધા વિનાનો, કામ પીડા રહિત, લોભ

ક્રોધ, મોહથી રહિત અને મૂત્રાદિ વેગગ્રસ્ત ન હોય એવો વૈદ્ય નાડીની પરીક્ષા કરવાને યોગ્ય છે. ॥ १ ॥

॥ अथ नाडीदृष्टुयोग्योरोगी ॥

त्यक्तमूत्रपुरीषस्यसुखासीनस्यरोगिणः ॥
अंतर्जानुकरस्यापिनाडींसम्यक्परीक्षयेत् ॥ २ ॥
सद्यःस्नातस्यभुक्तस्यतथातैलावगाहिनः ॥
क्षुत्तृषार्त्तस्यसुप्तस्यनाडीसम्यङ्नबुद्धयते ॥ ३ ॥

હવે નાડી જોવાને યોગ્ય રોગી કયો તે કહિયે છીયેઃ– મુત્ર અને મળથી રહિત થયેલો, બંને જાંગની વચે હાથ રાખી સુખે બેઠેલા મનુષ્યની વૈદ્યે નાડી જોવી, તત્કાળ સ્નાન કરેલ, તત્કાળ અંગમાં તેલ મર્દન કરેલ, ક્ષુધા તૃષાથી પિડિત સુઇ રહેલ એવા મનુષ્યની નાડીની પરીક્ષા બરોબર થઇ શકતી નથી માટે તેવા મનુષ્યની પરીક્ષા ન કરતાં ઉપર બતાવેલા યોગ્ય મનુષ્યની પરીક્ષા કરવી. ॥ ३ ॥

॥ अथ नाडीपरीक्षाविधिमाह ॥

कूर्मोहिदेहिनांनाभावधोवक्रोनृणांस्थितः ॥
स्त्रीणामूर्द्ध्वमुखस्तस्यैवज्ञेयादक्षिणेकरे ॥ ४ ॥
धराऽतः-स्त्रीनृणांवामेदक्षिणेचक्रमात्करे ॥
दृष्टव्याधमनीवैद्यैरायुर्वेदविदांवरैः ॥ ५ ॥

હવે નાડી પરીક્ષાની વીધી કહીએ છીએઃ—મનુષ્યના નાભિ સ્થાનમાં કૂર્મ સ્થિત છે તે પુરૂષને અધોમુખે નીચે રહે છે અને સ્ત્રીને ઉર્ધ્વ મુખે (ઉંચે) રહે છે માટે તે કૂર્મની

દક્ષિણ બાજુની નાડી જોવી યોગ્ય છે એટલે પુરૂષના જમણા હાથની અને સ્રીના* ડાબા હાથની નાડી જોવી એવી રીતી છે. ૫

ईषद्विनामितमयेविततांगुलींच ।
बालेनिगृह्यकरमामयिनोजनस्य ॥
पुंसोऽपसव्यमपिसव्यकरेणपश्ये—
न्नाडींचशश्वदपसव्यकरांगुलीभिः ॥ ६ ॥
नार्यास्तुवाममपसव्यकरेणधीरः ।
संगृह्यसव्यकरकांगुलिभिस्तथैव ॥
संस्पंदतेधमनिकांवरवन्हिकृत्वो ।
यावच्चतावदपिवैद्यवरःपरीक्षेत् ॥ ७ ॥
एवंत्रिवारमपिकोमलवाणिभूयो ।
धृत्वाविमुच्यमतिमांश्चगदंव्यवश्येत् ॥
साचेद्विकंपतिसमांवररामवारं ।
साध्याऽन्यथानिगदिताधमनीत्वसाध्या ॥ ८ ॥

રોગીના હાથનાં આંગળાં સરખા એટલે રોગી ઘણા વખત વૈદ્યની આગળ હાથ શી રીતે બતાવવો તેથી અજાણ્યા હોવાને લીધે આંગળાં સીધાં રાખતા નથી માટે વૈદ્ય તે આંગળાં સીધાં કરીને જરા હાથ નમાવીને પુરૂષ હોય તો તેનો જમણો હાથ પોતાના હાથમાં ધરીને જમણા હાથનાં આંગળાંથી નાડી

* મારા જોવામાં હાલના વૈદ્યો સ્રી અને પુરૂષની નાડી જુવે છે તે ફક્ત જમણા હાથથીજ જુવે છે. અત્યાર સુધીમાં મેં કોઇ વૈદ્ય એવો જોયો નથી કે ઉપર પ્રમાણે નાડી જોતો હોય.

જોવી, તેમજ સ્ત્રીનો ડાબો હાથ પોતાને હાથે ધરીને પોતાના ડાબા હાથની આંગળીઓથી તેની નાડી પરીક્ષા કરવી; નાડી ત્રીસ વખત ધબકારા મારે ત્યાં સુધી જોવી ને પાછી મુકી દઈને ફરીથી જોવી, ને જો તે નાડી ત્રીસ વખત સુધી બરોબર ચાલે તો જાણવું કે રોગીનો રોગ સાધ્ય છે. બીજી વખતના જોવામાં જુદીજુદી રીતે ચાલતી માલમ પડે તો રોગી અસાધ્ય છે.

॥ अथ नाडीगतिमाह ॥

सर्पजलौकादिगतिंवदंतिहिबुधाःप्रभंजनेनाडीं ॥
पित्तेचकाकलावकभेकादिगतिंतथाचपलां ॥ ९ ॥
शिखिराजहंसकुक्कुटकपोतपारावतगमनांचकफे ॥
द्वंद्वेद्वंद्वगतिंतांवदंतिवैद्याःकांतेत्वंविद्धि ॥ १० ॥
लावतित्तिरवर्तीकगमनाचत्रिदोषतः ॥
वाऽतिवेगंयथाकाष्टंकाष्टकुट्टःप्रकुट्टति ॥
स्थित्वास्थित्वातथा नाडीह्यंगुलीत्रितयेवहेत् ॥ ११ ॥

હવે નાડીની ગતી કહિયે છિયે—વાયુની નાડી સર્પ અને જળોની ગતી માફક ચાલે છે. પિત્તની નાડી કાગડો, લાવક અને દેડકાની માફક ચાલે છે. કફની નાડી મોર, બતક, કૂકડું, કબુતર અને પારાવતની ગતી માફક ચાલે છે, જો બે દોષમિશ્રિત હોય તો દ્વિદોષ મિશ્રિત ચાલે છે. દ્વિદોષની નાડી લાવક, તિત્તર અને વાર્ત્તિકની ગતી માફક અથવા લક્કડફોડ નામનું પક્ષિ જેમ રહિ રહિને અતિ વેગથી લાકડું ફોડે છે—કાપે છે તે પ્રમાણે ત્રણ આંગળાં નીચે થાય છે.

॥ अथान्यऋषिःसुगमरीत्याप्राह ॥

ातादक्रगतिनाडीपित्तात्स्याच्चपलातथा ॥
फान्मंदगतिर्मिश्रामतश्चैववदाम्यहं ॥ १२ ॥
ाहिवक्राचतीव्राचमध्यमातर्जनीतले ॥
फुटाभवतिसानाडीवातपित्तगदोद्भवा ॥ १३ ॥
फुटावक्राचमंदाचमध्यमानामिकातले ॥
ाभवेत्साहिविज्ञेयावातश्लेष्मगदोद्भवा ॥ १४ ॥
ाचमंदातथातीव्राऽनामिकातर्जनीतले ॥
फुटास्यात्साधराज्ञेयाकफपित्तसमुद्भवा ॥ १५ ॥
र्वांगुलितलेयाचस्यान्नानागतिभिर्धरा ॥
फुटावैसाचविज्ञेयासन्निपातगदोद्भवा ॥ १६ ॥

હવે બીજા ઋષિ નાડી જોવાની સુગમ રીતિ કહે છે- નાડી વાંકી ચાલે છે. પિત્ત નાડી ચંચળ ચાલે છે. ાડી મંદ ચાલે છે. જે નાડી તીવ્ર વા વાંકી ગતીથી ી વા મધ્યમા આંગળીઓની વચ્ચે ચાલે છે તે વાત ી જાણવી, તેમજ જે નાડી વાંકી મંદ ગતીથી મધ્યમાં નામિકાની મધ્યમાં ચાલે તે વાતકફની જાણવી. વળી ંચલ વા મંદગતીથી અનામિકા વા તર્જની નીચે ચાલે પિત્તની જાણવી, અને ત્રણ આંગળાંની નીચે અનેક ી ગતી હોય તો સન્નિપાતની જાણવી. ૧૬

थान्येचान्यरीत्यानाडीपरीक्षासुगमतरामाहुः ॥
ातस्थानेचयातीव्रावातपित्तगदोद्भवा ॥

मंदावातकफोन्मिश्रामध्यमाधोहिनाडिका ॥ १७ ॥
पित्तस्थानेचयावक्रापित्तवातगदोद्भवा ॥
मंदापित्तकफातंकसंभवातर्जनीतले ॥ १८ ॥
कफस्थानेचयातीव्राकफपित्तसमुद्भवा ॥
वक्राश्लेष्ममरुन्मिश्रातंकसानामिकातले ॥ १९ ॥
क्षणेवक्राचतीव्राचमंदाचेयत्रकुत्रचित् ॥
नानागतिधरासास्यात्सन्निपातगदोद्भवा ॥ २० ॥
यस्यदोषस्यवहतिस्थानेनाडीवरानने ॥
सएवदोषोबलवानितिप्राहुर्विचक्षणाः ॥ २१ ॥

વળી બીજા ઋષિ અન્ય રીતિથી નાડી પરીક્ષા અતિ સુગમ પ્રકારની કહે છે કેઃ—જે નાડી મધ્યમા નીચે એટલે વાતસ્થાનને વિષે ચંચલ રીતે ચાલે છે તે વાતપિત્તની અને મંદ ચાલે તે વાતકફની તેમજ જે નાડી તર્જની નીચે એટલે પિત્તસ્થાનને વિષે વાંકી ચાલે છે તે પિત્ત-વાયુની, મંદ ચાલે તે પિત્તકફની, તેમજ જે અનામિકા નીચે એટલે કફસ્થાનને વિષે તિવ્ર ચાલે તે કફપિત્તની, વા વાંકી ચાલે તે કફવાયુની જાણવી. કોઈ પણ આંગળી નીચે અનેક પ્રકારની ગતીથી ચાલે તેને સન્નિપાતની જાણવી પરંતુ જે દોષસ્થાનમાં ચાલે તે દોષ પ્રબલ છે એમ જાણવું. ૨૧

॥ अथविशेषमाह ॥

यस्ययाप्रकृतिर्नित्यातत्समानायदाधरा ॥
तथाबलवतीसेयंरुग्विहीनेतिनिश्चयः ॥ १ ॥

જે મનુષ્યની જેવી પ્રકૃતિ હોય તે પ્રકૃતિની માફક અથવા સદૃઢ નાડી ચાલતી હોય તો તે રોગ રહિત છે એમ

જાણવું, જેમ કે વાત પ્રકૃતિના મનુષ્યની નાડી નિરંતર વાત પ્રધાન હોય છે પરંતુ તે નિર્દોષ છે. ॥ ૧ ॥

दीप्ताग्नेर्वेगिनीलघ्वीकामक्रोधाच्चवेगिनी ॥
क्षीणधातोश्चमंदाग्नेर्नाडीमंदतराभवेत् ॥ २ ॥
गुर्वीकोष्णास्रदोषेणक्षीणचिंताभयाद्भवेत् ॥
जीवितज्ञामदोषेणवहत्येवगरीयसी ॥ ३ ॥

જે મનુષ્યનો જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત છે તેની નાડી હલકી અને શિઘ્ર ચાલે છે. તેમજ કામ વા ક્રોધથી પીડિત મનુષ્યની નાડી શીઘ્ર ચાલે છે. ધાતુ ક્ષીણ વા મંદાગ્નિવાળા પુરૂષની નાડી અતી મંદ ચાલે છે. રકત બગડેલા પુરૂષની નાડી કિંચિત્ ઉષ્ણ અને જડ-સ્થિર ચાલે છે. ચિન્તા વા ભયને લીધે ક્ષીણ ચાલે છે. આમવિકારથી અતિ જડ-સ્થિર ચાલે છે.

॥ अथज्वरनाडीलक्षणं ॥

ज्वरकोपेनधमनीसोष्णावेगवतीभवेत् ॥
सामान्यतश्चलोलाक्षिविशेषमपरंशृणु ॥ ४ ॥
वक्राचचपलाशीतस्पर्शावातज्वरेधरा ॥
द्रुताचसरलादीर्घानाडीपित्तज्वरेभवेत् ॥ ५ ॥
मंदाचसुस्थिराशीतापिच्छिलाकफजेज्वर ॥
वक्रेषच्चपलाचापिकठिनाऽऽशुगपित्तजे ॥ ६ ॥
ईषच्चदृश्यतेदृष्ट्यामंदापिश्लेष्मावातजे ॥
सूक्ष्माशीतास्थिरानाडीपित्तश्लेष्मज्वरेभवेत् ॥ ७ ॥

સાધારણ સર્વ જવરના કોપથી ઉષ્ણુતા યુક્ત નાડી રહિને શીઘ્ર ગતીમાં ચાલે છે. વાતજવરમાં વાંકી અને ચંચલ

છતાં સ્પર્શ કાલે તહાડી માલમ પડે છે. પિત્તજ્વરમાં શીઘ્ર સરલ અને દીર્ઘ માલમ પડે છે. કફજ્વરમાં મંદ, સ્થિર, શીતલ અને સ્નિગ્ધ માલમ પડે છે. વાત પિત્તજ્વરમાં વાંકી, કિંચિત્ ચંચલ અને કઠિન હોય છે. કફવાતજ્વરમાં નાડી, કિંચિત્ મંદ છતાં તેનું ચલન નેત્રથી દેખાય છે. કફપિત્ત જ્વરમાં સૂક્ષ્મ, શીતલ અને સ્થિર ગતીમાં ચાલે છે. ૭

नाडिकासरलाशीघ्रासुरतांतेभवेध्ध्रुवं ॥
मलाजीर्णेनसैषैवस्पंदतेतंतुसन्निभा ॥ ८ ॥

મૈથુનને અંતે નાડી સરલ અને શીઘ્ર ચાલે છે. મલાજીર્ણમાં તંતુ માફક બારીક ચાલે છે. ૮

व्यायामेभ्रमणेचैवचिंतायांधनशोकतः ॥
नानाप्रकार गमनानाडीवैद्यैर्हिलक्ष्यते ॥ ९ ॥

'વ્યાયામ'—કસરત, ભ્રમણ, ચિન્તા અને ધનના શોકમાં અનેક પ્રકારે નાડી ચાલે છે. ૯

अजीर्णेतुभवेन्नाडीकठिनापरितोजडा ॥
पक्काजीर्णेपुष्टिहीनामंदमंदप्रकंपते ॥ १० ॥

અજીર્ણની નાડી કઠિન છતાં જડ હોય છે. પક્વાજીર્ણની નાડી પુષ્ટીહીન છતાં મંદગતીથી ચાલે છે. ૧૦

विशूचिकागदेभेकसंक्रमाधमनीभवेत् ॥
प्रमेहेप्रदरेराजयक्ष्मणिक्षतकासके ॥
उपदंशेधरास्पंदेद्ग्रंथिवच्चांगुलीतले ॥ ११ ॥

વિશૂચિકા (પટકી) રોગમાં દેડકાની માફક ચાલે છે

અને પ્રમેહ, પ્રદર રાજ્યક્ષ્મા, ક્ષતશ્વાસ ને ઉપદેશ ઈત્યાદિકમાં ગ્રંથી માફક ચાલે છે. ૧૧

॥ अथ प्रकृतिज्ञानमाह ॥

सप्तप्रकृतयोनृणांपृथग्दोषैस्त्रयोमताः ॥
त्रयोद्वंद्वैःसमस्तैश्वबुधैरेकाप्रकीर्त्तिता ॥ १ ॥
तास्त्वहत्वांब्रवीम्यत्राशवेनोक्ताःशिवांप्रति ॥
संहितायांस्वकीयायांशृणुयत्त्वावरानने ॥ २ ॥

હવે પ્રકૃતિ જ્ઞાન કહિએ છીએ,--મનુષ્યની પ્રકૃતિ સાત પ્રકારની હોય છે; તે નીચે પ્રમાણેઃ--

૧ વાત, ૨ પિત્ત, ૩ કફ, ૪ વાતપિત્ત, ૫ વાતકફ ૬ કફપિત્ત, અને ૭ સન્નિપાત. આ સાતે પ્રકૃતિના લક્ષણો શ્રી શિવજીએ પોતાની સંહિતામાં પાર્વતીને કહ્યાં છે તે હું કહું છું તે શ્રવણ કરો. ૨

अधृतिरदृढसौहृदःकृतघ्नः ।
कृशपरुषोऽधमनीतिवान्प्रलापी ॥
द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा ।
वियतिचगच्छतिसंभ्रमेणसुप्तः ॥ ३ ॥
अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टि ।
र्मंदरत्नधनसंचयमित्रः ॥
किंचिदेवविलपत्यनवद्धं ।
मारुतप्रकृतिरेषमनुष्यः ॥ ४ ॥

જે મનુષ્ય ધૈર્ય રહિત, જેની મિત્રતા પણ દઢ નથી,

જે કુતઘ્ન, કૃશ, રૂક્ષ અને જેની નીતિ ખરાબ, પુષ્કળ બોલનાર, ઉતાવળથી હિંડનાર, બહુ ફરનાર, જેનું મન સ્થિર નથી, જે સ્વપ્નામાં ભ્રમથી આકાશગામી, જેની વૃત્તિ વ્યવસ્થિત નથી, જેની ચંચલ દૃષ્ટી, જેને રત્ન, ધન, ને મિત્ર થોડા હોય, અને જેના બોલવામાં કંઇ પ્રમાણ નથી એવી વૃત્તિનાં મનુષ્યો વાયુ પ્રકૃતિના છે એમ જાણવું. ૪

मेघावीनिपुणमतिर्विगर्ह्यवक्ता ।
तेजस्वीसमितिषुदुर्निवारवीर्यः ॥
सुप्तःसन्कनकपलाशकर्णिकारान् ।
संपश्येदपिचहुताशविद्युदुल्कान् ॥ ५ ॥
नभयात्मणमेदनतेष्वमृदुः ।
प्रणतेष्वतिसांत्वनदानपरः ।
भवतीहसदाऽव्यथितास्थिगतिः ।
सभवेदिहपित्तकृतमकृतिः ॥ ६ ॥

જે મનુષ્ય પવિત્ર, ચતુર, બુદ્ધિમાન, હિમ્મતથી બોલનાર તેમજ તેજસ્વી, રણમાં મોટો પરાક્રમી, સ્વપ્નામાં સુવર્ણ પલાસ (ખાખરો) અને કર્ણિકાર વૃક્ષ, અગ્નિ, વિદ્યુલ્લતા, તારાનું પતન જોનાર, કોઇ ભય બતાવે તો નમન (ડરીને નમી જાય) કરનાર, શત્રુને શાસન કરનાર, શરણાંગતનું રક્ષણ કરનાર, અને જેની ગતી અવ્યથિત તે મનુષ્ય પિત્ત પ્રકૃતિના છે એમ જાણવું. ૬.

शुक्लाक्षःस्थिरकुटिलालिनीलकेशो ।
लक्ष्मीवाञ्जलदमृदंगसिंहघोषः ॥

सुप्तःसन्सकमलहंसचक्रावाकान् ॥
संपश्येदपिचजलाशयान्मनोज्ञान ॥ ७ ॥
रक्तांतनेत्रःसुविभक्तगात्रः ॥
स्निग्धच्छविःसत्वगुणोपपन्नः ॥
क्लेशक्षमोमानयितागुरूणां ।
ज्ञेयोबलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥ ८ ॥

જેનાં નેત્ર મોળાં, જેના કેશ મજબૂત--અને કાળા ભ્રમર જેવા, જે ધનવાન છે, તેમજ જેના શબ્દો મેઘ, મૃદંગ અને સિંહ પ્રમાણે ગંભીર હોય, જે સ્વપ્નમાં કમલહંસ, ચક્રવાક, પક્ષિયુક્ત મનોહર જલાશય ઇત્યાદિક જોનાર, જેની નેત્રબાજુ રાતી, જેનું શરીર સુંદર ને કાન્તિ યુક્ત અને જે સત્વગુણી. ક્લેશ સહન કરનાર અને ગુરૂભક્ત એટલાંની કફ પ્રકૃતિ છે એમ જાણવું. ૮

द्वयोर्वातिसृणांवापिप्रकृतीनांतुलक्षणैः ॥
ज्ञात्वासंसर्गजान्वैद्यःप्रकृतीरपिदर्शयेत् ॥ ९ ॥
विषजातोयथाकीटोनविषेणविपद्यते ॥
तद्वत्प्रकृतयोमर्त्यंशक्नुवंतिनबाधितुं ॥ १० ॥

જે મનુષ્યની બે અથવા ત્રણ પ્રકૃતિના લક્ષણો મિશ્રિત થતાં મળે તેને તે પ્રમાણે મિશ્ર જાણવી. જેમ વિષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કીડો વિષથી મરતો નથી તેમ જે મનુષ્યની જેવી પ્રકૃતિ પડી છે તેવી પ્રકૃતિથી તેને કંઈ ઇજા થતી નથી. ૧૦

प्रकृतेर्व्यत्ययोयस्यवर्णस्यचव्यतिक्रमः ॥
अकस्माद्यःकृशःस्थूलःस्थूलश्चापिकृशोभवेत् ॥
षड्भिर्मासैनरोयातिपंचत्वंसहरिंभजेत् ॥ ११ ॥
नराणांपादतश्चोर्द्ध्वंनारीणांमुखतस्त्वधः ॥
शोथःसर्पतितौरामंभजेतांनान्यमौषधं ॥ १२ ॥
बव्हाशीक्षीयमाणोयोमध्यशोथीतुवाभवेत् ॥
नरोवाप्यथनारीवाभजेद्रामंनचौषधं ॥ १३ ॥
शीतेदेहेभवेत्स्वेदोल्ललाटेचातिपिच्छिलः ॥
कफःकंठगतोयस्यतस्यपुण्यंमहौषधं ॥ १४ ॥
रात्रौदाहादिवाशीतं भवेद्यस्यारुणौदृशौ ॥
विहाकृष्णाखरस्पर्शादानमेवतदौषधं ॥ १५ ॥
निद्रानाशाहृदिस्तंभोविष्टंभोगौरवाऽरुची ॥
अरतिर्बलहानिश्चयस्यतस्यौषधंहरिः ॥ १६ ॥

જે મનુષ્યના વર્ણ અને પ્રકૃતિ અકસ્માત્ બદલાય તેમજ સ્થૂલ છતાં અકસ્માત્ કૃશ કિંવા કૃશ છતાં સ્થૂલ થાય તો તે છ મહિને મરશે એમ જાણવું; તે માટે તેણે અહર્નિશ હરિસ્મરણ કરી લેવું. પુરૂષના પગથી ઊંચે અને સ્ત્રીના મુખથી નીચે તેમજ સ્ત્રીના કિંવા પુરૂષના મધ્યભાગે જો સોજો આવે તો કિંવા બહુ અહાર કરતાં પણ દિવસો દિવસ ક્ષીણ થતા જવાય તો તેણે રામનામ શિવાય બીજું કંઇ પણ ઔષધ કરવું નહીં, જેનો દેહ શીતલ થઇને સર્વાંગ પરશેવાના ઝેબ આવે તો—અને વળી, તેના કપાળ ઉપર પરસેવાના ઝેબ અને તેના કંઠ પર્યંત કફ આવે તો

સમજીને પુણ્ય કરાવવું એજ ઉત્તમ ઔષધ; તેમજ જેને રાત્રીએ દાહ થાય, ને દિવસે ટહાઢ વાય અથવા ડોળા રાતા થાય, જીભ કાળી અને ખરબચડી થાય તેને દાન એજ ઔષધ, તેમજ નિદ્રાનો નાશ, હૃદય જડ, મલનો અવરોધ, જડત્વ, અરૂચી ચેન વિનાનો બલહાનિ વિગેરેનો, જેને વિકાર હોય તેને *હરિનામ સ્મરણ શિવાય બીજું ઔષધ નથી.૧૬

साम्याद्दष्टिर्वदतिचकलंहस्तपादौसदोष्णो ॥
स्वल्पोदाहःसुरसवदनंकोमलायस्यजिव्हा ॥
नासाश्वासंवहतिसरलंस्वेदहीनोज्वरोसौ ॥
साध्योरोगीभवतिनियतंयस्यनिद्रापिकाले ॥ १७ ॥

જેની દૃષ્ટિ સૌમ્ય, સ્પષ્ટ શબ્દ, હાથ, પગ સદા ઉષ્ણ, અલ્પદાહ, મુખવાસ સ્વાદ, જીભ કોમલ, જેનો શ્વાસ નાકથી બરોબર ચાલે છે, ઘામ રહિત જ્વર જેને છે ને નિદ્રા વખતે જેને બરોબર નિદ્રા આવે છે આ વિગેરે ગુણો જેનામાં હોય તે રોગી સાધ્ય જાણવા. ૧

॥ अथसाध्यासाध्यविचारमाह ॥

धराचेदेकयागत्यात्रिंशद्वारंकरेस्फुरेत् ॥
तदासाध्यांविजानीयादन्यथात्वन्यथावदेत् ॥ १ ॥
अतिमंदातिसूक्ष्माचस्थित्वाविद्युदिवैजते ॥
चंचलाशीतवावापिनाडीपंचत्वकारिणी ॥ २ ॥

* કેટલાંક દરદો એવાં હોય છે કે, જેનો ઉપાય કરવો સમજણ પડતો નથી, તેથી ગ્રંથ કર્તાનો એવો મત હશે પણ ખરૂં તો એટલુંજ છે કે જેમ બને તેમ રોગીને બચાવવા માટે તાત્કાલિક રોગને મટાડનાર ઉપાયો કરવા પાછા હઠવું નહિ.—**ભા. કર્તા.**

स्थानात्स्थानंव्रजन्वापिनानागत्यैकदेशके ॥
स्पंदेन्नाडीतदाऽसाध्यमास्मृतामुनिपुंगवैः ॥ ३ ॥
॥ अत्रविशेषः ॥
पूर्वमायोस्ततौवायोःश्लेष्मणश्चतनोव्रजेत् ॥
स्थानंनाडीक्रमान्मंदाकदाचिच्चापिवेगिनि ॥ ४ ॥
सूक्ष्मावाचक्ररूढेवस्वस्थानेचेद्भ्रराव्रजेत् ॥
तदापिमुनयः प्राहुर्नासाध्यत्वंविचक्षणाः ॥ ५ ॥

હવે સાધ્યાસાધ્ય વિચાર કહીયે છીયેઃ—જે નાડી એકજ ગતીમાં ત્રીશ વખત એકજ સ્થાનમાં ફરકે—ધબકે તો સાધ્ય અને નાની ગતીથી ચાલે તો અસાધ્ય. અતિમંદ કીંવા સુક્ષ્મ અથવા રહિ રહિને વિજળીની માફક ચાલે અથવા ચંચલ થઈ શીતલ થઈ અથવા એક સ્થાન મુકી બીજે સ્થાને જાય તો અથવા એકજ સ્થાનમાં રહી નાની ગતીથી ચાલે તો તે અસાધ્ય. હવે તેમાં વળી વિશેષઃ—પ્રથમ સ્પર્શ વેળા પિત્તસ્થાનમાં, ત્યારપછી વાતસ્થાનમાં, ત્યારપછી કફસ્થાનમાં, આવા ક્રમથી નાડી ચાલે ને કદી મંદ, શીઘ્ર અથવા સૂક્ષ્મ ચાલે અથવા નાડી પોતાના સ્થાનમાં *ચક્ર ઉપર બેઠા પ્રમાણે ભ્રમણ થતી ભાસે તો અસાધ્ય છે એમ જાણવું નહીં.

शीघ्रानाडीमलोपेतामध्यान्हेऽग्निसमोज्वरः ॥
शीतलावाभवेत्तस्यद्वितीयेदिवसेमृतिः ॥ ६ ॥

જે મનુષ્યને મધ્યાન્હકાલને વિષે અગ્નિ સમાન જ્વર આવે જેની નાડી મલયુક્ત છતાં શીઘ્ર ગતીથી ચાલે અથવા

* ચક્ર ઉપર કોઇ બેસે ને જેમ ચાકે ચઢે તેમ નાડી પોતાના સ્થાનમાં ચાકે ચઢે તો.

શીતલ થાય તો તે બીજેજ દિવસે મૃત્યુને પામે. ૬

कफपूरितकंठस्यसोष्णासर्पइवाशुगा ॥
असाध्यावाकरेऽदृश्याविकासितमुखस्यच ॥ ७ ॥
तीव्रत्वंदधतीयाग्रेकदाचिच्छीतलाभवेत् ॥
यस्यस्वात्पिच्छिलःस्वेदःसप्तरात्रंसजीवति ॥ ८ ॥
अग्रेनाडियदानास्तिमंदमन्यत्रसर्पति ॥
त्रिरात्रेणमृतिस्तस्यशैत्यमंतर्वहिः क्रमः ॥ ९ ॥
देहेशैत्यंमुखेश्वासोनाडीतीव्राविदाहिनी ॥
यामार्द्धंजीवितंतस्यतृषाहिक्कावतोपिच ॥ १० ॥

જેનો કંઠ કફથી ભર્યો હોય, જેની નાડી ઉષ્ણ અને સર્પની ગતી માફક વેગથી ચાલતી હોય તો તે અસાધ્ય છે એમ જાણવું. જેની નાડી અગ્રભાગે શીઘ્ર અને શીતલ ચાલતી હોય અને ચીકણો પરસેવો નિકળતો હોય તો તે સાત દિવસ સુધી જ બચશે એમ જાણવું. જેની નાડી અગ્રભાગે [1]માલમ પડતી નથી અને બીજા ભાગમાં મંદ ચાલે, અથવા માહે ઉંડી રહીને બહાર શ્વાસાદિક ઉપદ્રવ થાય તો તે ત્રણ રાત્રી સુધી રહીને[2] મૃત્યુ પામે અને જેનો દેહ શીતલ, મુખથી શ્વાસ, નાડી દાહયુક્ત અને તીવ્ર હોય તો અથવા તૃષા અને ગુચકી—વાધણીથી પીડિત હોય તો તે અર્ધ પ્રહર સુધી જ જીવે ॥ ૧૦ ॥

૧ નાડી જોતાં વૈદ્ય રોગીનો હાથ ઝાલી તપાસતી વખતે નાડી ડુબી ગયેલી લાગે તે.

૨ પછી તે રોગી મોડો વહેલો મરે તેનો કંઇ નિયમ નથી.

हिमवच्छीतलानाडीज्वरदाहेनतापिनः ॥
त्रिदोषरुग्विभजतोमृत्यरेवदिनत्रयात् ॥ ११ ॥
स्वस्थानविच्युतानाडीयग्रदावहतिवानवा ॥
ज्वालाचहृदयेतीव्रातदाज्वालावधिस्थितिः ॥ १२ ॥

જે મનુષ્ય જ્વરના દાહ વડે કરીને તૃપ્ત છે વા વિદોષ યુક્ત છે એવા મનુષ્યની નાડી બરફના જેવી ટહાઢી હોય તો તે ત્રણ દિવસમાં મૃત્યુને પામે. જેની નાડી સ્વસ્થાનમાં મુકીને ચાલેજ નહીં અને હૃદયમાં અત્યંત દાહ હોય તો તે મનુષ્ય દાહની શાન્તિ સુધી જ રહે. ૧૨

अंगुष्ठमूलमारभ्यसार्द्धद्व्यंगुलतोवहिः ॥
यदानाडीतदातस्ययामार्द्धेनमृतिर्भवेत् ॥ १३ ॥
भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोकप्रमुखकारणान्नाडी ॥
संमूर्च्छितांपिगाढंपुनरपिसाजीवितंधत्ते ॥ १४ ॥
भूतावेशयुतस्यापिनष्टशुक्रस्यनाडिका ॥
त्रिदोषगमनाचापिसूक्ष्माप्येवनमृत्युदा ॥ १५ ॥

જેની નાડી અંગુષ્ટ મૂલથી અઢી આંગળ ચાલતી હોય તે અર્ધ પ્રહરમાં મૃત્યુને પામે છે, પરંતુ જો ભાર ઉપાડવાથી, અથવા મૂર્છા ભય. શોક ઇત્યાદિક કારણોથી ઉપર પ્રમાણે નાડી ચાલતી હોય તો તેના મૃત્યુ માટે પણ ભીતિ રાખવી નહીં. અર્થાત ઉપલા કારણથી જો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નાડી ચાલતી હોય તો તેને કંઇ પણ હરકત થવાની નથી એમ જાણવું.

જેને ભૂત * ભ્રાંતી લાગી હોય અથવા ધાતુ ક્ષીણ હોય, જેની નાડી ત્રિદોષ યુક્ત સૂક્ષ્મ પણ ચાલતી હોય તો પણ તેને મૃત્યુનો ભય નથી. ૧૫

स्वस्थानहीशोकेनहिमाक्रांतेचनिर्गदा ॥
यद्भवेन्निश्चलानाडीनाभयंतत्रकिंचन ॥ १६ ॥
स्ताकंवातकफौयत्रपित्तंवहतिदारुण ॥
पित्तस्थानविजानीयात्तदाभैषज्यमाचरेत् ॥ १७ ॥
स्वस्थानच्यवनंयावद्भमन्यानोपजायते ॥
तत्स्थचिन्हस्यसत्वेपिनासाध्यत्वमितीरीतं ॥ १८ ॥

જે નાડી રોગ વિના શોક કિંવા ટાઢના યોગથી સ્થાનભ્રષ્ટ થઇને નિશ્ચલ થઈ હોય, તોપણ તેની ભીતિ નથી. જે નાડીમાં વાત અને કફ કમી છતાં પિત્ત પ્રબલ હોય તો તે રોગીને ઔષધ આપવું. નાડી ત્રિદોષયુક્ત છતાં પણ તે જ્યાં સુધી તેણે પોતાનું સ્થાન મુકયું નથી ત્યાં સુધી તે અસાધ્ય છે એમ જાણવું નહીં. ૧૮

॥ अथाहारवशान्नाडीगतीराह ॥

केकिगामधुराहारेक्तेस्थूलाहिगाभवेत् ॥
अम्लेभेकगातिःकोष्णाकटुकैर्भ्रमरोपमा ॥ १ ॥
कषायेकठिनाम्लानालवणेसरलाद्रुता ॥
एवंद्वित्रिचतुर्योगेनाडीनानागतिर्भवेत् ॥ २ ॥

* ભૂતને ભ્રાંતિ તરીકે ભાષાન્તર કર્તાનું કહેવું માનવું છે. ગ્રંથમાં ભૂતની ગણના છે.

द्रव्यैश्चमधुराम्लाद्यैर्नाडीशीताविशेषतः ॥
क्षीरेस्तिमितवेगाचतथाशीताबलीयसी ॥ ३ ॥
द्रवेऽतिकठिनानाडीकोमलाकठिनाशने ॥
द्रवद्रव्यस्यकाठन्येकोमलाकठिनापिचा ॥४॥

હવે અહારથી નાડીની ગતી કહીએ છીએઃ—મધુર ભોજન કરવાથી નાડી મોરની માફક ચાલે છે, તિકત ભોજનથી સ્થુલ અને સર્પની ગતી માફક ચાલે છે; અમ્લ(ખાટા) ભોજનથી દેડકાની ગતી માફક અને કિંચિત ઉષ્ણ હોય છે; કટુક ભોજનથી ભ્રમરની ગતી માફક; કષાય (તુરા) ભોજનથી કઠિન અને મંદ ચાલે છે; લવણ ભોજનથી સરલ અને શીઘ્ર ગતીથી ચાલે છે; તેમજ બે ત્રણ, ચાર ઈત્યાદિક મિશ્રિત રસ યોગથી નાના પ્રકારની ગતીથી ચાલે છે. મધુર અને અમ્લ રસના ભોજનથી શીતલ નાડી ચાલે છે; દુધ ખાધાથી મંદ, શીતલ અને સદ્રઢ ચાલે છેઃ દ્રવ પદાર્થોથી અતિ કઠિન થાય છે· કઠિન પદાર્થ ખાધાથી કોમલ હોય છે અને જો પદાર્થ કઠિનતાયુકત તો પણ તેથી મિશ્રિત ગતિમાં ચાલે છે. ૪

सपिष्टैर्गुडदुग्धैश्चपृथुकभ्रष्टद्रव्यकैः ॥
स्थिरामंदतरापुष्टागुडतैलेनधामिनी ॥ ५ ॥
कूष्मांडमूलकैर्मदामोषणलगुडाकृतैः ॥
शाकैश्चकदलैश्चैवरक्तपूर्णेवनाडिका ॥ ६ ॥

ગોળ અને દુધ યુકત લોટનો પદાર્થ પહુંવા અને શેકેલા અન્નના ભક્ષણથી સ્થિર અને અતિમંદ નાડી ચાલે છે; ગોળ અને તેલ યુકત પદાર્થથી પુષ્ઠ ચાલે છે; કોહોળા

અને મૂળાના ભક્ષણથી યોગથી મંદ નાડી ચાલે છે; અડદ ખાધાથી લગુડાકૃતિમાં ચાલે છે. શાક અને કદલિ (કેળાં)ના યોગથી રકતપુર્ણા એટલે કિંચિત ઉષ્ણ અને જડ ચાલે છે.

॥ अथनाडीगतिकारणमाह ॥

देहिनांहृदयंदेहेसुखदुःखप्रकाशकं ॥
तत्संकोचंविकासचस्वतःकुर्यात्पुनःपुनः ॥ १ ॥
संकोचेनबहिर्यातिवायुरंतर्विकासतः ॥
ततोनाड्यांचलत्यस्रग्धरायाःस्फुरणंततः ॥ २ ॥
यथावीणागतातंत्रीसर्वान्रागान्प्रभाषते ॥
तथाहस्तगतानाडीसर्वान्रोगानप्रकाशते ॥ ३ ॥

હવે નાડીના ગતીનુ કારણ કહીએ છીએ. દેહધારી પ્રાણીમાત્રનું સુખદુઃખ પ્રકાશક હ્રદય છે, તે સ્વભાવે કરીને વારંવાર સંકુચિત અને પ્રફુલ્લિત થાય છે. જે વખતે સંકુચિત થાય છે ને વખતે વાયુ બહાર જાય છે અને પ્રફુલ્લિત થાય છે તે વખતે હ્રદયમાં વાયુ પ્રવેશ કરે છે. તેણે કરીને રકતાભિસારણ ચાલુ થઇ નાડી ચાલે છે. જેમકેઃ—વીણાનો તાર ચડાવવાથી સર્વ રાગનો પ્રકાશ થાય છે તે પ્રમાણે હસ્તગત નાડી સર્વ રોગ સ્પષ્ટ કરે છે, અર્થાત્ સર્વ રોગને બતાવી આપે છે. ૩

क्वचिद्ग्रंथानुसंधानात्क्वचित्कालादिज्ञानातः ॥
अतीवसूक्ष्मयाबुद्ध्यानाडीज्ञानंभवेदपि ॥४॥
तद्गुरोरुपदेशेनतथादेवप्रसादतः ॥

स्वार्जितेनचपुण्येनविनानैवोपजायते ॥ ५ ॥
योरोगिणःकरंस्पृष्ट्वास्वहस्तंक्षलयेद्द्रुतं ॥
सरोगान्नाशयेत्सत्यपंकंप्रक्षालनादिव ॥ ६ ॥

નાડી જ્ઞાન શી રીતે થાય છે એ વીગેરે—કંઇ ગ્રંથાનુસંધાનથી કંઇ કાલાનુસંધાનથી અને કંઇ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના યોગે કરીને નાડીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તે જ્ઞાન કંઈ ગુરૂના ઉપદેશથી, દેવના પ્રસાદથી અને પોતાના પુણ્ય સંચયથી પ્રાપ્ત થતું નથી જે વૈદ્ય રોગીની નાડી જોયા પછી પોતાના હાથ ધોઇ નાખે તેજ વૈદ્ય રોગનો નાશ કરે, જેમકેઃ- કિચડથી ખરડાએલા હાથ ધોઇ નાંખવાથી સાફ–સ્વચ્છ થાય છે તેમ તે વૈદ્ય રોગીના રોગને સાફ કરી નાંખે છે.*

હવે દેશ કાલાદિ જ્ઞાન શિવ સંહિતામાંથી કહીએ છીએ.

॥ पार्वत्युवाच ॥

देवदेवदयासिंधोनाडीज्ञानंत्वयोदितं ॥
कालदेशादिविज्ञानंतथादूतपरीक्षणं ॥ ४ ॥
शकुनानिचशब्दादिपरिक्षामिहरोगिणां ॥
चेष्टामपिचमांब्रूहिरोगज्ञानायसांप्रतं ॥ ५ ॥

---

* હાલના લોભાગુ વૈદ્ય રોગીનો સ્પર્શ કરીને હાથ તો ધોતા નથી તે નાહ્ય તો કયાંથી જ ! રોગીને અડયા પછી હાથ (સાબુથી) ધોવા નો રિવાજ આધુનિક ડાકટરોમાં છે તે સારો છે. મારો મત એવો છે કે ચેપી રોગથી પીડિત રોગીને અડીને નહાવું એટલું જ નહીં પણ તે વખતે પહેરેલાં બધાં લુગડાં ધોઇ નાંખવા અર્થાત જેમ બને તેમ નાડી નિદાન વિગેરે સ્પર્શ કર્મ કર્યા પછી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ થઇ રહેવું. ભા. કર્તા.

શ્રી શંકરને પાર્વતી પૂછે છે કે—હે દેવ દયા સિંધો ! આપે મને નાડી જ્ઞાન કહ્યું પણ હવે કાલ દેશાદિકનું જ્ઞાન અને દૂત પરીક્ષા, શુકન પરીક્ષા તેમજ રોગીની શબ્દાદીક અને ચેષ્ટાની પરીક્ષા રોગ પરીક્ષાને માટે મને કહિ સંભળાવો.

॥ शिवउवाच ॥

कृतश्लेष्मावलीत्रेतायुगेवायुर्बलान्वितः ॥
द्वापरेद्वंद्वशोदाषाःसंचरंतिणनेषुच ॥ ६ ॥
वातपित्तेयुगस्यादौमध्यपित्तकफाविति ॥
प्रवलौद्वापरस्यांतेकफवातौवरानने ॥ ७ ॥
पित्ताऽधिक्यंकलौपातःकलेरंतभविष्यति ॥
तदाह्यल्पायुषोलोकाभविष्यंत्यल्पबुद्धयः ॥ ८ ॥
युगरूपस्थकालस्यविज्ञानंभाषितंमया ॥
इदमब्दस्वरूपस्यवक्ष्येऽहंत्वमतःशृणु ॥ ९ ॥

હવે શિવ ઉત્તર દે છે કેઃ—હે પાર્વતી ! કૃત યુગ એટલે સત્યયુગમાં કફ બળવાન હતો, ત્રેતાયુગમાં વાયુ બળવાન હતો, અને દ્વાપરમાં બે બે દોષ મળીને તે મનુષ્યના દેહમાં પ્રવેશ કરે છે, જેમકેઃ—દ્વાપરને પ્રારંભે વાતપિત્ત મધ્યમાં, પિત્ત કફ અને અંતમાં કફ વાયુ પ્રબલ છે, કલિયુગમાં પિત્ત પ્રબલ થશે, અને કલિયુગને અંતે સન્નિપાત થશે. તેથી લોકો અલ્પાયુષી અને અલ્પ બુદ્ધિનાં થશે. આ પ્રમાણે મેં તને યુગરૂપ કાલ જ્ઞાન કહ્યું ને હવે સંવત્સર રૂપ કાલ જ્ઞાન કહું છું તે સાંભળ. ૯

वसंतत्तौंकफंविद्धिग्रीष्मेपित्तंशरद्यपि ॥
मारुतंबलिनंतद्वत्प्रावृट्वर्षाहिमेषुच ॥ १० ॥
श्लेष्मापूर्वाह्णकेपित्तंमध्यान्हेचर्निशीथके ॥
अपराह्णेऽपरात्रौचपूर्वरात्रौमरुद्बली ॥ ११ ॥

વસંત ઋતુમાં કફ બળવાન હોય છે, ગ્રીષ્મ અને શરદ ઋતુમાં પિત્ત બલવાન હોય છે, અને પ્રાવૃટ, વર્ષા ને હેમન્ત ઋતુમાં વાયુ બલવાન હોય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વાહ્ણ એટલે દિવસના પ્રથમ તૃતિયાંશમાં કફ બલિષ્ટ હોય છે, તેમજ અપરાહ્ણ એટલે દિવસનો ત્રીજો તૃતિયાંશ અને પૂર્વરાત્ર એટલે રાત્રીના પ્રથમ તૃતિયાંશ, અને અપરાત્ર એ-ટલે રાત્રીના છેવટના—અર્થાત્ ત્રીજા તૃતિયાંશમાં વાયુ બલ-વાન હોય છે.

कालज्ञानंमयाप्रोक्तंदेशज्ञानमतःशृणु ॥
देशःसाधारणज्नूपजांगलैस्त्रिविधामतः ॥ १२ ॥
नानावृक्षगणैःकीर्णःस्वाद्वंबुप्रचुरश्चयः ॥
सआनूपामरुच्छ्लेष्मामयप्रायोमतोबुधैः ॥ १३ ॥
अल्पवारिनगोदेशोजांगलःपरिकीर्त्तितः ॥
तत्ररोगाःप्रजायंतेवातपित्तास्रगुद्भवाः ॥ १४ ॥
समवृक्षजलोदेशोबुधैःसाधारणोमतः ॥
तत्रदोषसमत्वेनसमत्वंहिरुणांभवेत् ॥ १५ ॥
एवंज्ञात्वाभिषकुर्याच्चिकित्सामपिरोगिणः ॥
जयेद्रोगान्नसंदेहश्चान्यथामोहमाप्नुयात् ॥ १६ ॥

કાલજ્ઞાન કહ્યું, હવે દેશજ્ઞાન કહું છું તે સાંભળ—સાધારણ, અનૂપ અને જાંગલ એવા ત્રણ પ્રકારના છે. જે દેશમાં પુષ્કળ વૃક્ષ અને પુષ્કળ મીઠું પાણી હોય છે તેને અનૂપ દેશ કહે છે. આવા દેશમાં વાયુ અને કફ સમ્બન્ધી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જે દેશમાં વૃક્ષ અને પાણી અલ્પ છે તેને "જાંગલ" કહે છે. આવા દેશમાં વાત. પિત્ત અને રકત સમ્બન્ધી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. જે દેશમાં વૃક્ષ અને સમ–સરખાં છે તેને "સાધારણ" દેશ એમ કહે છે એમાં પાણી રોગ પણ સાધારણ થાય છે. આ પ્રમાણે કાલ અને દેશનો વિચાર કરીને જે વૈદ્ય રોગીની ચિકિત્સા કરશે તેજ રોગને જીતશે અર્થાત્ રોગને મટાડશે–નિર્મૂળ કરશે. અન્યથા મોહને પ્રાપ્ત કરશે. ૧૬

शुक्लंवासोवसानःशुचिरपिगौरः श्यामलोवासुरूपः ॥
स्वज्ञातिर्वास्वगोत्रोधृतिमतियुक्तोऽलंकृतोमंगलाढ्यः ॥
पद्भ्यांवागोऽश्वयानैर्नृभिरपिदूतोप्यागतः स्विंगितश्च ॥
प्राज्ञतुष्टःस्वतंत्रःसचरावरउक्तःकार्यकर्त्ताविधिज्ञः ॥३॥

હવે દૂત પરીક્ષા કહિયે છિયેઃ—વૈદ્યને બોલાવવા માટે આવેલા દૂતે–મનુષ્યે, જો ધોળાં વસ્ત્રો પહેરેલાં હોય, પવિત્ર ગૌર વર્ણ છતાં સ્વરૂપવાન્ રોગીની જ્ઞાતિનો કિંવા સગોત્રી ધૈર્યવાન્, બુદ્ધિમાન્, અલંકાર ધારણ કરેલા હોય, માંગલીક દ્રવ્યયુક્ત, ચાલીને કિંવા ગાડી, ઘોડે, પાલખી ઇત્યાદિક ઉપર બેશીને આવ્યો હોય, તેમજ શુભ ચેષ્ટાવાન્, સંતુષ્ટ અને સ્વતંત્રતાવાળો હોય તો તે દૂત શ્રેષ્ટ છે. ૩

स्वस्थंप्राङ्मुखमासीनंसमेदेशेशुचौशुचिं ॥
उपसर्पतियोवैद्यंसचकार्यकरःस्मृतः ॥ ४ ॥

પૂર્વે મુખ કરીને સ્વસ્થપણે શુદ્ધિ ભૂમિ ઉપર બેઠેલા વૈદ્યને જો દૂત બોલાવવા આવે તે શ્રેષ્ટ છે. ૪

गृहीत्वाफलपुष्पाद्यंद्रव्यंत्राभिषजोऽग्रतः ॥
नम्रीभूतोवदेद्वाक्यंसचकार्यकरःस्मृतः ॥ ५ ॥

ફુલ, પુષ્પ કિંવા દ્રવ્ય ઇત્યાદિક હાથમાં લઈને વૈદ્ય સન્મુખ અતિ નમ્રપણે જે દૂત વાતચીત કરે તે દૂત શ્રેષ્ટ જાણવો. ૫

स्विन्नोमध्यदिनेप्राप्तोज्वलनस्यसमीपतः ॥
अभितस्तंप्रशस्तःस्याद्दूतःश्लेष्मामयेसति ॥ ६ ॥
रक्तपित्तातिसारेषुप्रमेहेग्रहणीगदे ॥
प्रशस्तोजलरोधेषुदूतोवैद्यमुपागतः ॥ ७ ॥
कफरोगेप्रशस्तोयःसपित्तेचविगार्हितः ॥
वातरोगेवरोदूतःसौम्येवहतिमारुते ॥ ८ ॥

જે દૂતનું અંગ પરસેવાથી ભિજાયું હોય, મધ્યાન્હકાલ પ્રાપ્ત થયો હોય અથવા અગ્નિ સમીપ વૈદ્ય પાસે, કફથી પીડિત રોગીને જોવા માટે જે દૂત બોલાવવા આવે તે શ્રેષ્ટ છે. તેમજ રક્તપિત્ત, અતિસાર, પ્રમેહ અને સંગ્રહણી રોગમાં પીડાતા રોગીને જોવા માટે બોલાવવા આવનાર, વળી જ્યાં જલનો અવરોધ છે તે ઠેકાણે બોલાવવા આવનાર પણ શ્રેષ્ટ છે. જે દૂત કફરોગમાં શ્રેષ્ટ તે પિત્તરોગમાં નિંદિત છે. જે દૂત મંદ મંદ પવન વાતામાં આવે તે વાતરોગમાં શ્રેષ્ટ છે. ૮

पित्तरोगेषुपूर्वाह्णेवातिकेष्ववर्द्धरात्रके ॥
कफरोगेऽपराह्णेचप्राप्तोदूतोवरोमतः ॥ ९ ॥
वातातंकेषुमध्यान्हेचापराह्णेसेमाऽधमः ॥
क्रमात्पित्तेपूर्वरात्रौनिशीथेचसमोऽधमः ॥ १० ॥
अपरात्रौचपूर्वाह्णेकफरोगेसमोऽधमः ॥
एवंज्ञात्वाभिषग्गच्छेद्यशोर्थीरोगिणोगृहं ॥ ११ ॥

પિત્તરોગી તરફથી પૂર્વાહ્ણકાલે આવેલો દૂત, વાત-રોગી તરફથી અર્ધરાત્રિયે આવેલો દૂત અને કફરોગી તરફથી અપરાહ્ણકાલે આવેલો દૂત શ્રેષ્ટ છે. વાતરોગી તરફથી મધ્યા-ન્હકાલે આવેલો દૂત સાધારણ છે. અપરાહ્ણકાલે આવેલો દૂત નીચ છે. પિત્તરોગી તરફથી પૂર્વરાત્રિયે આવેલો દૂત સાધારણ, ને અર્ધરાત્રીયે આવેલો નીચ છે. કફરોગી તરફથી *અપરાત્રીયે આવેલો સાધારણ અને પૂર્વાહ્ણકાલે આવેલો દૂત નીચ છે એમ જાણવું. ૧૧

दूतमुखाक्षरसंख्यात्रिधाविभाज्यातच्छेषेपश्येत् ॥
विषमेषजीवातिम्रियतेरोगीसमेचशून्येच ॥ १२ ॥

જે દૂત વૈદ્ય પાસે આવીને જે વાકય બોલે તેના અક્ષર ગણીને તે અક્ષરને ત્રણે ભાગતા—અર્થાત્ ભાગાકાર કરતાં વિશષમ (બાકી) રહે તો રોગી સારો થશે, અને જો સમ કિંવા શૂન્ય રહેતો રોગીનો રોગ સારો થવો કઠિન. ૧૨

* રાત્રીનો ત્રીજો ભાગ.

દાખલો—૨૫ ભાગ્યા ૪ તો ભાગાકાર કરતાં બાકી એક રહે તે ખોટું—અને ૨૪ ને ૪ ભાગતાં કંઇપણ શેષ રહેતો નથી માટે તે શ્રેષ્ટ છે.

एकश्चेदसकृद्ब्रूयाच्चलशीघ्रंचिकित्सकं ॥
यामादूर्ध्वंतदामृत्युंजानीयाद्रोगिणोभिषक ॥ १३ ॥

જે રોગી તરફથી વૈદ્યને બોલાવવા જે દૂત આવે તે વૈદ્યને (ઉતાવળથી) " ચાલો, ચાલો " એમ એ કહે તો તે રોગી એક પ્રહર પણ જીવવો મુશ્કેલ છે. ૧૩

एकश्चेदागतोदूतोवंशयष्टिकरस्तदा ॥
दिवसेसप्तमेमृत्युंजानीयात्तस्यरोगिणः ॥ १४ ॥
बालावृद्धाःस्त्रियःषंढाश्चत्वारोद्वौत्रयश्चवा ॥
दुष्टवाक्यप्रवक्तारोरक्षाऽग्नियमदिक्स्थिताः ॥ १५ ॥
शास्त्रास्त्रधारिणोभस्मपाषाणास्थिवरास्तथा ॥
रुजार्तावधिरादीनाःकुचैलाःक्षुत्तृषर्दिताः ॥ १६ ॥
श्रांताहीनाधिकांगाश्चभ्रांताविकृतलोचनाः ॥
खरोष्ट्रमहिषारूढाःप्लुतगद्गदवाचिनः ॥ १७ ॥
नग्नाःपाषंडिनोभग्नाआर्द्रांगास्तृणखंडिनः ॥
दूताहिगर्हिताएतैर्नैतैर्वैद्योव्रजेत्सह ॥ १८ ॥

જે દૂત વૈદ્યને તેડવા આવે તેના હાથમાં જો વાંસની સોટી-લાકડી હોય તો તે રોગી સાતમે દિવસે મરશે એમ જાણવું. બાલક, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, નપુંસક કિંવા વૈદ્યને તેડવા-બોલાવવા ચાર, બે, ત્રણ ઈત્યાદિ દૂત આવે તો, અથવા દૂત દુષ્ટ વાક્ય

બોલે, અને તે નૈઋત્ય, અગ્નેય—અને દક્ષિણ દિશા ×સ્થિત હોય, અથવા વસ્ત્ર. અસ્ત્ર, ભસ્મ અને પાષાણ હાથમાં હોય અથવા રોગી તરફનો દૂત, +સ્વયંરોગી હોય, બહેરો, દીન, કુવસ્ત્ર યુક્ત, ક્ષુધા અને તૃષાથી પીડિત, શ્રમિત, હીનાંગ કિંવા આધિકાંગવાળો, ભ્રમિષ્ટ નેત્રવિકારી, *બાલેય, ઉંટ, ભેંશ ઉપર બેઠેલો હોય કિંવા ગદગદિત સ્વરથી સ્પષ્ટ બોલતો ન હોય, નાગો, પાખંડી, ભગ્ન, આર્દ્રાગી, હાથથી તૃણ તોડનાર એવો જે રોગી તરફથી દૂત આવે તો તેની સાથે વૈદ્યે જવું નહીં કારણ તે નિંદિત છે. ૧૮.

नखद्विजोर्ध्वांगविघर्षकायेघ्राणस्पृशोभूमिविलेखकाश्च ॥
सन्न्यासिनःपाणिविमर्दकाश्चनखच्छिदश्चासितत्रासस‍श्च ॥
चर्मादिहस्ताःपरिषेककालेनिशिप्रियेभोजनकालएव ॥
याम्यांदिशिप्रेयासिपृष्टभागेचात्युच्चदेशेभिषजः स्थिताश्च
पक्वंत्वसारंहिफलंगृहात्वीयेवैद्यगेहेमनुजाःप्रयांति ॥
नतैःसजूर्वैद्यवरःप्रगच्छेद्यशःप्रहानिर्भाविताहितत्र ॥
सव्येऽपसप्येपृष्टेऽग्रभागेदूतोयदातिष्ठतिलोलदृष्टे ॥
कांतेतदारुकुपंचत्वकष्टमायुष्यमेवंक्रमताव्येवश्येत् ॥

નખ, દાંત અને ઉર્ધ્વાંગ ખજવાળનાર, નાકને સ્પર્શ કરનાર, ભૂમી ઉપર હાથથી અથવા પગ ઇત્યાદિથી રેખા—લીટીઓ કાઢનાર, સંન્યાસી, હાથ ચોળનાર, નખ તોડનાર, કાળા વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, સ્નાનકાલે—અથવા ભોજન સમયે આવનાર, વૈદ્યની જમણી બાજુએ, કિંવા પુષ્ટ ભાગે, કિંવા

× ઉભો હોય. + જાતેજ રોગી હોય. * ગધેડું.

વૈદ્યથી અતિ ઉંચે* બેસનાર, અને પકવ છતાં જેમાં સાર -તત્વ-મિઠાસ નથી એવું ફલ હાથમાં રાખી વૈદ્યને તેડવા આવનાર વિગેરે પ્રકારના દૂત સાથે (ચતુર) વૈદ્યે જવું નહીં, કારણ કે તેની સાથે જવાથી યશ મળનાર નથી— જે દૂત વૈદ્યને બોલાવવા આવે તે જો વૈદ્યની ડાબી બાજુએ ઉભો રહે તો (રોગીનો) રોગ કઠિન છે એમ જાણવું. જમણી બાજુએ ઉભો રહીને રોગી માટે કંઇ પૂછપરછ કરે તો રોગનું મૃત્યુ છે એમ જાણવું. જો તે દૂત વૈદ્ય પૂંઠે ઉભો રહી રોગી માટે પૂછે તો રોગીનું કષ્ટ સાધ્ય છે એમ જાણવું. તેમજ જો સન્મુખ આવી પૂછપરછ કરે તો સુખ-સાધ્ય છે એમ જાણવું. ૨૨

यमदिशाभिमुखंत्वंशुचौभुविच्चलनप्रज्वलनेपचनेस्थितं
यउपसर्पतिवैद्यमयेम्रियेतामिहदूतमवेहियमानुगं ॥ २३ ॥

नग्नंभूमौशयानंवावेगोत्सर्गेषचोन्मतं ॥
प्रकीर्णकेशमभ्यक्तंस्विन्नंविक्लवमेवच ॥ २४ ॥

कुर्वंतंपैतृकंदैवंकार्यंचोत्पातदर्शने ॥
मध्यान्हेचनिशीथेचसंध्ययोःकृतिकर्क्षके ॥ २५ ॥

आर्द्राश्लेषामघामूलत्रिपूर्वाभरणीषुच ॥
चतुर्थ्यांचनवम्यांचषष्ठ्यांसंधिदिनेषुच ॥ २६ ॥

* અર્થાત્ વૈદ્યની પાસે જે દૂત જાય તે વૈદ્યને સ્થાનમાં જો કોઇ ઊંચે ઠેકાણે બેસીને રોગીને માટે પૂછપરછ કરે તેને જ આ ઠેકાણે ઊંચી જગા ગણવી બીજી નહીં.

कुर्वंतंवनितासंगंक्रूरेकर्माणिवोद्यतं ॥
येवैद्यमुपसर्पंतिदूतास्तेचापिमर्हिताः ॥ २७ ॥

જે વૈદ્ય અપવિત્ર ભૂમી ઉપર દક્ષિણાભી મુખ કરી બેઠો હોય તે પ્રસંગે, અગ્નિ સળગાવતો હોય તે પ્રસંગે, સ્વયંપાક–રાંધતો હોય તેવે પ્રસંગે, જો કોઈ દૂત આવે તો તેને યમનો દૂત છે એમ જાણવું અર્થાત્ તે નિંદિત છે. વળી તેમજ જો વૈદ્યે નગ્ન ભૂમી ઉપર શયન કર્યું હોય, મલમૂત્ર કરવા માટે (વૈદ્ય) પ્રવૃત થયો હોય, જે વૈદ્યે (માથાના) કેશ છુટા મુકયા હોય, જે વૈદ્યે (શરીરમાં) તેલમર્દન કર્યું હોય, જે વૈદ્યને પરશેવો થયા છતાં વ્યાકુલ થયો હોય, પૈતૃક અથવા દેવકર્મ કરવા વૈદ્ય બેઠો હોય તે વખતે, અથવા દેવી ઉત્વાન ચાલુ છતાં મધ્યાન્હકાલે, મધ્યરાત્રે, સંધ્યાકાલે કૃત્તિકા, આર્દ્રા, આશ્લેષા, મઘા, મૂલ, ત્રિપૂર્વા ભરણી વિગેરે નક્ષત્રો હોય તે વેળા, કિંવા ચતુર્થી, નવમી ષષ્ટી, અમાવાષ્યા, પોર્ણીમા ઇત્યાદિક તીથિ હોય તે દિવસે, અથવા વૈદ્ય સ્ત્રી સંગ કરતો હોય તે વખતે, કિંવા કૃુર કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થયો તે વખતે જો કોઇ દૂત=મનુષ્ય (વૈદ્યને) બોલાવવા–તેડવા આવે તો તે નિંદિત છે એમ જાણવું. ૨૭

॥ ग्रंथातरेउक्तं ॥

दूतोरक्तकषायकृष्णवसनोदंडीजटीमुंडित ॥
स्तैलाभ्यक्तवपुर्भयंकरवचोदीनोश्रुपूर्णेक्षणः ॥

भस्मांगारकपालपाशमुशलीसूर्येऽस्तगेव्याकुलो ॥
यःशून्यस्वरसंस्थितोगदवतोदुतःसकलानलः ॥ २८ ॥

જેણે રાતાં, ભગવાં કિંવા કાળાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હોય, દંડ કિંવા જટા ધારણ કરી હોય, મુંડન કરાવ્યું હોય, તૈલ મર્દન કર્યું હોય, ભયંકર ભાષણ કરનારો, દીન, આંસુથી જેનાં નેત્ર ભરાઈ ગયાં હોય, ભસ્મ, અગ્નિ, ખપ્પર, કપાલ પાશ, મૂસલ ઇત્યાદિ જેણે હાથમાં ધર્યાં હોય. સૂર્યાસ્ત સમયે આવેલો વ્યાકુલ કિંવા વૈદ્યના શૂન્ય સ્વરથી ઉભો રહેલો દૂત જો વૈદ્યને બોલાવવા આવે તો કેવલ રોગીનો કાળ આવ્યો છે. એમ જાણવું. ૨૮

वैद्यंसंभाष्यमाणोंगंकुड्यमास्तरणंतुवा ॥
प्रमृज्याद्वाधुनोत्येवकरौपृष्टंशिरःस्वकं ॥ ३२ ॥
हस्तमाकृष्यवैद्यस्यन्यसंच्छिरसिवारेसि ॥
नसजीवतिवावैद्यंविनिंदेदोषधंतुवा ॥ ३३ ॥

જે રોગી વૈદ્યની સાથે સમ્ભાષણ કરતી વખતે, પોતાના અંગ ઉપર, ભીંત ઉપર અથવા પોતાના આસન ઉપર હાથ ફેરવે, તાલી પાડે, અથવા માથું ધુણાવે અથવા વૈદ્યનો હાથ ખેંચી પોતાના માથા ઉપર કિંવા હૃદય ઉપર ધરે, અથવા વૈદ્યની કિંવા ઔષધની નિંદા કરે તો તે રોગી ન જીવે એમ જાણવું. ૩૩

॥ अथशकुनान्याह ॥ तत्रतावच्छुमान्याह ॥

गोवृषौसितौशुभौचविप्रवारणौनृपः ॥
पुष्पमश्वचाषहंसबर्हिरत्नमोदकाः ॥

छत्रमत्स्यमांसनीरपूर्णकुंभरोचनाः ॥
कन्यकास्वलंकृतावरांगनाबरामता ॥ १ ॥
वेणुशंखमेघवेददुदुभीरथस्वनाः ॥
स्तोत्रपाठउच्छ्रितंध्वजंज्वलद्विभावसुः ॥
जातरुपमक्षताःसुपुत्रसंयुतावधूः ॥
गौःसवत्सकाप्रयाणइत्ययंगणोवरः ॥ २ ॥
दध्यामंफलमेहीतिवाचोऽग्रेयाहिपृष्टतः ॥
वामेवादक्षिणेवाचःसौम्याःसौम्यफलप्रदाः ॥ ३ ॥
सिंहगोवृषनादाश्वहेषितंगजवृंहितं ॥
शुभंहंसरुतंप्रोक्तंघूकशब्दंतुवामतः ॥ ४ ॥
पुनामानःखगावामेस्त्रीसंज्ञादक्षिणेशुभाः ॥
यानंदक्षिणतोवामेप्रशस्तंश्वशृगालयोः ॥ ५ ॥
मृदुःशीतोऽनुकुलश्चसुगंधिःपवनःशुभः ॥
ग्रंथ्यर्बुदादिषुप्राज्ञैश्छेदशब्दःसुपूजितः ॥ ६ ॥
विद्रध्युदरगुल्मेषुभेदशब्दस्तथैवच ॥
रक्तपित्तातिसारेषुरूध्दशब्दोवरोमतः ॥ ७ ॥

હવે શુભ શુકન પરીક્ષા કહીએ છીએઃ–ધોળી ગાય કિંવા બળદ, બ્રાહ્મણ, હસ્તી–હાથી રાજા, પુષ્પ, ઘોડા, નીલકંઠ પક્ષી–ચાસ, હંસ, મોર, રત્ન, મોદક–લાડુ, છત્ર, મત્સ્ય, માંસ, પાણીથી ભરેલી ગાગર, ગોરોચન, અલંકાર યુક્ત કન્યા કિંવા સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી, તેમજ વેણુ, શંખ, મેઘ, વેદ, નગારૂં, રથનો અવાજ, સ્તોત્ર પાઠની ધ્વની, ઉભી ફરકતી

ધ્વજા, પ્રદીપ્ત અગ્નિ, સુવર્ણ અક્ષત–ડાંગર, પુત્ર સહિત સ્ત્રી અને સવત્સા ગાય–એટલે વાછડા સહિત ગાય, રોગીના ઘર તરફ જતાં વૈદ્યને સામા મળે તો તે શ્રેષ્ટ (શુકન) છે એમ જાણવું. દહીં, (કાચું) ફલ, " આગળ આવો " એવા શબ્દો સન્મુખથી, અને " જાઓ " એવા શબ્દો પાછળથી, ડાબા કિંવા જમણે પાસે શુભ ભાષણ પણ શુભ છે. તેમજ સિંહ, ગાય, બળદ, અશ્વ, ગજ–હાથી, હંસ અને ઘુવડ એટલાના શબ્દો જો ડાબી બાજુએ થાય તો તે શ્રેષ્ટ છે. પુલ્લિંગ વાચક પક્ષી ડાબે પાસે અને સ્ત્રી લિંગ વાચક પક્ષી જમણે પાસે–બાજુએ સારાં જાણવાં. કુતરાં અને શિયાળવાં જમણેથી ડાબે ઉતરે તો શ્રેષ્ટ જાણવું. મંદ, શીતલ, તેમજ અનુકુલ અને સુગંધીયુકત વાયુ ઉત્તમ જાણવો. ગ્રન્થિ, અર્બુદ, ઇત્યાદિ રોગની ચિકિત્સા કરવા જતાં " છેદ " એવી જો ધ્વની થાય તો તે સારી જાણવી. વિદ્રધિ, ઉંદર, અને ગુલ્મ રોગની ચિકિત્સા માટે જતાં " ભેદ " શબ્દની ધ્વની થાય તો તે ઉત્તમ જાણવી, તેમજ રક્તપિત્ત અને અતિસાર માટે " રૂદ્ધ " પ્રતિબંધ કરો એવો શબ્દધ્વની ઉત્તમ જાણવો. ૭

॥ अथशुभान्याह ॥

एहीतिपृष्टतोयाहीत्यग्रतोनशुभप्रदः ॥
कूतोयासीतिनोयाहिसर्वतश्चनशस्यते ॥ ८ ॥
शशमार्जारनकुलचापाहिगृध्रकौशिकैः ॥
मार्गच्छेदंनशंसंतिगोधासरटवानरैः ॥ ९ ॥

दर्शनंचरुतेशस्तंनगोधाकृकलासयो ॥
तथैवाक्रुष्टहाकष्टमाक्रंदरुदितःस्वना ॥ १० ॥
छर्दिवातपुरीपाणांशब्दोवैगर्दभोष्ट्रयोः ॥
प्रतिषिद्धस्तताभग्नक्षुतोस्स्त्रवितमाहतं ॥ ११ ॥
दौर्मनस्यंचवैद्यस्ययात्रायांनप्रशस्यते ॥
निर्गच्छेद्रोगिणोद्वारान्मंगलंतदमंगलं ॥ १२ ॥
नग्नोबालेतरोमुंडीशंढकोमलिनांबरः ॥
कषायवसनोभग्नोव्यंगोभूतधरोजटी ॥ १३ ॥
तैलकृत्स्वर्णकारश्चरोगार्त्तोमद्यविव्हलः ॥
केशभस्मास्थिकाष्टाश्मतुषकार्पासकंटका ॥ १४ ॥
खट्वोर्ध्वपादापिण्याकंवसातैलंतृणंतिला: ॥
प्रयाणेवाप्रवेशेवानोशस्तादर्शनंगताः ॥ १५ ॥
नशुभंतस्यवैद्योवागृहेयस्यनपूजितः ॥
शकुनानिमयाकांतेप्रोक्तानीतिविधारय ॥ १६ ॥

હવે શુભ શુકન તે કયા તે કહિયે છીએઃ—ચિકિત્સા કરવા નિકળેલા વૈદ્યની આગળ "જાઓ" કિંવા તે (વૈદ્ય) ની પાછળ "આવો" તેમજ "કયાં જાવ છો" 'ન જશો' એવા જો શબ્દ થાય તો તો અશુભ જાણવા. સસલું, બિલાડી. નોળિયું, નીલકંઠ પક્ષી. સર્પ, ગીધ, ઘુવડ, ઘો, કાચડો અને વાનર એટલાં આડે ઉતરે તો અશુભ જાણવું. ઘો અને કાંચડાનું દર્શન અને શબ્દ પણ અશુદ્ધ જેમકેઃ હાય! હાય!! અરે બાપરે!! વિગેરે નિંદિત છે. ઓટારી,

અધોવાયૂ,—વાછુટ, શૌચ વિધિ વખતે જે શબ્દ બોલાય છે તે, ગર્ધવ, ઊંટ એમના શબ્દ, કોઈ પણ પદાર્થ ફુટતાની સાથે થતો શબ્દ, છીંક કિંવા પડવાનો (કોઇ પણ વસ્તુ) શબ્દ કિંવા કાંઈ મારવાનો શબ્દ તે નિંદિત છે. રોગીના ઘર તરફ જતી વખતે વૈદ્યનું થન પ્રસન્ન ન હોય તો તે પણ અશુભ. રોગીના ઘર આગળ ગયા પછી ત્યાં કાંઇ મંગલ માલમ પડે તો તે અમંગલ જાણવું. નગ્ન મુંડન કરાવેલું હોય, ષંઢ, નપુષક. મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, કાળાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર, ભગ્ન, વ્યંગ થયેલો. ભસ્મ ધારણ કરનાર, જટાધારી, તૈલી, તૈલ વેચનાર, સોની, રોગી, મદ્યપાન કરેલો, કેશ, ભસ્મ, અસ્થિ, કાષ્ટ, પત્થર. તુષ*—ભૂસી, કપાસ, કાંટા, ઉલટો ખાટલો. તલનો ખોળ, ચરબી. તૈલ. ઘાસ—ચારો, તિલ એ વિગેરે પદાર્થો રોગીના ઘર તરફ જવા નિકળ્યા પછી અથવા રોગીના ઘરમાં પેસતાં સામા મળે તો તે નિંદિત છે, રોગીને ઘેર ગયા પછી ત્યાં જો વૈદ્યનો સત્કાર ન થાય તો તે પણ અશુભ છે. ૧૯

॥ अथ स्वप्नशुभाशुभफलमाह ॥

देवताप्रतिमाविप्राञ्जीवतःसुहृदोनृपान् ॥
यःपश्येद्वृषभानगाश्चस्वप्नेस्वच्छंजलंपलं ॥ २ ॥
समिद्धमग्निंमत्स्यांश्चस्रजःश्वेताःफलानिच ॥
वासांसिधनमाप्नोतिरोगीचेन्नीरुजोभवेत् ॥ ३ ॥

* ભૂસી—બાજરિયો ઉપર આવે છે તે.

હવે શુભાશુભ સ્વપ્નનું ફલ કહિએ છિએઃ—દેવની પ્રતિમા, બ્રાહ્મણ, જીવંત, સુહૃદ, રાજા, બળદ, ગાય, સ્વચ્છ જલ, માંસ, પ્રજ્વલિત અગ્નિ, મત્સ્ય, શુભ પુષ્પની માલા, ફળ અને વસ્ત્ર એટલાં જો સ્વપ્નામાં જોવામાં આવે તો, ધન લાભ થાય છે અને જો રોગીને સ્વપ્નામાં જોવામાં આવે તો તેનો રોગ મટે છે. ૩

विट्प्रदिग्धंशरीरंयोजनःपश्येत्स्वकीयकं ॥
पिवेत्क्षीरंपलंभक्ष्येदामंरोदितिसस्वरं ॥ ४ ॥
प्रासादान्सफलान्वृक्षानारोहेद्द्विजपर्वतान् ॥
संतरेत्तटिनीसिंधूनक्षुभितान्कलुषोदकान् ॥ ५ ॥
उरगोवाजलौकोवाभ्रमरोवापियंदशेत् ॥
सस्वस्थःप्राप्नुयाद्वित्तंरोगीमुच्येतरोगतः ॥ ६ ॥

જે પોતાના શરીરને સ્વપ્નામાં વિષ્ટાથી લિપ્ત જુવે અથવા સ્વપ્નામાં દુધ કિંવા કાચુ માંસ ભક્ષણ કરે, કિંવા મોઢેથી રડે, મહેલ ઉપર, ફલયુક્ત વૃક્ષ ઉપર, હાથી અથવા પર્વત ઉપર સ્વપ્નામાં ચડે તો કિંવા નદી, ક્ષુબ્ધ થએલો સમુદ્ર તરે, કિંવા જેને સર્પ, જલજંતુ અથવા ભ્રમર કરડે તો તે જો નિરોગી હોય તો તેને દ્રવ્ય પ્રાપ્તી થાય, ને જો રોગી હોય તો નિરોગી થાય. ૬

अतोऽनिष्टप्रदानवक्ष्येस्वप्नान्ध्यायन्हरिंप्रभु ॥
व्याधितःपश्यमानोयःसुहृद्भिःसुजनैरपि ॥ ७ ॥
स्नेहाभ्यक्तशरीरःसन्करभव्यालगर्दभैः ॥
वाराहैर्महिषैर्वापिदक्षिणायांदिशिव्रजेत् ॥ ८ ॥

रक्तांबरधराकृष्णाहसंतीमुक्तमुर्द्धजा ॥
यंवाकर्षतिवध्वास्त्रीनृत्यंतीदक्षिणांदिशं ॥ ९ ॥
अंत्यावसायिभिर्योवाकृष्यतेदक्षिणामुखः ॥
परिस्त्रजेरन्यंवापिप्रेत्ताःप्रव्राजकास्तथा ॥ १० ॥
मुर्द्धन्याघ्रायतेयस्तश्वापदैर्विकृताननैः ॥
पिबेन्मधुचतैलंचयोवापंकेवसीदति ॥ ११ ॥
पंकप्रदिग्धगात्रोवाप्रनृत्येत्प्रहसेततथा ॥
निरंबरश्चयोरक्तांधारयेच्छिरसिस्रजं ॥
सस्वस्थोलभतेव्याधिंरोगीमृत्युमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥

હવે હરિનું સ્મરણ કરીને અશુભ સ્વપ્ન કહિયે છિયે: સ્વપ્નમાં જો પોતાને કાંઇ વ્યાધિ થયા છતાં પોતાનો મિત્ર જોઇ રહ્યો છે એવું જો જોવામાં આવે તો કિંવા અંગને તેલાદિક લગાડીને હાથીના બચ્ચા ઉપર, ગધેડા ઉપર, કુક્કર ઉપર કિંવા ભેંશ ઉપર બેસી દક્ષિણ દિશા તરફ જઇએ છીએ એમ જો જણાય તો, કાળી સ્રી રાતાં લુગડાં પેહેરીને અને માથાના વાળ છુટા મુકીને આપણને બાંધી નૃત્ય કરતાં કરતાં દક્ષિણ દિશા તરફ લઇ જાય છે એવું જો જોવામાં આવે તો, કિંવા આપણને ચાંડાલો પકડીને દક્ષિણ દિશા તરફ લઈ જાય છે એવું જો જોવામાં આવે તો, અથવા આપણને મરેલો મનુષ્ય કિંવા સન્યાસી આવીને આલીંગન આપે છે એવું જો માલમ પડે તો, કિંવા પંચનખી શ્વાપદો (કુત્રાં, વાઘ, ઇ.) તેમના પોતાના ભયંકર મુખવડે કરીને આપણું મસ્તક સુંઘી જુવે તો કિંવા મધ અથવા તેલ

પ્રાશન કરે તો અથવા કિચ્ચડમાં ડુબે તો-કિચ્ચડ આખે શરીરે લગાડી નૃત્ય કર્યો જેવું સ્વપ્ન આવે તો, અથવા હસે તો, કિંવા પોતે નગ્ન થઇ માથા ઉપર લાલ પુષ્પની માળા ધારણ કરેલી જુવે તો, જો તે જોનાર નિરોગી હોય તો રોગી થાય ને જો રોગી હોય તો મૃત્યુને પામે. ૧૨

यस्यवंशोनलोवापितालोवोरसिजायते ॥
यंवामत्स्योग्रसेद्योवाजननींप्रविशेदपि ॥ १३ ॥
पर्वताग्रात्पतेद्योवाश्वभ्रेवातमसावृते ॥
ह्रियितेस्त्रोतसावापितथामौढ्यमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥
पराजीयेतबध्येतकाकाद्यैर्वाऽभिभूयते ॥
यस्यच्छर्दिर्विरेकोवास्याद्दंताःप्रपतंतिवा ॥ १५ ॥
यःपश्येद्देवतानांवाप्रकंपमवनेस्तथा ॥
पतनंतारकादीनांप्रणाशंदीपचक्षुषोः ॥ १६ ॥
शाल्मलींकिंशुकंयूपंवल्मीकंपारिभद्रकं ॥
पुष्पितंकोविदारंवाचितांवायोऽधिरोहति ॥ १७ ॥
कार्पासतैलपिण्याकलोहानिलवणांतिलान् ॥
लभेताश्नीतवापक्कमन्नंयश्चपिवेत्सुरां ॥
स्वस्थश्चत्प्राप्नुयाद्व्याधिमार्त्तोमृत्युमवाप्नुयात् ॥ १८ ॥

સ્વપ્નમાં જે મનુષ્ય પોતાની છાતી ઉપર વાંસ, નલ વૃક્ષ, તાડ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયેલું જુવે, અથવા મત્સ્યથી ગળતાં જુવે, કિંવા જનુની સાથે વિષય ભોગ કરતાં જુવે, કિંવા પર્વતની ટોચથી પડતાં જુવે, અથવા અંધારૂં હોવાને લીધે

પૃથ્વી ઉપરના ખાડામાં પડતાં જુવે, અથવા પાણીના પ્રવાહમાં તણાતાં જુવે, કિંવા પોતે મૂર્ખ થયો છે એમ જુવે કિંવા શત્રુથી પરાભવ થયો જુવે અગર તેમનાથી બંધાએલો જુવે, કિંવા કાગડા વિગેરે ભય દેખાડે છે એવું જુવે, કિંવા વાંતિ, જુલાબ થતાં જુવે, દાંત પડે છે એવું જુવે, કિંવા દેવતા અથવા પૃથ્વી કાંપે છે એવું જુવે, કિંવા નક્ષત્ર પડતાં જુવે, દીપ અને નેત્રના નાશને જુવે, કિંવા શીમળો, પલાસ, યુપ (યજ્ઞ સ્તંભ) કીડીયારૂં, કડવો લંબડો, પુષ્પિત, કાંચન, ચિતા એટલાં ઉપર ચઢતાં જુવે, અથવા કપાસ, તૈલ, ખોળ લોખંડ, મીઠું, તિલ, એટલાં જો પ્રાપ્ત થાય તો, અથવા અન્નમળે, અથવા તેનું ભક્ષણ કરે, કિંવા સુરા પ્રાશન કરે વિગેરે સ્વપ્નમાં જોનાર મનુષ્ય નિરોગી હોય તો પણ રોગને પામે, ને રોગી હોય તો મૃત્યુને પામે. ૧૮

शुनांसख्यंज्वरीशोषीकपिसख्यमवाप्नुयात् ॥
उन्मादीचाप्यपस्मारीक्रमाद्राक्षसप्रेतयाः ॥ १९ ॥
मेहातिसारिणौतोयंकुष्टीस्नेहगणंपीबेत् ॥
शष्कुलींछर्दिमान्भक्ष्येद्दारिद्रंपांडुरोगवान् ॥ २० ॥
गुल्मेषुस्थावरोत्पत्तिःकोष्ठेमूर्ध्निशिरोरुजि ॥
सतिश्वासेपिपासायांगच्छेदध्वानमेवच ॥
रक्तपित्तीपिबेद्यश्चशोणितंसविनश्यति ॥ २१ ॥

સ્વપ્નમાં જ્વરવાળાને કુતરા સાથે મિત્રતા હોય, રાજયક્ષમાવાળાને વાંદરાથી, ઉન્માદ રોગીને રાક્ષસથી, અપસ્માર રોગીને પ્રેતથી મિત્રતા હોય તો તે મરે. પ્રમેહ અને અતિ-

સારવાળો રોગી જો સ્વપ્નમાં, પાણી, કુષ્ટી, તૈલ, ઘૃત ઇત્યાદિ પિયે, વાંતી રોગી પૂરી ખાય, પાંડુ રોગી પીળો પદાર્થ ભક્ષણ કરે, ગુલ્મ રોગી પોતાના પેટમાં વૃક્ષ કિંવા પર્વત જુવે, શિરો રોગી પોતાના માથા ઉપર ઝાડ કિંવા પર્વત જુવે, શ્વાસ કિંવા નીષા રોગી પોતાને રસ્તે હિંડતાં જુવે અને રક્તપિત્ત રોગી રક્ત પ્રાશન કરતાં જુવે તો તેનો નાશ થાય. ૨૧

स्वप्नानेवंविधानदृष्ट्वाप्रातरुत्थाययत्नवान् ॥
दद्यान्माषांस्तिलाँल्लोहंविप्रेभ्यःकांचनादिकं ॥ २२ ॥
गायत्रींवाजपेन्मंत्रान्श्रीपतेःशंकरस्यवा ॥
गजेंद्रमोक्षणंवापिप्रपठेच्छृणुयात्तुवा ॥ २३ ॥
यथाप्रकृतिकाःस्वप्नाविस्मृताविहताश्चये ॥
चिंतिताश्चदिवादृष्टाभवंत्यफलदास्तुते ॥ २४ ॥

ઉપર કહેલાં દુષ્ટ સ્વપ્નો જો જોવામાં આવે તો, પ્રાતઃકાલે ઉઠી સ્નાન કરી અડદ, તિલ, લોહ અને સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય બ્રાહ્મણને આપી ગાયત્રી અથવા વિષ્ણુના મંત્ર કિંવા શીવના મંત્ર જપવા, અથવા ગજેન્દ્ર મોક્ષનો પાઠ કરવો. જો પાઠ ન આવડતો હોય તો કોઇની પાસે સાંભળવાથી પણ દોષ નિવારણ થાય છે; પરંતુ જો સ્વપ્ન પોતાની પ્રકૃતિને સમાન હોય અથવા જોઇને ભુલી જાય, કિંવા તે દુઃસ્વપ્ન ઉપર બીજાં શુભ સ્વપ્ન જોવામાં આવે, અથવા ચિંતવન કરતાં દેખે, અથવા દિવસે સ્વપ્ન દેખે તો કંઇ પણ શુભાશુભ ફલ નથી. ૨૪

॥ अथशब्दादिभ्योरोगज्ञानमाह ॥

कफाद्गंभीरशब्दःस्यात्स्फुटवक्ताचपित्ततः ॥
वातान्मध्यस्वरश्चैवंजानीयाद्भिषगुत्तमः ॥ १ ॥

હવે શબ્દ પરીક્ષા કહિયે છિયેઃ—કફ રોગીનો શબ્દ ગંભીર, પિત્તરોગીનો સ્પષ્ટ અને સ્વચ્છ અને વાતરોગીનો શબ્દ મધ્યમ હોય છે. ૧

॥ अथस्पर्शपरीक्षा ॥

वाताच्छीतःकफाच्चार्द्रःशीतलश्चनरोभवेत् ॥
पित्तादुष्णोरुजार्त्तश्चज्ञायतेस्पर्शतस्त्विति ॥ २ ॥

હવે સ્પર્શ પરીક્ષા કહિયે છિયેઃ—વાત રોગીનું અંગ શીતલ, કફરોગીનું અંગ ચીકણું અને શીતલ હોય છે, અને પિત્તરોગીનું અંગ ઉનું હોય છે. ૨

॥ अथवर्णपरीक्षा ॥

वातेनरुक्षगात्रःस्याच्छयावःपिंगश्चवाभवेत् ॥
पित्तेनपीतगात्रःस्यात्तैलाभ्यक्तइवापिच ॥
कफात्स्निग्धश्चशुक्लश्चवर्णतश्चविनिश्चयेत् ॥ २ ॥

હવે વર્ણ પરીક્ષા કહિયે છિયેઃ—વાતરોગીનું અંગ રૂક્ષ છતાં કાળું અથવા પિળાશ પડતું હોય છે, પિત્તરોગીનું અંગ પીળું અથવા તેલ લગાડયા માફક હોય છે અને કફરોગીનું અંગ સ્નિગ્ધ છતાં શુકલ વર્ણવાળું હોય છે. ૩

॥ नाडीस्थानगतीमाह ॥

वातिकायाःपतिर्ब्रह्मापैत्तिकायास्त्रिलोचनः ॥
श्लैष्मिकायाःपतिर्विष्णुर्वदंतीतीमुनीश्वराः ॥ ११ ॥

नाडीस्थानानिविद्धित्वमनुभूतानिमेकिल ॥
पित्तवातकफानांहिक्रमादंगुष्टमुलतः ॥ १२ ॥

હવે નાડીના દેવ એટલે સ્વામી કહિયે છિયેઃ—વાયુ નાડીના સ્વામી બ્રહ્મદેવ, પિત્ત નાડીના સ્વામી શિવ અને કફની નાડીના સ્વામી વિષ્ણુ છે. હવે સ્થાન કહિયે છિયેઃ હાથના અંગુષ્ટ મૂલથી પ્રથમ પિતસ્થાન, મધ્યમાં વાયુસ્થાન અને અંતમાં કફસ્થાન છે. ૧૨

॥ एतदेवोक्तंसनत्कुमारपराशरसिद्धांतिभ्यां ॥
वाताधिकावहेन्मध्येत्वग्रेवहतिपित्तला ॥
अंतेश्लेष्मवतीज्ञेयामिश्रितेमिश्रिताभवेत् ॥ १३ ॥

આ પ્રમાણે સનત્કુમાર અને પારાશર સિદ્ધાંતિઓએ કહ્યું છે કેઃ—વાતાધિક નાડી મધ્યમાં—વચમાં, પિત્તાધિક આદિમાં, કફાધિક છેવટમાં અને દ્વિદોષ કિંવા ત્રિદોષ મિશ્રિત નાડી મિશ્રિત ચાલે છે.

॥ अत्रकारणमुक्तंचताभ्यां ॥
पित्तपंगुकफःपंगुःपंगवौमलधातवः ॥
वायुनायत्रनीयंतेतत्राकर्षतिमेघवत् ॥ १४ ॥
अतोमध्यगतोवायुःपित्तप्रेरयतिद्रुतं ॥
स्वाग्रगंकर्षतेनाड्यांमंदंचस्वानुगकफं ॥ १५ ॥
यथाझंझामरुद्भूमौस्वाग्रगंप्रेरयेत्तृणं ॥
कर्षयेच्चानुगंवक्रःशीघ्रमंदगतिंक्रमात् ॥ १६ ॥
अतोग्रगस्यपित्तस्यज्ञायतेचपलागतिः ॥
वक्राचमरुतोमध्येचांतेमंदाकफस्यहिं ॥ १७ ॥

અહીં એમણે કંઇ કારણો કહ્યાં છે જેમ કેઃ–પિત્ત, કફ, મલ અને ધાતુ, સર્વ પાંગળાં છે, તેથી વાદળાંને વાયુ જેમ લઈ જાય છે તેમ તે તરફ તે જાય છે, તે પ્રમાણે તેને વાયુ જે ઠેકાણે લઇ જાય તે ઠેકાણે તે જાય છે, તેથી વાયુ નાડીના મધ્ય ભાગમાં રહિને આગળ પિત્તને શીઘ્રગતીથી ચલવે છે, જેમકેઃ–પૃથ્વી ઉપર અતિ પ્રબલ વાયુ (તોફાની વાયરો) આગળનાં તૃણને ઝપાટાબંધ ઉરાડે છે ને પાછળનાને મંદગતીમાં ચલાવે છે તેમજ આપણામાં રહિને વક્ર ગતીથી ચાલે છે. તેજ પ્રમાણે નાડીના અગ્રભાગમાં સ્થિત થયેલા પિત્તની ગતી ચંચલ હોય છે. મધ્યસ્થિત વાયુની ગતી વાંકી હોય છે અને અંતભાગ સ્થિત કફની ગતી મંદ હોય છે. ૭

आयुर्वेदेशास्त्रेज्योतिःशास्त्रेचपंडिताः ॥
कलौपाराशरंवाक्यंश्रेष्ठमाहुर्हिसर्वतः ॥ ३ ॥
तत्समंसुमतंतस्यनाडीज्ञानेयतोस्तिह ॥
ततःसनत्कुमारस्याऽपिप्रमाणमिहेरितं ॥ ४ ॥

વૈદ્યશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પણ કલિયુગમાં પારાશરનું જ વાક્ય શ્રેષ્ટ છે એવું પણ્ડિતો કહે છે. તેમજ આ નાડી જ્ઞાનમાં સનત્કુમારનો મત પારાશર ઋષિના જેવો છે. તેથી તેમનો મત આ ઠેકાણે પ્રદર્શીત કર્યો છે. ૪

मुनीनांवाक्यसत्यत्वेहेतुंतेप्रवदाम्यहं ॥
युगानुरूपास्यान्नाड्यांदोषस्थानविकल्पना ॥
संहितायांस्वकीयायांशिवेनोक्ताचसाप्रिये ॥ ५ ॥

સર્વ મુનિયો સત્યવાદી છે તેનું કારણ કહિયે છિયે વાતાદિ દોષના સ્થાનમાં નાડીની ગતી જુદી જુદી હોય તેની વ્યવસ્થા શિવ સંહિતામાં શ્રી શંકરે કહ્યું છે કે:

॥ शिवउवाच ॥

श्लेष्मिकायाःपतिर्विष्णुःशुद्धसत्वमयश्चसः ॥
अतश्चाग्रेकफोनाडयांकृतेसत्वमयेस्थितः ॥
तदामध्यगतोवायुःपित्तमंतेस्थितंप्रिये ॥ ६ ॥

શ્રી શંકર કહે છે કે:—કફ નાડીના પતિ વિષ્ણુ છતાં તે શુદ્ધસત્વગુણ યુક્ત છે, અને સત્યયુગ પણ શુદ્ધ સત્વગુણમય છે તેથી તે યુગમાં નાડીને અગ્રભાગે કફ, મધ્ય ભાગે વાયુ અને છેવટે પિત્ત સ્થિત હોય છે. ૬

वातिकायाःपतिर्ब्रह्मारजोगुणमयश्चसः ॥
रजोगुणमयस्त्रेतायुगोतोवायुरग्रगः ॥
धमन्यांमध्यगःश्लेष्मपितमंतेतदास्थितं ॥ ७ ॥

વાત નાડીના પતિ બ્રહ્મદેવ છતાં તે રજોગુણમય છે અને ત્રેતાયુગ પણ રજોગુણમય છે. તેથી તે યુગમાં નાડીને અગ્રભાગે વાયુ, મધ્યભાગે કફ, અને છેવટે પિત્ત સ્થિત હોય છે.

युगोवैद्वापरोमिश्रस्ततोनाडयास्त्रिधास्तिहि ॥
व्यवस्थाऽहंप्रवक्ष्यामितांक्रमेणवरानने ॥ ८ ॥
वातपित्तकफाश्चादौमध्येपित्तंकफोमरुत् ॥
कफःपित्तंचवातश्चयुगस्यांतेक्रमात्स्थिताः ॥ ९ ॥

દ્વાપરયુગ એ મિશ્રિત ગુણયુક્ત છે, તેથી તે યુગમાં નાડીની વ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની છે. ૧ યુગના આદિભાગમાં પિત્ત અને કફ, ૨ મધ્યભાગમાં કફ અને વાત, ૩ યુગને છેવટ કફ, પિત્ત અને વાત, એ પ્રમાણે ક્રમથી કરીને સ્થિત હોય છે.

पित्तनाडीपतिश्चहंत्रिगुणात्मातमोऽधिकः ॥
तमसस्तुरजोन्न्यूनंसत्वमल्पंततःकलौ ॥ १० ॥
अतःपित्तप्रधानत्वात्पित्तमग्रेभविष्यति ॥
वायुर्मध्येकफश्चांतेधरायामेवनिश्चितं ॥ ११ ॥
कलेरंतेधमन्यांतुसन्निपातोभविष्यति ॥
तदालोकमरिष्यंतिकालेनाल्पेनपार्वति ॥ १२ ॥

શ્રી શંકર કહે છે કેઃ—હું ત્રિગુણાત્મક છતાં પિત્તનાડીનો સ્વામી છું અને મારામાં તમોગુણ વધારે છે, રજોગુણ તેથી પણ ઓછો છે. અને તેથી પણ સત્વગુણ અલ્પ છે; તેમંજ કલિયુગમાં પિત્ત વધારે થશે, તે માટે નાડીને અગ્રભાગે પિત્ત, મધ્યભાગે વાયુ, અને છેવટને ભાગે કફ થશે. અને કલિયુગને છેવટે સન્નિપાત થશે ત્યારે મનુષ્ય અલ્પાયુષિ થશે. ૧૨

इति श्रीमत्शुकलसीतारामात्मजपंडितरघुनाथप्रसाद विरचितेआयुर्वेदशुधाकरनाडीज्ञानमभिदेद्वितीयकलायांसमाप्तः ॥

तादाज्ञानुसार लाला कुलोत्पन्नेन श्रीमद्देवाश्रयीगोविन्दरामसूनुना कृष्णलालेन कृतिमंद गुर्जर भाषान्तरम्समाप्तम् ॥

श्री विश्वनाथप्रसन्नोस्तु.

अथ श्री अनुपान तरंगिणि प्रारंभः

मंगळाचरण.

नत्वाश्रीमद्रमानाथं स्मृत्वाचशशिशेखरं ॥
वक्ष्यतेयत्प्रशादेन अनुपानतरंगिणि ॥ १ ॥

ગ્રંથ કર્તા પ્રથમ સકળ મનોરથ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવા મંગળા ચરણ કરે છે કે—

શ્રી લક્ષ્મી પતી (શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન વા શ્રી રામચંદ્રજી કિંવા વિષ્ણુ પરમાત્મા) ને નમસ્કાર તથા શશિ શેખર (જેના કપાળમાં વા, મુકટ–મૌળી વિષે દ્વિતિયાનો ચંદ્ર છે તે સદા શિવજી) નું સ્મર્ણ કરી મારી ઇચ્છાને સફળ કરૂં છું; અને તેઓની કૃપા (પ્રશાદ) વડે જ આ અનુપાન તરંગિણિ નામનો લઘુ ગ્રંથ રચવા ઉત્સાહવંત થયો છું માટે તે આશા સફળ થાઓ. ૧

સપ્ત ધાતુઓનાં નામ.

स्वर्णरूप्यश्चताम्रंच रङ्गयशदमेवच ॥
सीसंलोहंचसप्तैते धातवोगिरिसंभवाः ॥ २ ॥

સોનું ૧, રૂપુ ૨, તાંબુ ૩, કલઇ ૪, જસત ૫, સીસું ૬ અને લોખંડ એ સાત ધાતુઓ કહેવાય છે તે પર્વતોથી ઉત્પન્ન થનારી ધાતુઓ છે. ૧

સપ્ત ઉપ ધાતુઓનાં નામ.

सप्तोपधातवस्वर्ण माक्षिकंतारमाक्षिकम् ॥
तुत्थंकास्यश्चरीतिश्च सिंदूरश्चशिलाजितुः ॥ ३ ॥

સોવનમાખી ૧, રૂપમાખી ૨, મોરથુથું ૩. કાંસું ૪, પીતળ ૫. સિંદૂર ૬ અને શિલાજીત ૭ એ સાત ઉપધાતુઓ કહેવાય છે (તેમાં ધાતુઓ કરતાં કમતિ ગુણ હોય છે) ૨૨

રસ એટલે શું ?

रसायनार्थिभिर्लोके पारदोरस्यतेयतः ॥
ततोरसइतिप्रोक्ता रसचधातुरपिस्मृतः ॥ ४ ॥

વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગ રહિત તથા બળ બુદ્ધિ સહિત જે મનુષ્યને રહેવાની ઇચ્છા હોય તેમને પારો ભક્ષણ કરવો યોગ્ય છે, અથવા સોનાદિ સાતે ધાતુઓને ખાઇ જનારો છે એટલા માટે પારાને રસ અથવા ધાતુ પણ કહે છે. ૪

ઉપરસ નામ.

गन्धोहिङ्गुलुमभ्रतालकशिलारस्रोतोऽञ्जनंटङ्कणम्
राजावर्त्तकचुम्बकौस्फटिकयाशङ्खःखटिगैरिकं ॥
कासीसंरसकङ्कपर्दसिकतावोलश्चकंकुष्टम् ॥
सौराष्ट्रीचमताअमीउपरसास्सूतस्यकिंचिद्गुणै ॥

ગંધક, હિંગળોક, અભ્રક, હરતાલ. મણશિલ, કાળો સુરમો, ટંકણખાર, ચમકપાષાણ, ફટકડી, ખંખ, ખડી, સોનાગેરૂ, હીરાદસી, ખાપરિયો, કોડી, છીપ, હીરાબોળ, બોદારસિંગ, અને મુલતાની માટી એ સધળાં ઉપરસ સંજ્ઞાથી

ઓળખાય છે. એઓને પારાના ગુણ સહિત કિંચિત (કાંઇક થોડા) ગુણવાળા માનેલ છે. ૫

રત્ન નામ.

वज्रंगारुत्मकंपुष्प रागोमाणिक्यमेवच ॥
इन्द्रनीलश्चगोमेद स्तथावैदूर्यमित्यपि ॥ ६ ॥
मौक्तिकंविद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानिवैनव: ॥

હીરા, પન્ના (પાનું) મણિક, પુખરાજ, નીલમ. પીલાં રત્ન, શનિશ્ચર, મોતી અને પરવાળાં એ નવ રત્ન સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. ૬

ઉપ રત્નનાં નામ.

उपरत्नानिकाचश्च कर्पूराश्मातथैवच ॥
मुक्ताशुक्तिस्तथाशंख इत्यादिनिबहून्यपि ॥ ७ ॥

કાચ, બિલોર, મોતીની છીપ અને શંખ એ ઉપરત્ન સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. ૭

નવ વિષનાં નામ.

विषन्तुगरल:क्ष्वेडस्तस्यभेदानुदाहरे ॥
वत्सनाभ:सहारिद्र:सक्तुकश्चप्रदीपन: ॥ ८ ॥
सौराष्ट्रिक:शृङ्गकश्चकालकूटस्तथैवच ॥
हालाहलोब्रह्मपुत्रोविषभेदाअमीनव: ॥ ९ ॥

વિષ, ગરલ અને ક્ષ્વેડ એ વિષનાંજ નામ છે એટલે વછનાગ, હારિદ્રક, સકતુક, પ્રદીપન, સૌરાષ્ટ્રિક, શંગિક, કાળકૂટ, હાલાહલ અને બ્રહ્મપુત્ર એમ વિષના નવ ભેદ કહેવાય છે. ૮–૯

ઉપવિષ (ઝેર)નાં નામ.

अर्कक्षीरंस्नुहीक्षीरंतथैवकरहारिका ॥
करवीरकोथधत्तूरःपञ्चचोपविषाःस्मृताः ॥ १० ॥

આકડાનું દૂધ, થોરનું દૂધ, કલીહારી, કણેર અને ધંતૂરો એ પાંચ ઉપવિષ કહેવાય છે; (કેટલાક ગ્રંથ કર્ત્તાએ ઉક્ત પાંચ ઉપવિષ તથા ચણોઠી, ઝેરકોચલાં, નેપાળા અને અફીણ એ મળી ઉપવિષ પણ નવજ ગણેલાં છે.) ૧૦

સપ્ત ધાતુઓને કેવી રીતે શુદ્ધ કરવી?

स्वर्णताराररताम्राणं पत्राण्यग्नौप्रतापयेत् ॥
निषिञ्चेतप्ततप्तानि तैलेतक्रेचकाजिके ॥ ११ ॥
गोमूत्रेचकुलत्थाना कषायेचत्रिधात्रिधा ॥
एवंस्वणादिलोहानां विशुद्धिस्संप्रजायते ॥ १२ ॥

સાતે ધાતુઓનું શોધન (શુદ્ધ કરવાનું) કહીએ છીએ: સોનું, રૂપું, લોખંડ અને તાંબુ એ ચાર ધાતુઓનાં બહુજ પાતળાં પતરાં કરાવી અગ્નિમાં તપાવી તપાવીને નીચે બતાવેલી વસ્તુઓમાં ઠારવાં (બુઝાવવાં-ઝબોળવાં) અને કલઇ. સીસું તથા જસત એ ત્રણને ઓગાળી ઓગાળીને તેલ છાશ, કાંજી, ગાયનું મૂત્ર અને કલથીના કવાથમાં ઠારવાં એટલે સાતે ધાતુઓને ઉક્ત પાંચ વસ્તુઓમાં ત્રણ ત્રણ વખત ઠારવી જેથી દોષ રહિત થાય છે. ૧૧-૧૨

ઉપ ધાતુઓનું શોધન.

मातुलिङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्यद्रवैःपचेत् ॥
चालयेल्लोहजेपात्रे यावत्पात्रंसुलोहितं ॥ १३ ॥

भवेत्ततस्तुसशुद्धिः स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥
कर्कोटीमेखशृग्युत्थै द्रव्यैर्जबीरजैर्दिनम् ॥ १४ ॥
भावयेदातपेतीव्र विमलाशुद्धयतिध्रुवम् ॥
विष्टयामर्दयेतुत्थं मार्ज्जारकक्रपोतयोः ॥ १५ ॥
दशांशंटंकणंदत्वा पचेन्मृदुपुटेततः ॥
पुटंदध्नापुटंक्षौद्रे देयंतुत्थविशुद्धये ॥ १६ ॥
शोधनंकांस्यरीत्योश्च धातुशुद्धिसमंभवेत् ॥
दुग्धाम्लयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदितावुधैः ॥ १७ ॥
शिलाजतुसमानीय ग्रीष्मतप्तशिलाच्युतम् ॥
गोदुग्धैस्त्रिफलाक्काथै भृङ्गद्रावैश्चमर्दयेत् ॥
आत्रपेदिनमेकैकं तच्छुष्कंशुद्धतांव्रजेत् ॥ १८ ॥

સોવનમાખીને શોધવી હોય તો બીજોરાને અથવા જંબીરી (એક જાતનું ખાટું લીંબુ તે)ને રસ લોઢાની કઢાઈમાં નાખી તેની અંદર સોવનમાખીને નાખવી, પછી દેવતા ઉપર ચઢાવવી જ્યારે રસ બળી જાય અને કઢાઈ લાલ અંગારા જેવી દેખાય ત્યારે નીચે ઉતારી નાખવી. ઠંડી થયા પછી કાહાડી લેવી તેને શુદ્ધ સોવનમાખી કહે છે.

જો રૂપમખીને શોધવી (શુદ્ધ કરવી) હોય તો કંકોડી, મરડાસિંગ અને જંબીરી જાતનું લીંબુ એ ત્રણને રસ કાહાડી એટલે એ દરેકના રસમાં અકેક બબે દિવસ રૂપ-મખીને લસોટી (ઘુંટી) સૂર્યના આકરા તડકામાં રાખવી જેથી શુદ્ધ થાય છે.

જો મોરથુથાને શુદ્ધ કરવું હોય તો–બીલાડી અથવા કબૂતર (જંગલી કબૂતર) ની હગારમાં અથવા એ બન્નેની હગારમાં મોરથુથા (નીલાથુથા–મોર–ચુત–થુથા) ને ખરલ કરવું. પછી મોરથુથાના દશમે ભાગે ટંકણખાર મેળવી સરાવ-સંપુટ કરી અડાયાં છાણાની સાધારણ આંચ (અગ્નિ) દેવી. તદનંતર તે સરાવ સંપુટમાંથી મોરથુથાને કહાડી દહીમાં ઘુંટવું અને ફરી ઉપર પ્રમાણે આંચ દેવી. એજ પ્રમાણે તેને મધમાં ઘુંટ્રી વળી આંચ આપવી જેથી શુદ્ધ થાય છે.

*પીતળ અને ×કાંસુ શોધવું હોય તો–સપ્ત ધાતુ-ઓની વિધિ પ્રમાણે જ શોધવું.

સિંદૂરને શુદ્ધ કરવું હોય તો–દૂધ અને લીંબુ કે બીજા કોઈ ખાટા પદાર્થની ભાવનાઓ દેવી તેથી શુદ્ધ બને છે.

શિલાજીતને શોધવી હોય તો–એટલે ઉનાળામાં ઘણી ગરમી (તાપ) ને લીધે પર્વત તપી ઉઠવાથી પથ્થરોમાંથી એક જાતનો રસ નીકળે છે તેને શિલાજીત કહે છે. તે શિલા-જીતને ગાયના દૂધમાં. ત્રિફળાં અને જળભાંગરાના રસમાં એક અથવા બે વખત પટ દેઈ સૂકવી નાંખે તો શુદ્ધ થાય છે. ૧૩–૧૮

* ૪॥ ભાગ તાંબુ અને ૧॥ ભાગ જસત લેઈ મિશ્રણ કરવાથી અથવા ૧ ભાગ જસત અને ત્રણ ભાગ તાંબુ એ બેને મિશ્ર કરવાથી પીતળ બને છે.

× પાંચ ભાગ તાંબુ અને ત્રણ ભાગ કલઈ લેઈ તેને મિશ્ર કરવાથી કાંસું બને છે.

રસ (પારો) શોધવાની વિધિ.

निंबूरसैर्निम्बपत्ररसैर्वायाममात्रकं ॥
पिष्टादरदमूर्ध्वंच पातयेत्सूयुक्तिवत् ॥
ततःशुद्धरसंतस्मा न्नीत्वाकार्येषुयोजयेत् ॥ १९ ॥

હીંગળોકનો કાંકરો લેઇ કાગદી લીંબુના અથવા લીંમડાના પાંદડાના રસમાં ૧ પોહોર સુધી ખરલ કરવો તદનંનર ડમરૂ યંત્રવડે* બે તથા ત્રણ પોહોરની અગ્નિ દેઇ ઉડાવેલો જે પારો તે શુદ્ધ (સર્વ દોષ રહિત) પારો સર્વ કાર્યમાં યોજવો. ૧૯

ઉપરસ શોધન.

लोहपात्रेविनिःक्षिप्य घृतमग्नौप्रतापयेत् ॥
तप्तघृतेतत्समानं क्षिपेद्गंधकजंरजः ॥ २० ॥
विद्रुतंगन्धकंदृष्ट्वा तनुवस्त्रेविनिःक्षिपेत् ॥
यथावस्त्राद्विनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलंपतेत् ॥
एवंसगन्धकःशुद्धः सर्वकर्म्मोचितोभवेत् ॥ २१ ॥

* બે માટીની હાંડલીઓ લેઇ તેમના કાના પથ્થર ઉપર સરખા ઘસી નીચેની હાલ્લીમા જે દવાને ઉડાવવી હોય તેને રાખી બન્નેનાં મુખ જોડી દેઇ કપડા માટીથી મજબુત કરી ચુલ્હા ઉપર નીચે અગ્નિ કરવી અને ઉપરની હાલ્લીને બુદે માટીની પાળ બનાવી તેમાં ભીનું કપડું નાખી મૂકવું. એ મૂકેલા કપડાને સુકવા દેવું નહિ. એટલે તે ઉપર વારંવાર પાણી છાંટવું. તે યંત્રને ડમરૂયંત્ર કહે છે. તે યંત્રદ્વારા નીચેની હાંડીમા રાખેલી વસ્તુ ઉડીને ઉપરની હાંડીમાં જે વસ્તુ ચોટે છે તેને યત્નથી અલગ કરી લેવી.

मेषीक्षीरेणदरद मम्लवर्गैश्चभावितम् ॥
सप्तवारान्प्रलेपन शुद्धिमायातिनिश्चितम् ॥ २२ ॥
कृष्णाभ्रकंधमद्वन्हौ ततःक्षीरेविनिःक्षिपेत् ॥
भिन्नपत्रंतुतत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः ॥
भावयेदष्ठयामंतदेवमभ्रंविशुद्धयति ॥ २३ ॥
तालकंकणशःकृत्वा तम्चुर्णकाञ्जिकेपचेत् ॥
दोलायंत्रेणयामैकं ततःकूष्मांडजद्रवैः ॥ २४ ॥
तिलतैलैपचेद्यामं यामश्चत्रिफलाजल ॥
एवंयन्त्रेचतुर्यामं पक्वंशुद्धयतितालकम् ॥ २५ ॥
पचेत्र्यहमजामूत्र दोलायंन्त्रेमनःशिलाम् ॥
भावयेत्सप्तधापितै रजायासापिशुद्धयति ॥ २६ ॥
नरमूत्रेचगोमूत्रे सप्ताहंरसकंपचेत् ॥
दोलयंत्रेणशुद्धःशात्ततः कार्येषुयोजयेत् ॥ २७ ॥
कंकुष्टंगैरिकंशंखंः कासीसंटंकणंतथा ॥
निलांजनंशुक्तिभेदाःक्षुल्लकाःसवराटकाः ॥
जम्बीरवारिणास्विन्नाः क्षालिताःकोष्णवारिणा ॥
शुद्धिमायांत्यमीयोज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये ॥ २९ ॥

ગંધકને શુદ્ધ કરવો હોય તો લોઢાના વાસણને ઘી નાખી તેને અગ્નિ ઉપર ઉન્હું કરવું. જ્યારે ઘી ખુબ ઉન્હું થાય ત્યારે તેમાં ઘીના બરોબર આમલસારો-પીળી કણીયો વાળો ગંધક વાટીને વાખવો. ગંધક ઓગળી જાય ત્યારે એક દૂધનું ભરેલું વાસણ હોય તેના મોઢા ઉપર ઝીણું સફેદ

કપડું બાંધી તેમાં તે ઓગળેલો ગંધક ઢાળી દેવો એટલે ને ગંધક ગળાઈ દૂધમાં પડે તેને સર્વ કાર્યમાં શુદ્ધ ગણીને લેવો.

હિંગળોકને શુદ્ધ કરવો હોય તો હિંગળોકના કાંકરાને ઘેટીના દુધના ૭ અને લીંબુના રસના ૭ પુટ દેવા જેવી શુદ્ધ થાય છે.

અભ્રકને શુદ્ધ કરવો હોય તો કાળા રંગનો અભ્રક લેઇ તેને દેવતાના અંગારા ઉપર ખુબ તપાવવો પછી તેને ગાયના દૂધમાં ઠારવો ત્યાર પછી તાંદળજાના રસમાં (અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં) અને આમલીના પાણીમાં આઠ પહોર ભીજવી રાખે તો શુદ્ધ થાય છે. ૨૩

હરતાલને શોધવી હોય તો-હરતાળના ન્હાના ન્હાનાં કકડા કરી ૧ પોહોર કાંજીમાં, ૧ પોહોર ભૂરાકોહળાના રસમાં, ૧ પોહર તેલમાં અને ૧ પોહર ત્રિફળાના કવાથમાં* ડોળાયંત્ર વડે ૧ પોહર આંચ ઉપર પકવવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૪-૨૫

---

* એક માટીના ડોવલા-(પોહળા મોઢાના વાસણ) માં જે દ્રવમાં શોધવું હોય તે દ્રવ તે વાસણમાં મુખથી નીચે રહે તેટલો ભરવો પછી જે ઔષધને શુદ્ધ કરવું હોય તેને ભોજપત્રમાં લપેટી કપડામાં પોટલી બાંધી એક લાકડાના સળીયા સંગાથે સૂનરના દોરાવતે બાંધે એટલે તે સળીયો પાત્રના મોઢા ઉપર આડો મૂકવો અને તે ઝુલતી પોટલી વાસણને તળીયે ન અડે તેમ રહે તેવી બાંધી તે પાત્રને ભઠ્ઠી અગર ચુલ્હા ઉપર ચઢાવી લખ્યા પ્રમાણે આંચ દેવી. તે યંત્રને ડોળાયંત્ર કહે છે.

મણુશિલ શોધવો હોય તો બકરીના મૂત્રમાં ડોળાયંત્ર-વડે ૩ દિવસ અગ્નિ ઉપર પકવવો પછી બકરીના પિત્તાની ૭ ભાવના દેવી અને ખરલ કર્યા કરવો તો શુદ્ધ થાય છે. ૨૬

બોદારસંખ, સોનાગેરૂ, શંખ, હીરાકસી, ટંકણખાર, કાળો સુરમો, અને છીપ–કોડી વગેરેને શુદ્ધ કરવું હોય તો જંબીરીના રસમાં શોધન કરી ઉન્હા પાણીમાં ધોઇ નાખે તો શુદ્ધ થાય છે. ૨૮–૨૯

રત્ન શોધન.

कुलत्थकोद्रवक्काथे दोलयन्त्रेविपाचयेत् ॥
व्याघ्रिकंदगतंवज्रं त्रिदिनंतद्विशुद्धयति ॥
वज्रवत्सर्वरत्नानि शोधयेन्मारयेतथा ॥ ३० ॥

હીરાને શુદ્ધ કરવો હોય તો ભૂયરીંગણીના મૂળમાં રાખી કલથી અને કોદરાના કવાથમાં ડોળાયંત્ર વડે ૩ દિવસ પકાવવો તો શુદ્ધ થાય છે એવી જ રીતે બીજાં તમામ રત્નોનું શોધન તથા મરણ જાણવું. ૩૦

વિષોનું શોધન.

कृत्वाचणकसंख्यानं गोमूत्रैर्भवियेत्त्र्यहम् ॥
समटंकणसंपिष्टं मृतमित्युच्यतेविषम् ॥ ३१ ॥

જે વિષનું શોધન કરવું હોય તે વિષના ચણા જેવડા કકડા કરી ગોમૂત્રમાં ડોળાયંત્રવડે ૩ દિવસ અગ્નિ ઉપર પકવવું; બાદ છાંયડે સૂકવી તેના બરોબર શુદ્ધ કરેલો ટંકણ મેળવી ખરલ કરવું જેથી વિષ નિર્વીષ થાય છે. ૩૧

ઉપવિષ શોધન.

पंचगव्येषुशुद्धानि देयान्युपविषाणिच ॥
विषाभावप्रयोगेषु गुणस्तुविषसंभवः ॥ ३२ ॥

તમામ જાતનાં ઉપવિષોને ગાયના દૂધ દહીં, ઘૃત ગોમૂત્ર અને છાણમાં શોધન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, જ્યાં વિષ ન મળી શકે ત્યાં ઉપવિષને શુદ્ધ કરી ઔષધ પ્રયો-ગમાં લેવાં. ઇતિ શોધન પ્રકરણ સમાપ્ત.

હવે ધાતુ ઉપધાતુનાં મારણ ગુણ અવગુણ શાંત અને અનુપાન કહીએ છીએ.

સુવર્ણ પરીક્ષા.

वन्हितप्तहियच्छीतं रक्तत्वंभजतेचतत् ॥
शुद्धंश्वेतत्वमपिय द्भजतेऽशुद्धमीरितं ॥ ३३ ॥

જે સોનું અગ્નિમાં તપાવી ઠંડુ કર્યા પછી લાલરંગનું જણાય તો શ્રેષ્ટ જાણવું પણ શ્વેત (ધોળાશ પડતું) રહે તો અશુદ્ધ જાણવું તેવું સોનું ભસ્મ કરવાના કામમાં ન લેવું. ૩૩

સુવર્ણ ભસ્મની વિધિ.

शुद्धसूतसमंखल्वे स्वर्णगोलंविधायच ॥
द्वयोस्तुल्यंबलिंशुद्धं दत्वाधश्चोर्ध्वमेवहि ॥ ३४ ॥
शरावसंपुटेदत्वा पुटत्रिंशद्वनोपलैः ॥
चतुर्दशपुटैरेवं निरुत्थंभस्मजायते ॥ ३५ ॥

શુદ્ધ કરેલું જેટલું સોનું હોય તેટલો જ શુદ્ધ પારો લેઇ તે બન્નેને ખરલમાં (લીંબુના રસ સાથે) ઘુંટવાં; બાદ તેનો ગોળો બનાવી તે ગોળાની બરોબર શુદ્ધ ગંધકના

ભૂકાને સરાવ સંકટમાં નીચે ઉપર અને ગોળાને વચમાં રાખી પછી સરાવ× સંપુટને કપડા માટી વડે મજબૂત કરવું (છાંયડે સૂકવી) ૩૦ અડાયાં છાણાની આંચ દેવી એવી જ રીતે ચૌદવાર કરવાથી સોનાની +નિરૂત્થ ભસ્મ થાય છે. ૩૪—૩૫

શુદ્ધ સુવર્ણ ભસ્મના ગુણ.

तपनीयंमृतंकांति कंदर्पंतनुतेतथा ॥
वातंपित्तंप्रमेहंच श्वासंकासंक्षतंक्षयं ॥ ३६ ॥
गृहणीमतिसारंच ज्वरंकुष्टंविषंहरेत् ॥
वयसःस्थापनंस्वर्यं बल्यंवृष्यंरुचिप्रदं ॥ ३७ ॥

શુદ્ધ સોનાની ભસ્મ સેવન કરવાથી કાંતિ તથા કામદેવને વધારે છે, તેમજ વાત, પિત્ત, કફ, પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉરઃક્ષત, (છાતીમાંની ચાંદી), ક્ષય, સંગ્રહણી, અતિસાર, તાવ, કોઢ અને ઝેર વિકાર એ સર્વનો નાશ કરે છે અને વ્યસ્થાપન (આયુષ્ય—બળ—બુદ્ધિની વૃદ્ધિ અને

× એ માટીનાં પકવેલાં સરાવલાં (રામ પાત્ર—ચપ્પણ) લેઈ તેમની કીનેરીઓ પથ્થર ઉપર ઘસી સાફ કરી સાંધો બેમાલમ થઈ જાય તેવાં કરવાં પછી તે સરાવલામાં જે વસ્તુની ભસ્મ કરવી હોય તેને તેમાં મૂકી બન્ને સરાવલાને જોડી દેઈ કપડા માટીથી દૃઢ કરી લેવાં તેને સરાવ—સંપુટ કહે છે.

+ જે ધાતુની ભસ્મમાં મધ ઘી અને ટંકણખાર મેળવી આંચ દીધા પછી પણ સંજીવનપણું જણાતું નથી એટલે કેવળ ભસ્મ જેવી જ ભસ્મ રહે છે તેને નિરૂત્થ ભસ્મ કહે છે.

સમસ્ત રોગ નિવૃત્તિ) કરનાર છે, સ્વર (અવાજ) ને સુંદર બનાવે છે, બળ આપનાર છે, સ્ત્રી સંભોગમાં વીર્ય-વંત કરનાર છે અર્થાત્ વાજીકરણ કર્ત્તા છે અને રૂચિને વધારનાર છે. ૩૬-૩૭

અશુદ્ધ સુવર્ણ ભસ્મના અવગુણ.

स्वर्णमपक्कंहरतेबलंचवीर्यंकरोतिरोगचयं ॥
सुखस्वनाशंमरणं तस्माच्छुद्धंचसेवेत ॥ ३८ ॥

કાચી રહેલી અશુદ્ધ સોનાની ભસ્મ બળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, તેમ અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે, સુખનો સમૂળગો નાશ કરે છે એટલું જ નહિ પણ મરણને શરણ કરે છે; માટે જ શુદ્ધ ભસ્મનું સેવન કરવું. ૩૮

અશુદ્ધ ભસ્મ સેવનથી થયેલા વીકારોની શાંતિ.

अमयासितयाभुक्ता त्रिदिनंनृभिरङ्गने ॥
हेमदोषहरिसास्या द्गंगांभइवपापनुत् ॥ ३९ ॥

અશુદ્ધ ભસ્મ સેવવાથી દોષ (વિકાર) ઉત્પન્ન થયા હોય તો હરડે અને સાકર ૩ દિવસ ખાય તો જેમ ગંગા-જીનું જળ પાપ સમૂહનો નાશ કરે છે તેમ સર્વ વિકારનો નાશ કરે છે. ૩૯

સુવર્ણ ભસ્મનાં અનુપાન.

वाजीकरंभृंगरसेनचूर्णं दुग्देनशक्तिप्रददातिनित्यं ॥
पुनर्नवायुग्नयनामयघ्नं जराहरंचाज्ययुतंनराणाम् ॥४०॥

સોનાની ભસ્મ જળ ભાગરાના રસ સંગાથે ખાવાથી વાજીકર (સ્ત્રી સંગમમાં બળ-હર્ષ-આપનાર) થાય છે, દૂધની

સંગાથે ખાવાથી શક્તિ આપે છે, સાટોડીના રસ સંગાથે ખાવાથી નેત્રના રોગનો નાશ કરે છે, ઘી સંગાથે ખાવાથી વય સ્થાપન (અચુ, બળ, બુદ્ધિને વધારે છે. સમસ્ત રોગનો નાશ) કરે છે. ૪૦

बुद्धिदंतुवचायुक्तं दाहघ्नंकटुकायुतं ॥
कांतिदंकुंकुमेनेदं कांतिजिन्नवनीरजे ॥ ४१ ॥
सद्योदुग्धयुतंहंति यक्ष्माणमतिदारुणं ॥
लवंगशुण्ठिमरिचैरुन्मादंचत्रिदोषकं ॥ ४२ ॥

વજ સંગાથે ખાવાથી બુદ્ધિ વધે છે, કડુ સંગાથે ખાવાથી બળતરા (દાહ) શાંત થાય છે, કેશર સંગાથે ખાવાથી કાંતિ (તેજ) વધારે છે. ધારોષ્ણ (તુરત દોહેલા) દૂધ સંગાથે ખાવાથી અતિ ભયંકર રાજ યક્ષ્મ (ક્ષય) દૂર થાય છે, લવિંગ સુંઠ અને મરી સંગાથે ખાવાથી ત્રિદોષ જન્ય ઉન્માદ મટે છે અથવા ઉન્માદ અને ત્રિદોષને મટાડે છે. ૪૧–૪૨

मध्वामलकसंयुक्तं संग्रहणींप्रबल्लांहरेत् ॥
मधुनावरखंहैमंविषदोषनिवारणम् ॥ ४३ ॥
शंखपुष्पिरसैरायुः प्रदंचंदनचर्चिते ॥
विदारीकन्दसंयुक्तं पुत्रदंपुत्रवत्सले ॥ ४४ ॥

મધ તથા આમળાં સંગાથે ખાવાથી પ્રબળ સંગ્રહણીને મટાડે છે, સોનાના વર્ક અને મધ સંગાથે ખાવાથી વિષ દોષ નિવારણ કરે છે. શંખાવળીના રસ સાથે ખાવાથી આયુ વધારે છે અને ભોંય કોહળાના રસ સંગાથે ખાવાથી પુત્ર પ્રદાયક છે. ૪૩–૪૪

ભસ્મ કરવામાં કેવું રૂપું ગ્રહણ કરવું ?

शृणुहिरुपमतिममदोत्तमे वदभिषग्वररूपगुणाकर ॥
त्रिविधमाहुरयेरजतंप्रियेखनिजवेधजबंगजमार्यकाः ॥४५

હવે રૂપાની પરીક્ષા કહિએ છિયે—રૂપુ ત્રણ પ્રકારનું છે એટલે એક ખાણુથી ઉત્પન્ન થયેલું ૧, બીજું વેધજ (રસાણિક યોગોથી ઉત્પન્ન કરેલું) ૨ અને ત્રીજું જંગજ તે કલઇથી બનેલું છે એમ આર્ય જનોનું કહેવું છે. ૪૫

उत्तमंवंगजवेधजंकीर्तितं यन्मृदुत्वंहिशौक्ल्यंभजेदंगनेशुभ्र·
वर्णंमृदुत्वेनहीनंयतोऽग्राह्यमित्याहुरार्याःखनिस्थंततः ॥४६

ત્રણ જાતના રૂપામાં વેધજ અને બંગજ એ બે પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલું રૂપુ નરમ અને શ્વેત વર્ણનું છે તેજ ઉત્તમ જાણવું, પણ ખનિજ રૂપુ અગ્રાહ્ય છે એટલે ગ્રહણ કરવા લાયક નથી, એમ આર્ય વૈદ્યો કહે છે. ૪૬

રૂપાની ભસ્મ બનાવવાની વિધિ.

भागैकंतालकंमर्द्यं याममम्लेनकेनचित् ॥
तेनभागत्रयंतारपत्राणिपरिलेपयेत् ॥ ४७ ॥
धृत्वामूषापुटेरुध्वापुटेत्रिंशद्वनोपलैः ॥
शमुधृत्यपुनस्तालं दत्वारुध्वापुटेपचेत् ॥
एवंचतुर्दशपुटैस्तारभस्मप्रजायते ॥ ४८ ॥

શુદ્ધ હરતાલ ૧ ભાગ લેઇ કોઇ પણ ખાટા પદાર્થ (કાજીલીંબુ)ની સાથે ૧ પોહર સુધી ખરલ કરી તેનાથી ત્રણ ગણા રૂપાના શોધેલા કંટક વેધ પતરાં લેઇ તેના ઉપર

તે ઘુંટેલી હરતાલનો લેપ કરવો અને સરાવસંપુટ (અથવા મૂષાપુટ) માં તે કંટક વેધ પતરાંને મૂકી ૩૦ અડાયાં છાણાની આંચ દેવી. એવી રીતે ૧૪ વાર સંપુટ કરી તેટલી જ આંચ દેવાથી શુદ્ધ ચાંદીની ભસ્મ થાય છે. ૪૭-૪૮

શુદ્ધ ચાંદીની ભસ્મના ગુણ.

रोप्यंशीतंकषायचस्वादुपाकरसंसरं ॥
वयसःस्थापनंस्निग्धंलेखनंवातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्चनाशयत्यचिराध्धुवं ॥ ४९ ॥

ચાંદીની ભસ્મ શીતળ છે. કષાયલી છે, સ્વાદિષ્ટ છે, સારક છે. અવસ્થાને સ્થાપન કરનાર (આયુ-બળ-બુદ્ધિની વૃદ્ધિ અને સમસ્ત રોગની નિવૃત્તિ કરનાર) છે, સ્નિગ્ધ છે, લેખનીય (મળો વગેરેને ઉખેડી શરીરને સ્વચ્છ કરનાર) છે. વાયુ, પિત્તનો નાશ કરનાર, અને પ્રમેહાદિ અનેક રોગોનો નિશ્ચે નાશ કરનાર છે. ૪૯

અશુદ્ધ ચાંદીની ભસ્મના અવગુણ.

अशुद्धंरजतंकुर्यात् पांडुकंगुलग्रहान् ॥
विविधंवीर्यनाशंचवलहानिःशिरोरुजम् ॥ ५० ॥

અશુદ્ધ (કાચી) રહેલી ચાંદીની ભસ્મ સેવવાથી પાંડુ, ખરજ, ગળગ્રહ, બંધકોષ, વીર્યનાશ અને બળહાનિ તથા મસ્તક રોગને પેદા કરનાર છે. ૫૦

કાચી ચાંદીની ભસ્મથી થયેલા વિકારોની શાંતિ.

शर्करामधुसंयुक्तां सेवयेत्रोदिनत्रयं ॥
अपकरूप्पदोषेण विमुक्तःसुखमस्नुते ॥ ५१ ॥

સાકર અને મધ (અથવા મધ સાથે સાકર) ૩ દિવસ સેવન કરે તો નિશ્ચે અપકવ (કાચી) ચાંદીની ભસ્મ ખાવાથી શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયેલ હોય તેનાથી મુક્ત (દૂર) થઈ સુખ પ્રાપ્ત થાગ છે. ૫૧

ચાંદીની ભસ્મનાં અનુપાન.

दाहेशर्करायुक्तंवातपित्तेवरायुतं ॥
त्रिसुगंधयुतंमेहे गुल्मेक्षारसमन्वितं ॥ ५२ ॥
कासेकफेऽटरुपस्यरसेत्रिकुटान्विते ॥
भार्ङ्गीविश्वयुतंश्वासे क्षयजित्सशिलाजतु ॥ ५३ ॥
पुनर्नवायुतंशोफेपाण्डौमंडूरसंयुतं ॥
वलीपलितहंकान्तिक्षत्करंघृतसंयुतम् ॥ ५४ ॥

જો શરીરમાં દાહ (બળતરા) થયેલ હોય તો ચાંદીની ભસ્મ સાકર સંગાથે, વાયુ અને પિત્તરોગ ઉપર ત્રિફળાં સંગાથે, પ્રમેહ ઉપર ત્રિસુગંધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) ના ચૂર્ણ સંગાથે, ગુલ્મ (ગોળા) ના ઉપર જવખાર અથવા ગમે તે ખાર સંગાથે ઉધરસ અને કફ ઉપર અરડુસા (અરડુસી) ના રસ સંગાથે; શ્વાસરોગ ઉપર ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીપર) અને ભોરંગના ચુર્ણ સંગાથે, ક્ષય રોગ ઉપર શિલાજીત સંગાથે, સોજા (સોફ) રોગ ઉપર સાટોડી સંગાથે, પાંડુરોગ ઉપર મંડુર સંગાથે, શરીર ઉપર કરચલીઓ વળી હોય તથા પળીયાં આવ્યાં હોય તે દૂર કરવા માટે ઘી સંગાથે આપવાથી ક્ષુધા અને કાંતિને વધારે છે. ૫૨-૫૪

क्षीणेमांसरसैनेदंरौप्यंक्षीरेणवायुतं ॥
यकृत्प्लीहघ्नमेतद्धिवरापिप्पलिसंयुतं ॥ ५५ ॥

ક્ષીણ થઈ ગયેલા પુરૂષને માંસના રસા સંગાથે અથવા દુધ સંગાથે અને કાળજાની વ્યાધિ તથા બરોળ ઉપર ત્રિફળા અને પીપરના ચુર્ણ સંગાથે રૂપાની ભસ્મ સેવન કરવાથી ઉક્ત રોગોનો નાશ કરે છે. ૫૫

તામ્રભસ્મ કરવામાં કેવું ત્રાંબુ ગ્રહણ કરવું ?

जपाकुसुमसंकाशं स्निग्धंमृदुघनक्षमम् ॥
लोहनागोज्झितंताम्रं मरणायप्रशस्यते ॥ ५६ ॥

જે ત્રાંબુ જાસુદના પુલ સમાન રંગવાળું હોય, તથા સ્નિગ્ધ (ચિકણું) મૃદુ (કોમળ–નરમ) તેમજ ઘણું મારવા છતાં પણ વેરાઇ જતું નથી. તેવું લોહ અને સીસાના ભેગ રહિત તાંબું ભસ્મ કરવાના કામમાં લેવું. (પણ એથી વિરૂદ્ધ હોય તો ત્યાગ ન કરવું.) ૫૬

તાંબાની ભસ્મ કરવાની વિધિ.

सूक्ष्माणिताम्रपत्राणि कृत्वासंस्वेदयेधद्बुधः ॥
वासरत्रयमम्लेन ततःखल्वेविनिक्षिपेत् ॥ ५७ ॥
पादांशांमृतकंदत्वा याममम्लेनमर्दयेत् ॥
ततउद्धृत्यपत्राणि लेपयेद्द्विगुणेनच ॥ ५८ ॥
गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्यकुर्याच्चगोलकम् ॥
ततःपिष्ट्वाचमीनाक्षींचाङ्गेरींवापुनर्नवाम् ॥ ५९ ॥
तत्कल्केनबहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम् ॥
धृत्वातद्गोलकंभाण्डे शरावेणवरोधयेत् ॥ ६० ॥

वालुकामिःप्रपूर्य्याथ विभूतिलवणांबुभिः ॥
दत्वाभांडमुखेमुद्रा न्ततश्चुल्ल्यांविपाचयेत् ॥ ६१ ॥
क्रमवृद्धाग्निनासम्य ग्यावद्यामचतुष्टयम् ॥
स्वाङ्गशीतंसमुधृत्य मर्द्दयेच्छुरणद्रवैः ॥ ६२ ॥
यामैकंगोलकंतच्च निक्षिपेच्छुरणोदरे ॥
मृदालेपस्तुकर्त्तव्य स्सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ॥ ६३ ॥
पाच्यंगजपुटेक्षिप्तं मृतंभवतिनिश्चितम् ॥
वमनंविरेकंचभ्रमंक्लममथारुचिम् ॥ ६४ ॥
विदाहंस्वे मुत्क्लेदं नकरोतिकदाचन ॥ ६५ ॥

શુદ્ધ કરેલા તાંબાનાં પાતલાં ઝીણાં પતરાં કરી ૩ દિવસ લીંબુના રસમાં નાખી ધીમી ધીમી આંચવડે અગ્નિ ઉપર પકાવવાં પછી ખરલમાં નાખી ઘુંટવાં એટલે તાંબાના પત્રાંથી ચોથે હિસ્સે શુદ્ધ પારો તે સાથે મેળવી ૧ પોહોર સુધી લીંબુનાં રસ સંગાથે ખરલ કરવાં, જ્યારે તે ખરલ કરતાં બારીક બની જાય અને ગોળો વળે તેવું બને ત્યારે તેનો ગોળો બનાવી પછી શુદ્ધ ગંધક તે ગોળાથી બમણો લેઇ લીંબુના રસમાં ઝીણો ઘુંટી તે ગોળા ઉપર ઘુંટેલા ગંધકનો લેપ કરવો; તદનંતર બ્રાહ્મી, ચાર પાંદડાની ધુંણી તથા સાટોડી અથવા એમાંથી કોઇ પણ ઔષધી મળે તે ઘુંટી તે ચટણીનો ઉક્ત ગોળા ઉપર બે આંગળ જાડો લેપ (થર) કરવો, બાદ એ ગોળાને કોઇ પણ વાસણમાં રાખી સરાવલાથી ઢાંકી (અથવા સરાવ સંપુટ કરી એક હાંલ્લીમાં રેતભરી તે સંપુટને મધ્ય ભાગમાં મૂકીને તેના મુખે રાખ અને મીઠાની મુદ્રા દેઇ ચુલ્હા ઉપર ચઢાવવી, પછી મંદ

મધ્યમ અને તીક્ષ્ણ અગ્નિની આંચ આપવી અર્થાત્ ચઢતી ચઢતી અગ્નિ ૪ પોહર આપવી, જ્યારે સ્વાંગ શીતળ (પોતાની મેળેજ ઠંડી) થાય ત્યારે તે ગોળાને લેઇ સૂરણના રસમાં ૧ પોહર ખરલ કરી ગોળો બનાવી સૂરણની ગાંઠને કોરી તેમાં ઉક્ત ગોળાને રાખી ડગળી દેઇ તે સૂરણની ગાંઠ ઉપર અંગુઠા પ્રમાણે માટીનો જાડો થર (લેપ) દેઈ તેને ગજપુટ અગ્નિની આંચ દેવી જેથી નિશ્ચે શુદ્ધ તાંબાની ભસ્મ થશે એ શુદ્ધ ભસ્મ ઉલટી, રેચ, ભ્રમ, ગ્લાની, અરૂચિ, દાહ અને પ્રસ્વેદ તથા મોળ વગેરે કોઇ પણ ઉપદ્રવ કરતી નથી. ૫૬—૫૭

શુદ્ધ તાંબાની ભસ્મના ગુણ.

ताम्रंकषायंमधुरंसतिक्त मम्लंचपाकेकटुसारकंच ॥
पित्तापहंश्लेष्महरंचशीतंतद्रोपणंस्याल्लघुलेखनंच ॥ ६६ ॥
पांडूदरार्शोज्वरकुष्टकासश्वासक्षयानपीनसमम्लपित्त ॥
शोथंक्रमींश्चशूलमपाकरोतिप्राहुर्बुद्धाबृंहणमल्पमेतत् ॥ ६७ ॥

શુદ્ધ તાંબાની ભસ્મ કષાયલા. મીઠા, તીખા અને ખાટા રસ સહિત છે, પાકમાં કટુક, સારક છે, પિત્તઘ્ન તથા કફઘ્ન છે, શીતળ રોપણ (ઘાવપર અંકૂર લાવનાર) હલકી તથા લેખનીય છે. પાંડુ, ઉદર રોગ, હરષ (મસા) તાવ, કોઢ ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, પીનસ, અમ્લપિત્ત, સોજો, કૃમિરોગ અને શૂળ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે તથા કિંચિત્ વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે એમ વૈદ્યવરો કહે છે. ૬૭

અશુદ્ધ તાંબાની ભસ્મના અવગુણ.

ताम्रमकंवमनं विरेकतापादिकंभ्रमंमूर्च्छां ॥
मेहंबलस्यनाशं करोतिशुक्रस्यचायुषस्यापि ॥ ६८ ॥

કાચી તાંબાની ભસ્મ (ખાખ) ઉલટી, રેચ, તાવ, ફેર, અચેતનપણું, પ્રમેહને પ્રાપ્ત કરે છે, બળ તથા વીર્ય અને આયુષ્યનો નાશ કરે છે. ૬૮*

અશુદ્ધ તાંબાની ભસ્મથી થયેલા વિકારની શાંતિ.

मुनिव्रीहींसितापाना वा धान्यकंसितान्वितं ॥
ताम्रदोषमशेषंवै पिबनहन्याद्रिनत्रयैः ॥ ६९ ॥

મુની વ્રીહિ એટલે સામો (અથવા પાણીમાં પોતાની મેળે જ પ્રકટ થનારી એક જાતની ડાંગર) અથવા ધાણા સાકર સંગાથે મેળવી પાણીની સાથે દિવસ ૩ પીવાથી કાચા તાંબાની ભસ્મ સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષ (રોગ-વિકાર) શાંત (નાશ) પામે છે. ૬૯

તાંબાની ભસ્મનાં અનુપાન.

पिप्पलीमधुसंयुक्तं सर्वरोगेषुयोजयेद् ॥
स्वबुध्यापिप्रयुंजीत रोगनाशनवस्तुभिः ॥ ७० ॥

---

* नविषंविषमित्याहु स्ताम्रंतुविषमुच्यते ॥ एकदोषोविषेताम्रेत्वष्टोषाःप्रकीर्तिताः ॥

અર્થ—ઝેર છે તેને ઝેર ન કહેવું પણ તાંબુ છે તેજ ઝેર છે; કેમકે ઝેરમાં તો એકજ અવગુણ (દોષ) છે પરંતુ તાંબામાં તો આઠ દોષ છે (માટે તેની ભસ્મ શુદ્ધ બનાવી ઉપયોગમાં લેવી; નહી તો રીબાવી રીબાવીને મૃત્યુ નિપજાવે છે.) રસાર્ણવ.

પીપર અને મધ સંગાથે તાંબાની ભસ્મ સર્વે રોગ ઉપર સેવન કરવાથી અથવા જેવો રોગ તેને નાશ કરનારી વસ્તુ સંગાથે પોતાની બુદ્ધિના અનુંસારે પુર્વાપરનો વિચાર કરી સેવન કરવાથી સર્વ રોગ નાશ પામે છે. ૭૦

ભસ્મ કરવામાં ×બંગ કેવા પ્રકારનો ગ્રહણ કરવો ?

शुभ्रंसुकठिनंवङ्गं ग्राह्यावैद्यवरैसदा ॥
अन्यधातुविमिश्रंचे त्याज्यमेवमनर्थकं ॥ ७१ ॥

કલઈની ભસ્મ કરવામાં જે કલઇ ધોળી અને કઠણ હોય તે લેવી પણ બીજી ધાતુઓ મળેલી અર્થાત્ બીજી ધાતુઓના ભેગવાળી–મલીન-નરમ હોય તે ત્યાગી દેવી, નહિ તો તે કલઈની બનાવેલી ભસ્મ નુકસાનકર્તા છે. ૭૧

***બંગ ભસ્મની વિધિ.**

मृत्पात्रेद्राविते वङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचारजः ॥
क्षिप्तावङ्गचतुर्थांस मयोदर्व्याप्रचालयेत् ॥ ७२ ॥
ततोद्वियाममात्रेण वङ्गभस्मप्रजायते ॥
अथभस्मसमंताल क्षिप्ताऽम्लेनविमर्दयेत् ॥ ७३ ॥

× ૧ રતીભાર તાંબાની ભસ્મ સામગાના રસની સંગાથે મધ અને ઘી સહિત નિત્ય સેવન કરે અને તે ઉપર સાકર યુક્ત કઢેલું ગાયનું દૂધ પીએ તથા ઘી યુક્ત મિષ્ટાન્ન ખાય, ખટાઇ તૈલાદિ ત્યાગ કરે તો વીર્ય, જઠરાગ્નિ, પુષ્ટતા પ્રાપ્ત કરે છે તેમજ દેહ દ્રઢ, દિવ્યદ્રષ્ટિ અને કામદેવના સમાન સુંદરતા બક્ષે છે. **ગ્રંથાંતર.**

* બંગ, કલઈ, રાંગ, કથિલ અને કથિર એકજ ધાતુ છે.

ततोगजपुटेपक्त्वा पुनरम्लेनमर्दयेत् ॥
तालेनदशमांशेन याममेकंततः पुटेत् ॥ ७४ ॥
एवंदशपुटैःपक्वं बङ्गंभवतिमारितम् ॥ ७५ ॥

માટીની મોટી ઠીબ (તાવડી) માં શુદ્ધ કરેલી કલઇ ઓગાળી તે કલઇથી ચોથા ભાગે આમલી અને પીપરની છાલ (છોડીઆં) નું ઝીણું ચુર્ણ (ભૂકો) કરી તે ચુર્ણ ઓગળેલી કલઈ ઉપર ભભરાવતે જવું અને લોખંડની કડછીથી કલઇને હલાવતે જવી. એમ બે પોહોર સુધી અગ્નિ ઉપર રાખી કર્યા કરે તો કલઇ ભસ્મ જેવી થઇ જશે. પછી તે ભસ્મની બરોબર શુદ્ધ હરતાલ લેઇ હરતાલ અને ભસ્મ એ બેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી એકજીવ થયે ગોળો બનાવી સરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવી. પોતાની મેળે જ ઠંડુ થયા પછી સંપુટ કાહાડી ભસ્મના દશમા ભાગે શુદ્ધ હરતાલ લઇ ભસ્મ અને હરતાલ બન્ને ફરી લીંબુના રસમાં ૧ પહોર સુધી ખરલ કરી પુર્વોક્તરીતે સંપુટમાં રાખી કપડા માટીથી દ્રઢ કરી ગજ પુટ આંચ આપવી. એવી જ રીતે દશ વાર કરવાથી શુદ્ધ બંગ ભસ્મ થાય છે. ૭૨-૭૫

શુદ્ધ બંગ ભસ્મના ગુણ.

वंगंलघुसरंरूक्षं कुष्टंमेहकफक्रमीन् ॥
निहंतिपांडुसस्वासे नेत्र्यमीषत्तुपित्तलं ॥ ७६ ॥
सिंहोगजौघंतुयथानिहंति तथैववंगोऽखिलमेहवर्गं ॥
देहस्यसौख्यंप्रबलेंद्रियत्वं नरस्यपुष्टिंविदधातिनूनं ७७

શુદ્ધ કલઈની ભસ્મ લઘુ છે, સર (સાકર) છે, રૂક્ષ (લુખી)

છે. કોઢ, કફ, કૃમિ, પાંડુ, શ્વાસ હરતા છે, નેત્રને હિતાવહ છે, કિંચિત્ પ્રીતિકારક જે. જેમ સિંહ ગજ (હાથી) ના સમૂહનો નાશ કરે છે તેમજ (આ) બંગભસ્મ સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહનો નાશ કરે છે તથા શરીર આરોગ્યતા, ઇંદ્રિયોની પ્રબળતા અને પુષ્ટિ ભસ્મ સેવન કરનાર મનુષ્યને નિશ્ચે આપે છે. ૭૬–૭૭

(બુદ્ધિ, શીતળતા, સૌદર્યતા કવિત્વ શક્તિ આપે છે. ક્ષયનો નાશ કરે છે. વીર્યને સ્થિર કર્ત્તા છે, દીપન પાચન ગુણવાળી છે.)

અશુદ્ધ બંગ ભસ્મના અવગુણ.

यद्यपक्वंभवेद्वंगं गुल्मकुष्टप्रमेहकृत् ॥
वातशोणितमंदाग्नि पाण्डुदौबल्यरुक्प्रदं ॥ ७८ ॥

કાચી કલઇની ભસ્મનું સેવન કરવાથી ગોળાનો રોગ, કોઢ, પ્રમેહ, વાતરક્ત, મંદાગ્નિ, પાંડુરોગ અને નિર્બળતા અથવા કૃષતાપણું એ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૮

કાચી કલઈની ભસ્મના વિકારની શાંતી.

मेखशंगींसितायुक्तां यस्सेवतिदिनत्रयं ॥
वंगदोषविमुक्तोसौ सुखंजीवतिमानवः ॥ ७९ ॥

કાકડા સીંગ (અથવા મરડા સીંગ–મરોડાફળી–મેઢા સીંગ) સાકર સંગાથે ૩ દિવસ સેવન કરે તો કાચા બંગજનીત દોષની શાંતિ થાય છે અર્થાત્ તેના વિકારથી મુક્ત થાય છે અને તે મનુષ્ય સુખે કાળ ક્રમણ કરે. ૭૯

બંગભસ્મના અનુપાન.

कर्पूरेणयुतंबङ्गं हरत्यास्यविगंधतां ॥
पुष्टिकृत्क्षीरसंयुक्तं जातीफलयुतंतुवा ॥ ८० ॥
प्रमेहेतुलसीपत्रैः खादेद्बंगंप्रसन्नधीः ॥
गुल्मेटंकणसंयुक्तं पाण्डुरोगेघृतेनच ॥ ८१ ॥
उर्द्धश्वासेरक्तपित्ते निशयाभक्षयेत्सुचिः ॥
पित्तशर्करयाखादेन्मधुनाबलवृद्धये ॥ ८२ ॥
वीर्यस्तंभायकस्तूर्या नागवल्लिदलेनवा ॥
मंदाग्नौमगाधाचूर्ण कस्तुरीसंयुतंभजेत् ॥ ८३ ॥
कंकोलस्यरजोयुक्तं मंदाग्नौवाभजेन्नरः ॥
खदिरक्वाथसंयुक्तं वर्म्मरोगेप्रशस्यते ॥ ८४ ॥
धात्रीफलयुतंवापि पूगचूर्णसमन्वितं ॥
सेवितंहरतेऽजीर्णं रसोनेनास्थिगंज्वरं ॥ ८५ ॥
कुष्टेसिन्धुफलैःसार्द्धं निर्गुडीस्वरसेनवा ॥
कौब्जेऽपामार्गमूलेन प्लीन्हिटंकणसंयुतं ॥ ८६ ॥
दिव्यसमुद्रफलाभ्यां बंगंसमर्द्दनागवल्लिजले ॥
प्राणप्रियेविलिम्पतिना यदिलिंगंभवेद्धिदीर्घतरं ॥ ८७ ॥
लवंगरोचनायुक्त तिलकंजनवश्यकृत् ॥
लवंगैरंडमूलाभ्यां लेपश्चार्धाभेदहृत् ॥ ८८ ॥
यवानिकायुतंवाते वाजिगन्धायुतंतुवा ॥
जलोदरेत्वजाक्षीरसंयुतंगुणकृद्भवेत् ॥ ८९ ॥

पुत्राह्यैरासभीक्षैरै स्तक्राढ्यंवातगुल्मनुत् ॥
कर्कटीस्वरसैःषंढो पुरुषत्वमवाप्नुयात् ॥ ९० ॥
अपामार्गरसैर्वंगं शिरोरोगनिवारणं ॥
शाल्मकमालतीपत्री लवंगैधातुदोषनुत् ॥ ९१ ॥
जातीफलाश्वगंधाभ्यां कटिपिडानिवारणं ॥
रसोनतैलयुक्तनस्य मपस्मारनिषूंदनम् ॥ ९२ ॥
जातीफलांलवङ्गाढ्यं मधुनाक्षसंनंजयेत् ॥
स्वरसास्वरसैर्वङ्गं बलदंहिनृणामिदं ॥ ९३ ॥

શુદ્ધ કલઇની ભસ્મ કપૂર સંગાથે સેવન કરવાથી મુખની દુર્ગંધ (આગરૂ) ને મટાડે છે, દુધ અથવા જાયફળ સંગાથે સેવન કરવાથી પુષ્ટિ આપે છે, પ્રમેહ રોગ ઉપર તુલસીપત્ર સંગાથે, ગુલ્મ ઉપર ટંકણખાર સંગાથે, શ્વાસ અને રક્તપિત્તમાં હળદર સંગાથે, પિત્તરોગમાં સાકર સંગાથે, નિર્બળતા ઉપર મધ સંગાથે, વીર્ય સ્તંભન કરવા માટે કસ્તૂરી અથવા નાગરવેલના પાન સંગાથે, મંદાગ્નિ માટે પીપર અને કસ્તૂરી સંગાથે અથવા કંકોળના ચૂર્ણ સંગાથે; નેત્ર તથા પાપણના દરદ માટે ખેરના ઉકાળા સંગાથે, અપચા, [અજીર્ણ] ઉપર આમલાં તથા સોપારીના ચૂર્ણ સંગાથે, હાડજ્વર માટે લસણ સંગાથે, કોઢ માટે સમુદ્રફળ સંગાથે, વા નગોડના રસ સંગાથે, કુબ્જ રોગ ઉપર અંઘાડાના મૂળ સંગાથે, બરોળ માટે ટંકણ સંગાથે, લિંગવૃદ્ધિ માટે લવિંગ, સમુદ્રફળ અને નાગરવેલ પાનના રસ સંગાથે બંગભસ્મ વાટી લિંગ ઉપર લેપ કરવો. અનુ-

યને વશ્ય કરવા માટે લવિંગ અને ગોરોચન (ગૌલોચન -ગોરાચંદન) સંગાથે, આધાશીશી ઉપર લવિંગ તથા એરંડાના મૂળ સંગાથે (લેપ કરવો) વાયુરોગ માટે અજમા સંગાથે, વા આસગંધ સગાથે, જળોદર ઉપર બકરીના દુધ સંગાથે ગુણ કર્તા છે, પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે ગધેડીના દુધ સંગાથે, વાત ગુલ્મ રોગ ઉપર ગાયની છાસ સંગાથે, નપુંષકપણાને દૂર કરવા કાકડીના રસ સંગાથે, માથાના રોગ ઉપર અંઘાડાના રસ સંગાથે ધાતુવિકાર (વીર્ય વિકાર) ઉપર જાયફળ, જાવંત્રી અને લવિંગ સંગાથે, કેડ દુખતિ હોય તેના માટે જાયફળ અને આસગંધ સંગાથે, વાઇ (ફેફરૂં) દૂર કરવા માટે લસણ અને તેલ સંગાથે (સુંઘવાથી) અને ઉધરસ માટે જાયફળ લવિંગ અને મધ સંગાથે, નિર્બળતા દુર કરવા (બળને પ્રાપ્ત કરવા) તુલસીના રંગ સંગાથે બંગભસ્મ સેવન કરવા (ખાવા) થી અર્થાત્ દરેક દરદો માટે ઉક્ત અનુપાનસહ સેવન કરવાથી ઇચ્છિત સિદ્ધિ આપે છે (નિરોગી બનાવે છે) ઇત્યર્થ. ૮૦-૯૩

જસદની ભસ્મ બનાવવાની રીત.

" यशदस्यबंगवत्मारणंभवति "

જસદની ભસ્મ બનાવવી હોય તો બંગભસ્મ બનાવવાની જે વિધિ કહી છે તેજ વિધિ મુજબ જસદની ભસ્મ થાય છે (માટે હવે અત્રે વિશેષ લખવાની અગત્ય નથી)

શુદ્ધ જસદની ભસ્મના ગુણ.

त्रिदोषप्रमेहाग्निमांद्याशिरोगा नतिसारपित्तज्वराजीर्णकासान् विबंधामवातंहरेद्रीतिहेतुर्वमीशूलशीतज्वरास्रस्रुतीश्च ॥९४॥

શુદ્ધ જસદની ભસ્મ સેવન કરવાથી ત્રિદોષ, પ્રમેહ, અગ્નિની મંદતા, નેત્રરોગ, અતિસાર, અજીર્ણ, ઉધરસ, બંધકોષ, આમવાયુ, ઉલટી શૂળ, તાઢીઓ તાવ અને રક્તાતિસાર (લોહી ઠાણુ–લોહીખંડ વાડો) એ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. ૯૪

જસદની કાચી ભસ્મના અવગુણ.

अपक्वंयशदंरोगान् प्रमेहाजीर्णमारुतान् ॥
वमिभ्रमिंकरोत्येनं ॥ ९५ ॥

જસદની કાચી ભસ્મ ખાવાથી પ્રમેહ, અજીર્ણ, ઉલટી અને ફેર આદી અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૯૫

કાચી જસદની ભસ્મના દોષની શાંતિ.

त्रिदिनंसितयासार्द्धं भजनवाल्हरीतकीं ॥
यशदस्यविकारेण मुक्तःस्यान्नात्रसंशयः ॥९६॥

હીંમજનું ચૂર્ણ સાકર સંગાથે ૩ દિવસ સેવન કરે તો જસદની કાચી ભસ્મ ખાવાથી ઉત્પન્ન થએલા મુક્ત થાય છે એમાં જરા સંદેહ નથી. ૯૬

જસદ ભસ્મનાં અનુપાન.

यशदंभिषजांवसुदंललने प्रवदाम्यनुपानगणंहिततः
त्रिसुगंधियुतंभसितंह्यसितंत्रिमलोद्भवमाशुनिहंतिगदं
अग्निमंथरसैर्हंति वह्निमांद्यदुरागदं ॥
नेत्ररोगगवाज्येन जीर्णेनवांजनेकृते ॥ ९८ ॥

अथवाल्लाळयामात नैत्ररोगंहिव्युष्टया ॥
नागवल्लिदलोप्तन्न वीटकेनप्रमेहनुत् ॥ ९९ ॥
सतंडुलहिमैर्हंति खर्जूरैर्मायुजज्वरं ॥
यवानिकालवंगाभ्यांयुतशीतज्वरंजयेत् ॥ १०० ॥
खर्जूरतांडुलहिमैरक्तातिसारनाशकृत् ॥
शर्कराऽजाजिसंयुक्त मतिसारंवभिंजयेत् ॥ १ ॥
यवानिकालवंगजीरकैःसशर्करैः शिवायुधाख्यमामयंनिहं-
तिवामलोचनेप्रिये यवानिकाकवोष्णनीरसंयुतंविबंधनुत्
तथामवातनुद्यवानिकालवंगसंयुतं ॥ २ ॥
महिषीनवनीनेन प्रमेहंजयतिध्रुवं ॥
वल्लुपथ्येचगोधूम कर्कटीघृतसंयुता ॥ ३ ॥
यवानिकालवंगाभ्या मजीर्णकोष्णनीरयूक् ॥
पिप्पलिमधुसंयूक्तं जसदंकसनंजयेत् ॥ ४ ॥

જસદનાં અનુપાન કહું છું—ત્રિસુગંધિના ચૂર્ણ સંગાથે સેવન કરવાથી ત્રિદોષનો નાશ કરે છે, મંદાગ્નિ દૂર કરવા માટે અરણીના રસ સંગાથે, નેત્ર રોગ મટાડવા ગાયના જૂના ઘી સાથે અથવા વાસી થુંક સાથે, (અંજન કરવાથી) ઘોર પ્રમેહ મટાડવા નાગરવેલ પાનના બીડા સંગાથે, પિત્ત-જ્વર માટે ચોખાનો હીમ* અને ખજૂર સંગાથે, શીતજ્વર

* ઔષધ ૪ તોલા લેઈ કૂટી પાણી તોલા ૨૪ માં સાંઝરે પલાળી રાતવાશી રાખી પ્રભાતે ગળી કાહાડવું તે પાણીને હિમ અથવા **શીત** કષાય કહે છે. તેની માત્રા તોલા ૮ **ભાવ પ્રકાશ.**

ઉપર અજમા અને લવિંગના ચૂર્ણ સંગાથે, રક્તાતિસાર (લોહીખંડવાડો) મટાડવા માટે ખારેક અને ચોખાના હીમ સંગાથે, અતિસાર અને ઉલટી બંધ કરવા માટે સાકર તથા જીરા સંગાથે, શૂળ ઉપર અજમો લવિંગ અને સાકર સંગાથે, કબજીયત (બંધ કોષ) માટે અજમો અને ઉન્હા પાણી સંગાથે, આમવાત ઉપર અજમો અને લવિંગ સંગાથે, પ્રમેહ માટે ભેંસના માખણ સાથે ૧ વાલભર ખાવાથી, (પથ્ય ઘઉંની બાટી અને ઘી) અજીર્ણ ઉપર અજમો લવિંગ અને ઉન્હા પાણી સંગાથે અને ઉધરસ માટે લીંડી-પીપર અને મધ સંગાથે ખાવાથી ઉત્તમ ગુણ આપે છે. ૯૭-૪

સીસાની ભસ્મ કરવાના વીધી.

तांम्बूलरससंपिष्ट शिलालेपात् पुनः पुनः ॥
द्वात्रिंशद्भि पुटैर्नागो निरुत्थंभस्मजायते ॥ ५ ॥

પાન (નાગરવેલનાં પત્ર)ના રસમાં મણશિલને ખરલ કરી શુદ્ધ કરેલા સીસાનાં પાતળાં પતળાંને કંટક વેધ કરી તે ઉપર તે મણશિલનો લેપ કરવો. પછી સરાવ સંપુટ કરી અગ્નિ પુટ આપવાથી એટલે એવી રીતે ૩૨ વાર અગ્નિ પુટ આપવાથી સીસાની નિરૂત્થ ભસ્મ થાય છે. ૫

શુદ્ધ સીસાની ભસ્મના ગુણ.

सीसेरंगगुणंज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनं ॥ ६ ॥
नागस्तुनागशततुल्यबलंददाति व्याधिंचनाशयतिजीवित-
मातनाति वन्हिप्रदीपयतिकामबलंकरोती मृत्यंचनाशयति-
संमतसेवितःस ॥ ७ ॥

સીસાની ભસ્મના ગુણ બંગભસ્મની સમાન જ છે પરંતુ વિશેષે કરીને પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે. ૬

તથા દરરોજ (યોગ્ય અનુપાન, માત્ર, દેશ, કાળ, વય અગ્નિબળનો વિચાર કરી) સીસાની ભસ્મનું સેવન કરવાથી સો હાથીના સમાન બળ આપે છે અર્થાત્ ઘણું બળ આપે છે તથા વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે, આયુષ્યને વધારે છે, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, કામદેવને બળ (ઉત્તેજન) આપનાર છે અને મૃત્યુનો નાશ કરનાર છે. ૭

અશુદ્ધ સીસાની ભસ્મના અવગુણ.

कुष्टानिगुल्मारुचिपांडुरोगानक्षयंककफंरक्तविकारकृच्छ्रं
ज्वराश्मरीशूलभगंदराढंय नागंत्वपक्वंकुरुतेनराणाम् ॥

કાચી સીસાની ભસ્મ સેવન કરવાથી કોઢ, ગુલ્મ, અરૂચી, પાંડુ, ક્ષય, કફ, લોહીવિકાર, મૂત્ર કૃચ્છ્ર, તાવ, પથરી, શુળ અને ભગંદર એટલા રોગોને જન્મ આપે છે. ૮

કાચી સીસાની ભસ્મજનીત વિકારોની શાંતિ.

हेमाहरीतकींसेवेत् सीतायुक्तांनित्रयम् ॥
अपक्वनागदोषेण विमुक्त सुखमेधते ॥ ९ ॥

દારૂડી (સત્યાનાસી) હરડેદળ અને સાકર એઓનું ૩ દિવસ સેવન કરે તો કાચી સીસાની ભસ્મ ખાવાથી થયેલા રોગોની શાંતિ થાય છે. ૯

સીસાની ભસ્મનાં અનુપાન.

मृतंनागंसितासार्द्धं मायुत्रायुंशिरोव्यथां ॥
नेत्ररोगंशुक्रदोषं प्रलापंदाहकंजयेत् ॥ १० ॥

प्रददातिरुचिंकामं हृद्धयेत्पथ्यसेवनिः ॥
स्वबुध्याचान्यरोगेषु प्रदद्याद्रोगशान्तिकृत् ॥ ११ ॥

સીસાની ભસ્મ સાકર સાથે સેવન કરવાથી પિત્ત, વાયુ, મસ્તક પીડા, નેત્રરોગ, વીર્ય દોષ, બકવા અને બળતરા (દેહની બળતરા) વગેરે રોગો દૂર જાય છે તથા રૂચિ (ભોજનમાં ઉત્સાહ) ઉત્પન્ન કરે છે, કામદેવને વધારે છે, પરંતુ પથ્યમાં રહી (કરી પાળે તો) સેવન કરવાથી ઉત્તમ ગુણ આપે છે. એવીજ રીતે પોતાની મતિ અનુસારે અન્ય (બીજા) રોગો ઉપર પણ સીસાની ભસ્મ યોગ્ય અનુપાન-સહ ખાવાથી (અથવા રોગીને આપવાથી) રોગની શાંતિ કરે છે અર્થાત્ નાશ કરે છે. ૧૦-૧૧

લોહ ભસ્મ કરવામાં કેવું લોહ ગ્રહણ કરવું ?

कांतसारंमुंडाख्यमायसंत्रिविधंप्रियोतत्रकांतवरंसार ॥
मध्यमंमुंडसंज्ञकअधमंलक्षणंवक्ष्येविशेषंकांतसारयो ॥१२॥

यत्पात्रेनप्रसरतिजलेतैलबिंदुःप्रतप्तेहिंगुगंधंत्यजंतिच निजं-तिक्ततांनिम्बकल्कः तप्तंदुग्धंभवतिशिखराकारकं नैतिभूमिंकृष्णांगंस्यात्सजलचणकःकांतिलोहंतदेव ॥ १३ ॥

रजपुष्पसमाकारंक्षिप्तंदीपशिखोपरि ॥
यस्यतत्तीक्ष्णकंसारंतदेवान्यत्तुमुंडकं ॥ १४ ॥
कांतंश्रेष्टतमंग्राह्यं कांताभावेतुतीक्ष्णकं ॥
मुंडकंसर्वथात्याज्यं यतोदोषाहिमुंडके ॥ १५ ॥

લોખંડનાં ૩ ભેદ છે એટલે એક કાંતલોહ, સાર અને મુંડ એ ત્રણ જાતનું કહેવાય છે તે પૈકી કાંત નામનું લોહ ઉત્તમ છે, સાર નામનું લોહ મધ્ય છે અને મુંડ નામનું લોહ અધમ છે. કાંત અને સારનાં લક્ષણ એ છે કે-જે લોઢાના

વાસણમાં પાણી વિશેષ ઉન્હુ કરીને તેમાં તેલનો છાંટો (ટીપું) નાખે અને તે જળ ઉપર ફૈલાઈ ન જાય તો અથવા હિંગ જેના સ્પર્શથી વાસનાને અને લીંબડાનાં પાંદડાંની લુગદી સ્પર્શવાથી પોતાની કડવાસને ત્યજી દે છે તથા દૂધ કાંત લોહના પાત્રમાં ઉકાળવા મૂકયું હોય તેમાં શિખરની માફક ઉભરો ઉભો થતો દેખાય પરંતુ ઉભરાય જાય નહિં તેમજ પાણી સહિત ચણા અંદર રાખવાથી કાળા પડી જાય તેને કાંત લોહ કહેવાય છે. જે લોઢાનું ચૂર્ણ (ભૂકો) દીવાની શિખા ઉપર નાખવાથી તણખા ઉડે છે તે તીક્ષ્ણ અથવા પોલાદ કે સાર કહેવાય છે પરંતુ તે શિવાય મુંડ લોહ જાણવું. કાંત લોહ સર્વથી ઉત્તમ છે તે ન મળે તો પોલાદ લેવું કિન્તુ મુંડ લોહ કદાપિ કાળે ગ્રહણ કરવું નહિં. ૧૨–૧૫

લોહ ભસ્મની વિધિ.

क्षिपेद्द्वादशमांशेन दरदंतीक्ष्णचूर्णतः ॥
मर्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मंततः पुटेत् ॥ १६ ॥
एवंसप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥ १७ ॥

શુદ્ધ કરેલા લોહ (પોલાદ) ના ચૂર્ણથી બારમે હીસ્સે (બારમે ભાગે) શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક લેવો તે બન્નેને કુંવાર પાઠાના રસમાં બે પહોર પર્યંત ખરલ કરી સરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ આંચ દેવી. એવીજ રીતે સાતવાર કરવાથી લોહ મરે છે અર્થાત્ ભસ્મ થાય છે. ૧૬–૧૭*

---

* લોહની ભસ્મ કમતીમાં કમતી ૨૦ તોલા અને વધારામાં વધારે (૫૨) તોલા અર્થાત્ ૨૦ થી (૫૨) સુધી જાસ્તીકમતી અને તોલા લોહ ભસ્મ કરવાને વૈદ્યવરોની આજ્ઞા છે માટે તેટલા પ્રમાણે જ બનાવવી. ગ્રંથાતર.

શુદ્ધ લોહ ભસ્મના ગુણ.

अयिकृशोदरिकंजविलोचने कृणुवदामिसुलोहगुणानहंसु-
विधिमारितमेवहरत्यथो विषसमीरणपांडुकृमिज्वरान् ॥ १८ ॥
भ्रमवमिश्वसनग्रहणीगदान् कफजराकसनक्षयकामला:
अरुचिपीनसपित्तप्रमेहकान् गुदजगुल्मरुगामसमीरणान् ॥१९॥

શુદ્ધ લોહ ભસ્મ—એટલે જેમાં લખેલી ઔષધિઓ અને પુટ કમતી (થોડા ન્યૂન) તથા પારો ગંધક જે લોહ ભસ્મમાં હોય તે અશુદ્ધ ભસ્મ કહેવાય છે; પરંતુ ઔષધીઓના પુટની ન્યૂનતા ન હોય તથા પારા ગંધક સહિત કરેલી લોહ ભસ્મ પર્મ શુદ્ધ ગણાય છે. તે ભસ્મના સેવનથી ઝેર દોષ, વાયુ, પાંડુ, કૃમિરોગ, તાવ, ફેર (ચક્કરી), ઉલટી, શ્વાસ સંગ્રહણી, કફરોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) ઉધરસ, ક્ષય, કમળો, અરૂચિ, પીનસ પિત્તનો પ્રમેહ, ગુદા સંબંધી હર્ષોહિરોગ, ગુમ, શુળ અને આમવાયુ એ સઘળાનો નાશ કરે છે તથા—

प्लीहस्थौल्यविनाशनंबलकरंकांताजनानंददं ॥
क्षीणत्वंविधुनोतिदुष्टिजनकंशोफापहंकुष्टनुत् ॥
युक्तंशुद्धरसेनसंयुतमिदंसर्वामयध्वंसनं ॥
कंताकोष्टरसायनंनहिपरंकांतेस्तिविंबाधरे ॥ २० ॥

બરોળ, મેદરોગ (શરીરનું ફુલવું તે) નો નાશ કરે છે, બળ (શક્તિ) આપે છે, સ્ત્રીઓને આનંદદાતા છે, ક્ષીણતા, સોજો અને કોઢ વગેરેનો નાશ કરે છે, જો શુદ્ધ કરેલા પારાની સંગાથે સેવન કરે તો સમસ્ત રોગનો વિધ્વંશ

(નાશ) કરે છે. આ કાંત લોહ ભસ્મની સમાન અન્ય કોઇપણ રસાયન[1] શ્રેષ્ટ નથી.

અશુદ્ધ લોહભસ્મથી થતા ગેરફાયદા.

विषंक्लेदंकरोत्येदं वीर्यकांतिनिहन्त्ययः ॥
असम्यङ्मारितंयस्मात्ततःसम्यग्विपाचयेत् ॥२१॥

કાચી લોહ ભસ્મનું સેવન કરવાથી વિષ સમાન ગુણ આપે છે, ગ્લાનિ (અથવા ઉલટી) પ્રાપ્ત કરે છે, વીર્ય, કાંતિનો નાશ કરે છે માટે સારી રીતે વિધિયુક્ત ભસ્મ કરવી નહિં તો તેના ખાવાથી (નપુષકતા, કોઢ, છાતીના રોગ, શૂળ અને પથરી આદિ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ નહિં પણ) મૃત્યુને શરણ કરે છે. ૨૧

કાચી લોહ ભસ્મથી થએલા વિકારની શાંતિ.

आरग्वधस्यमज्जातुरेचनंकीटशांतये ॥
भवेदप्यतिसारश्च पीत्वादुग्धंतुतत्त्यजेत् ॥ २२ ॥
खंडमाक्षीकसंयुक्तं मेलाचूर्णादिनत्रयं ॥
सेवितंवाचिवृत्सिंधुरजः कोष्णेनवारिणा ॥ २३ ॥
सितयावधुनावापि श्वेतदूर्वारसोपिच ॥
सेवितोलोहजान्दोषान् हंतिनोन्यत्रसंशयः ॥२४॥

---

૧ જે ઔષધ પ્રયોગથી મનુષ્યને લાંબુ આયુષ્ય મળે છે, સ્મર્ણ-શક્તિ, બુદ્ધિ, કાંતિ, તેજસ્વીપણું, સુકંઠતા, સુવર્ણ બળ અને ઇંદ્રિયોની શક્તિ અત્યંત વધે છે વા પ્રાપ્ત થાય છે, જરાવસ્થા મટી તરૂણાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, શરીરમાંના સર્વ રોગ દૂર થાય છે અને વચન સિદ્ધિ, જનપ્રીયતા મેળવે છે તે ઔષધને રસાયન કહે છે. ચરકસિંહતા.

કાચી લોહ ભસ્મના ખાવાથી જો પેટમાં કરમીયા પડયા હોય તો ગરમાળાનો ગોળ ખાવાથી રેચ લાગે છે અને તેથી કીટ (કરમીયા) મળ સાથે બહાર નીકળી જાય છે બાદ દૂધ પીવું જેથી કાચી લોહભસ્મનો વિકાર નાશ પામે છે; માટે કાચી લોહ ભસ્મ ત્યજી દેવી તથા એલચીનું ચૂર્ણ ખાંડ અને મધ સંગાથે સેવવાથી અથવા નસોતર અને સિંધાલુણનું ચૂર્ણ ઉન્હા પાણી સંગાથે ફાકવાથી અથવા મધ સાથે કિંવા સાકર સાથે ઘોળી ધરેનો રસ સેવન કરવાથી લોહજન્ય વિકાર નાશ પામે છે એમાં સંદેહ નથી. ૨૨–૨૪

લોહ ભસ્મનાં અનુપાન.

रसराजमृतंलोहं सर्वरोगेषुयोजयेत् ॥
भार्ङ्गींत्रिकटुकक्षौद्रयुतंधातुविकारनुत् ॥ २५ ॥
रसगंधमृतंलोहं माक्षीकेणकफमणुत् ॥
चातुर्जातसितायुक्त रक्तपित्तविनाशनं ॥ २६ ॥
पुनर्भूरजसायुक्तं गोदुग्धेनबलप्रदं ॥
पूर्णभूकाथसंयुक्तं पांडुसखंडयत्पयः ॥ २७ ॥
निशामधुयुतंवापि पिप्पलिमाक्षिकान्वित ॥
प्रमेहान्विविधाहन्ति सशिलाज्जतुकृच्छ्रकान् ॥ २८ ॥
वृषायःपिप्पलिद्राक्षा माक्षिकैर्वटिकिकृतं ॥
जयेत्पंचविधंकास मायासमिवचक्रधृक् ॥ २९ ॥
धातुकांतिप्रदंचेत्थं तांबूलेनाग्निदीपनं ॥
देहंलोहसमंकुर्यात् सेवितंमृतमायम ॥ ३० ॥

बलाचातिबलाव्योष त्रिफलाचशतावरी ॥
सर्वतुल्योमृतोलोहो भुजस्तंभमयोर्दितं ॥ ३१ ॥

यक्ष्माणंकंठजानरोगान् हंतिवक्ष.क्षतंमदं ॥
सर्वामयहरोप्युद्धत्सर्वपापहरोहरिः ॥ ३२ ॥

શુદ્ધ કરેલા પારાની સંગાથે લોહ ભસ્મ સર્વ રોગ ઉપર આપવી, ધાતુ વિકાર ઉપર ભારંગી, સુંઠ, મરી, પીપરનું ચુર્ણ મધ સંગાથે, કફ રોગ માટે પારા ગંધકની કાજળ અને મધ સંગાથે, રક્તપિત્ત ઉપર તજ, તમાલપત્ર એલચી અને નાગકેસર સંગાથે, બળ પ્રાપ્ત કરવા ઉપર સાટોડીનું ચુરણ અને ગાયના દુધ સંગાથે, પાંડુ રોગ માટે સાટોડીના કવાથ સંગાથે, સર્વ જાતના પ્રમેહ ઉપર હળદર અને મધ સંગાથે અથવા પીપર મધ સંગાથે, મુત્ર કૃચ્છ, માટે શિલાજીત સંગાથે, પાંચ પ્રકારના ઉધરસ માટે અરડુશો. લોહ ભસ્મ પીપર, દ્રાખ એઓને ખરલ કરી મધ સાથે ગોળીઓ કરી ખાવાથી, કાંતિ અને ભૂખને વધારવા તાંબુલ* સંગાથે, ભુજસ્તંભ, અર્દીત વાયુ, ક્ષય. કંઠરોગ અને ઉરઃક્ષત ઉપર બોળ (બળ બીજનું મૂળ), કાંસકી, સુંઠ, મરી, પીપર હરડાં, બેહડાં, આમળાં અને સતાવરીના ચૂર્ણ સંગાથે, તથા–૩૨

*૧ તાંબૂલની રીત–નાગરવેલનાં (કપૂરી) પાનમાં ચૂનો, કાથો, સોપારી, કપૂર, તમાલપત્ર, તજ, એલચી, જાવંત્રી, ચિણીકબાલા, જાયફળ, કસ્તૂરી, લવિંગ અને કેશર નાખી બીડું બનાવવું તે તાંબૂલ કહેવાય છે.

जातीफललवंगैला त्रिकटुत्रिफलाःसमाः ॥
सर्वतुल्योमृतोहश्च छागीक्षिरविमर्दितः ॥ ३३ ॥
वल्लैकोमधुनालीढः क्षयक्षयकरोमतः ॥
यथाहरिहरद्वेपःक्षयक्षयकरोमत ॥ ३४ ॥
त्रिकटुत्रिफलामुस्ता विडंगंतुवृतावचा ॥
वन्हिर्यष्टीपृथकर्ष लोहभस्मपलद्वयं ॥ ३५ ॥
गुग्गुलुर्लोहतुल्योच पलत्र यमितंमधु ॥
आलोड्यसर्वमेकत्र प्राशर्लिह्याद्यथाबलं ॥ ३६ ॥
अस्मिन्जीर्णेसुभुंजानः षथ्यमन्नंजयेद्रुजः ॥
जीर्णोन्नसंभवंशूल मामवातंहलीमकं ॥ ३७ ॥
श्वयथुपांडुरोगच तथैवविषमज्वरान् ॥
लोहचूर्णवराचूर्णसंयुतंमधुमर्पिषा ॥ ३८ ॥
परिणामभवंहन्ति शिवरात्राभिधंगदं ॥
वरायष्टीरजस्तुल्यं मधुसर्पीयुतंलिहन् ॥ ३९ ॥
लोहभस्मनरश्चानु गव्यंक्षीरंपिबनूजयेत् ॥
शूलंसतिमिरंवांति मम्लपित्तंक्लमज्वरं ॥
अनाहंश्वयथुंश्चैव मूत्रकृच्छ्रंसुदारुणं ॥ ४० ॥

જાયફળ, લવિંગ, એલચી. ત્રિકટુ, ત્રિફળાએ સમાન ભાગે લેઇ તે સર્વની બરોબર લોહ ભસ્મ લેઇ બકરીના દૂધ સંગાથે ખરલ કરી મધની અંદર ઠાલવી ૩ રતિપૂર ખાવાથી ક્ષયરોગ નાશ થાય છે, તથા ત્રિકટુ (સુંઠ મરી, પીપર), ત્રિફળાં (હરડાં, બેહડાં, આમળાં,) મોથ, વાવડીંગ, નસો-

તર, વજ, ચિત્રામૂળ અને જેઠીમધ એ સર્વે એકેક તોલો લેવાં, લોહ ભસ્મ બે પળ (આઠ તોલા) શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૮ તોલા એ સઘળાં ૧૨ તોલા મધની અંદર કાલવી પ્રાતઃ કાળે પોતાની શક્તિના અનુસારે માત્રા ગ્રહણ કરવી અને ઔષધ પચ્યા પછી ભોજન રોગને અનુકૂળ (પથ્ય) હોય તે કરવું જેથી પરિણામ નામની શુળ, આમવાયુ. હલીમક (કમળાનો ભેદ), સોજો, પાંડુ અને વિષમજ્વર એ સઘળાં નાશ પામે છે. ત્રિફળાના ચૂર્ણમાં લોહ ભસ્મ મેળવી મધ અને ઘી (મધ તોલા ૧।।, ઘી તોલો ૧ એટલે ઓછાં વત્તાં લેવાં તે)ની અંદર કાલવી ચાટવાથી પરિણામ શુળનો નાશ કરે છે. ત્રિફળા, જેઠીમધનું ચૂર્ણ અને લોહ ભસ્મ સમાન ભાગે લેઇ મધ ઘી સંગાથે ચાટે અને ઉપર ગાયનુ દૂધ પીએ, જેથી શુળ, તિમિર (આંખનો) રોગ, ઉલટી, અમ્લપિત્ત, અકળામણ, તાવ, આફરો, સોજો અને ઘોર મૂત્રકૃચ્છ એ સર્વને દૂર કરે છે. ૩૩–૪૦ તથા

चिंचापामार्गजौक्षारौभूतिः सबूकसंभवा ॥
लवणंचसमंसर्वै रेतेर्लोहंविमर्दयेत् ॥ ४१ ॥
शूलस्यागमवेलायां खादन्माषद्वयंनरः ॥
जयेदष्टविधंशूलं गंगोदेनेवघस्मरान् ॥ ४२ ॥
जीरकेद्वेकणामुस्ता वराविश्वविडंगकैः ॥
लोहोमूत्राविकारांश्च प्रमेहानखिलानूजयेत् ॥
दारुवन्हितिवृदंती कटुकागजपिप्पली ॥
विडंगत्रिफलाव्योषं समभागंविचूर्णयेत् ॥ ४४ ॥

सर्वेभ्योद्विगुणंलोहं गोदुग्धेनविमर्दितं ॥
पीतंदुग्धेनसंहन्या द्वारुणस्वयथुगदं ॥४५॥
कटुत्रिकयवक्षारौ लौहःपीतोवरारसैः ॥
शोथंनाशयतिक्षिप्रं चक्रपाणिर्यथामधुं ॥ ४६ ॥
वराचूर्णयुतंरात्रौ संलिहन्मधुसर्पिषा ॥
लोहभूतिमशेषेण नेत्ररोगानजयेत्किल ॥ ४७ ॥
त्रिसुगंधिवराव्योष च्छिन्नासत्वंसमांशकं ॥
एभिस्तुल्यमयश्चूर्णं वातरक्तहरंपरं ॥ ४८ ॥

આમલી અને અંઘાડાનો ખાર, નદીના સંખલાની ભસ્મ તથા સિંધાલુણ એ સર્વ બરોબર અને એ સઘળાની લોહ ભસ્મ લેઈ ખરલ કરી શુળ આવવાના વખતમાં બે માસા (અથવા બે અડદ) ના જેટલી માત્રા લેવાથી આઠ જાતની શુળ મટે જે, જેમ ગંગાજળની પાપ સમૂહનો નાશ થાય છે તેમ જીરૂં શાહજીરૂં, પીપર, મોથ હરડાં, બેહડાં, આમળાં, સુંઠ અને વાવડિંગ એઓના ચુર્ણ સંગાથે લોહ ભસ્મ ખાવાથી મૂત્રના વિકારો અને સર્વ જાતના પ્રમેહોનો નાશ કરે છે. દેવદાર, ચિત્રામૂળ, નસોતર નેપાળાનું મુળ, કડુ, ગજપીપર, વાવડિંગ, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ એ સઘળાં સમાન ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરી તેથી બમણી લોહ ભસ્મ ગાયના દૂધ સાથે ખરલ કરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગાયના દૂધ સંગાથે પીએ તો ઘોર સોજાનો રોગ નાશ પામે છે. સુંઠ, મરી, પીપર, જવખાર અને લોહ ભસ્મ ત્રિફળાના કવાથ સંગાથે પીવાથી પણ શોથ (સોજા) નો નાશ થાય છે જેમ શ્રી

કૃષ્ણે મધુ દૈત્યનો નાશ કર્યો તેમ. ત્રિફળાનું ચૂર્ણ અને લોહ ભસ્મ મધ ઘી સંગાથે રાત્રે ચાટી સુઈ રહે તો સર્વ પ્રકારના નેત્રના રોગથી મુક્ત થાય છે, તજ, તમાલપત્ર, એલચી વરા (હરડાં, બેહડાં, આમળાં) ત્ર્યોષ (સુંઠ, મરી, પીપર) અને ગળો સત્વ એ સમાન ભાગે લેવાં. તે સર્વની સમાન લોહ ભસ્મ લેઈ એકત્ર મર્દી સેવન કરવાથી વાતરક્તનો નાશ કરે છે (આ શ્રેષ્ટ ઉપાય છે.) ૪૧-૪૮ તથા

नागरोत्पलमुस्ताग्नि ह्रीबेररक्तचंदनैः ॥
सविडंगशिवधात्री पाठाकृष्णांबुचूर्णितैः ॥ ४९ ॥
समंशुद्धंलोहभस्म विषमानखिलान्ज्वरान् ॥
निहंत्यंबुजपत्राक्षी मदनोत्थगदानिव ॥ ५० ॥
शिवास्मजतुमाक्षीक विडंगैर्लोहभूतिका ॥
सेवितामाक्षिकाभ्यां हंतियक्ष्माणमुल्वणं ॥ ५१ ॥
मधुनालेहितोलोहः सर्वमेहनिवारणः ॥
स्मृतमात्रोहरिर्यद्वत् सर्वपापन्निवारणः ॥ ५२ ॥

સુંઠ, કમળકાકડી, મોથ, ચિત્રામૂળ, સુગંધીવાળો, રતાંજળી, વાવડિંગ, હરડે, આમળાં, કાળીપાઠ, પીપર અને વીરણવાળો એ એનું ચૂર્ણ કરી તે સર્વની બરોબર લોહ ભસ્મ સેવન કરવાથી વિષય જ્વર આદિ સર્વજ્વર (તાવ) નાશ કરે છે. હરડે, શિલાજીત, સુવર્ણમાક્ષીક અને વાવડિંગ સમાન ભાગે લેઇ તેઓની બરોબર લોહ ભસ્મ મેળવી મધ ઘી સગાથે ચાટવાથી રાજયક્ષ્મા (ક્ષય) નો નાશ કરે

છે. અને એકલી લોહ ભસ્મ મધ સંગાથે ચાટવાથી સર્વ પ્રમેહનો નાશ કરે છે, જેમ હરિ (પરમાત્મા) ના સ્મર્ણ માત્રથી સર્વ પાપનો નાશ થાય તેમ. ૪૯–૫૨

ઇતિ સપ્તધાતુઓના શોધન, મારણ, ગુણાગુણ, વિકાર શાંતિ, અને અનુપાન પ્રકરણ સમાપ્તમ્.

હવે સપ્ત ઉપધાતુઓનું શોધનાદિ કહિયે છિયે.

સુવર્ણમાક્ષિક શોધન.

मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्यद्रवैःपचेत् ॥
चालयेल्लोहजेपात्रे यावत्पात्रंसुलोहितं ॥
भवेत्ततस्तुसंशुद्धिः स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥ ५३ ॥

સોવનમાખીને શુદ્ધ કરવી હોય તો બીજોરાના રસમાં અથવા જંબીરી (એક જાતના ખાટા લીંબુ) ના રસમાં સોવનમાખીને નાખી લોઢાની કડાહીમાં પકાવવી. જ્યારે રસ બળી જાય અને કઢાઇ લાલરંગની થઇ જાય ત્યારે નીચે ઉતારી થંડી થઇ ગયા પછી કહાડી લેવી તે સોવનમાખી શુદ્ધ જાણવી. ૫૩

અથ સોવનમાખીની ભસ્મ કરવાની વિધિ.

कुलत्थस्यकषायेण घृष्ट्वातैलनवापुटेत् ॥
तक्रेणवाजमूत्रेण म्रियतेस्वर्णमाक्षिकम् ॥ ५४ ॥

શુદ્ધ કરેલી સોવનમાખીને કલથોના ક્વાથમાં, અથવા તેલમાં, અથવા છાશમાં અથવા બકરીના મૂત્રમાં ખરલ કરી સરાવ સંપુટમાં મૂકી ગજપુટ અગ્નિ દેવાથી સોવનમાખીની ભસ્મ થશે. ૫૪

સોવનમાખીની શુદ્ધ ભસ્મના ગુણ.

वृष्यंस्वयंचचक्षुष्यं व्यवायपिरसायनं हन्तिवस्त्यर्तीशोफार्शो मेहकुष्टोदरक्षयान् ॥ पांडुवातंविषंपितं कामलांचहलीमकं ॥५५॥

સોવનમાખીની શુદ્ધ-પાકેલી ભસ્મ પુષ્ટિ તથા વીર્ય વૃદ્ધિ કર્ત્તા છે, કંઠ શોધક છે, નેત્રને હિતકારી છે, શરીરમાં શિઘ્ર ફેલાવ કરી રસાયન રૂપ ગુણ આપનાર છે. તેમજ પેઢુની પીડા, સોજો, હરષ, પ્રમેહ. કોઢ, ઉદરવ્યાધિ, ક્ષય, પાંડુ, વાયુ, ઝેર, પિત્તવિકાર, કમળો અને હલીમક એટલા રોગોને હણે છે. ૫૫

અશુદ્ધ ભસ્મના અવગુણ.

मंदानलत्वंबलहानिमुग्रांविष्टंभतांनेत्रगदान्सकुष्टान् ॥
मालांतथैवव्रणपूर्वीकातन्कुर्यादशुद्धंमधुमाक्षिकंपत् ॥५६॥

અશુદ્ધ ભસ્મના સેવનથી મદાગ્નિ, બળહાનિ, બંધકોષ્ટ, નેત્રરોગ, કોઢ અને ગંડમાળા એટલા રોગોને પેદા કરે છે. ૫૬

કાચી સોવનમાખીની ભસ્મના વિકારની શાંતી.

कुलत्थस्यकषायंवा त्वंबुनादाडिमत्वचं ॥
पिवन्नशुद्धमाक्षीक दोषमुक्तःसुखीभवेत् ॥

જો અશુદ્ધ સોવનમાખીની ભસ્મ સેવવાથી વિકાર ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો કળથીનો ઉકાળો અથવા દાડમની છાલ પાણીમાં વાટીને પીશે તો અશુદ્ધ સોવનમાખીના દોષથી મુક્ત થઈ સુખી થાય છે.

સોવનમાખીની ભસ્મનાં અનુપાન.

मधुमागंधिकायुक्तं क्षयश्वासभ्रमादिषु ॥
देयंवास्वर्णभस्मोक्तै रनुपानैर्गदेषुच ॥ ५८ ॥

મધ અને પીપર સંગાથે સ્વર્ણમાક્ષિકની ભસ્મનુ સેવન કરવાથી, શ્વાસ અને ભ્રમ આદિ રોગો મટે છે તથા સ્વર્ણભસ્મમાં કહેલા અનુપાન મુજબ રોગને નિર્ણય કરી રોગાંતક અનુપાન યુક્ત આપવી. ૫૮

રૂપમાક્ષિકનું શોધન.

कर्कोटीमैषश्रृंग्युत्थैर्द्रवैर्जंवीरजैर्दिनम् ॥
भावयेदातपेतित्रे विमलाशुद्ध्यतिध्रुवम् ॥ ५९ ॥

રૂપમાખીનું શોધન કરવું હોય તો કંકોડી, મેઢા સીંગી (મરડાસિંગ) અને જંબીરી એ દરેકના રસમાં અકેક અથવા બએ દિવસ સુધી ઘુંટી સૂર્યનો આકરો તડકો આપવો જેથી રૂપમાખી શુદ્ધ થાય છે. ૫૫

રૂપમાખીની ભસ્મ કરવાની વિધિ.

स्वर्णमाक्षिकमारणप्रकारेणरौप्यमाक्षिकस्यापिमारणम् ॥

સોવન માખીની ભસ્મ બનાવવાની ક્રિયાનુસારે જ રૂપમાખીની પણ ભસ્મ બનાવવી.

શુદ્ધ રૂપમાખીની ભસ્મના ગુણ.

विमलामधुरातिक्ता स्वादुपाकारसायनी ॥
चक्षुष्यावस्तिरुक्कष्ट पांडुमेहविषोदरं ॥
अर्शःशोफक्षयंकंडु त्रिदोषंचनियच्छति ॥ ६० ॥

શુદ્ધ રૂપમાખીની ભસ્મ મધુર છે, તિક્ત છે, સ્વાદિષ્ટ છે, પાકમાં રસાયન રૂપ છે, નેત્રને હિતકારી છે, તથા પેડુ પીડા, કોઢ, પાંડુ, પ્રમેહ, ઝેર ઉદરવિકાર, હરષ, સોજો, ક્ષય, ખરજ અને ત્રિદોષ એ સઘળાનો નાશ કરનાર છે (અને અશુદ્ધ ભસ્મ અનેક રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.)

स्वर्णमाक्षिकवद्दोषाः शांतिश्चैवानुपानक ॥
प्रददनुकुशलोवैद्यो जयेदुक्तानगदान्किल ॥ ६१ ॥

અશુદ્ધ ભસ્મના વિકારની શાંતિ અને અનુપાન સોનામખી (સુવર્ણમાક્ષી) ની ભસ્મની સમાન જાણી લેવાં. અથવા હુંશીયાર વૈદ્ય રોગનો નાશ કરનાર અનુપાન સંગાથે પોતાની બુદ્ધિ અનુસારે આપવી જેથી સર્વ રોગ નાશ થાય છે. ૬૧

મોરથુથું શોધવાની વિધિ.

विष्टयामार्दयेत्तुत्थंमार्ज्जारककपोतयेःदशांशंटंकणंदत्वा
पचेन्मृदुपुटेततःपुटंदग्धापुटंक्षौद्रैर्देयतुत्थविशुद्धये ।६२।

મોરથુથાને શુદ્ધ કરવું હોય તો બીલાડી અને કબૂતરની વિષ્ટામાં નીલાથુથા (મોરચૂત–ચુથા) ને વાંટી તેના દશમા ભાગે ટંકણખાર મેળવી સરાવ સંપટ કરી અડાયા છાણાની હલકી અગ્નિ આપવી, પશ્ચાત્ સંપુટમાંથી કાહાડી લેઇ દહીંનો પુટ આપી ફરી ઉપર પ્રમાણે અગ્નિ આપવી, એમજ મધનો પુટ આપવો અને આંચ આપવી જેથી શુદ્ધ થાય છે. ૬૨

મોરથુથાની ભસ્મ કરવાની રીત.

सुवर्चलारसेनैव मयूरंमर्दयेद्दिनं ॥
ततोगोलंविधायाथ शोषयेदातपेभृशं ॥ ६३ ॥
ततःसुवर्चलाकल्क युतंकृत्वासुसंपुटे ॥
पुटेद्गजपुटेभस्म भवेच्छुद्धंपुटत्रयात् ॥ ६४ ॥

મોરથુથાને હાડીઆકરશણના રસ સંગાથે એક દિવસ ઘુંટી ઘટ થયે ગોળો બનાવી તડકામાં મૂકી સૂકાવવો, પછી હાડીઆકરસણની લુગદીમાં રાખી તે ગોળાને સરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ અગ્નિ આપવી. એવીજ રીતે ૩ વાર કરવાથી શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે. ૬૩-૬૪

મોરથુથાની નિરદોષ ભસ્મના ગુણ.

शिखिग्रीवंकटुक्षारं कषायंशीतलंलघु ॥
चक्षुष्यंलेखनंभेदि कृमिकुष्टविषप्रणत् ॥ ६५ ॥
कंडहृत्कफपित्तघ्न मुपदंशप्रणाशनं ॥
प्रमेहमश्मरीहंति दत्तंतत्स्यनुपानतः ॥ ६६ ॥

મોરથુથાની ભસ્મ કડવી છે, ખારી છે, કષાયલી છે, શીતળ છે, લઘુ, નેત્રોને હિતકારી છે, મળોને ઉખેડી નાખનાર છે, મળોને શોધન કરી બ્હાર કહાડનાર છે તથા કૃમિ કોઢ, ઝેર, ખરજ (ખસ) કફ, પિત્ત, ઉપદંશ (ચાંદી) પ્રમેહ અને પથરી વગેરેને નાશ કરનાર છે. માટે યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી. ૬૫-૬૬

वितुन्नकमशुद्धंचेद्धातिभ्रांत्यादिकृद्भवेत् ॥
तच्छांतिंप्रवदाम्यत्र शृणुकंजविलोचने ॥ ६७ ॥

जंबीरस्वरसोवापि लाजावारिसमन्विता ॥
लामज्जकजलंवैला भवेतूत्थविकारनुत् ॥ ६८ ॥

જો મોરથુથાની ભસ્મ અશુદ્ધ રહે તો ઉલટી, ચકરી આદિ અનેક દોષો ઉત્પન્ન કરે છે માટે જ અત્રે તેના વિકારની શાંતિ કહું છું—જંબીરીનો રસ, અથવા પાણી સંગાથે ચોખાની ધાણી, અથવા ખસખસનો અર્ક, તથા એલચીના સેવનથી મોરથુથાની ભસ્મથી ઉપજેલા વિકારની શાંતિ થાય છે. ૬૭–૭૮

મોરથુથાની ભસ્મનાં અનુપાન.

नवनीतयुतंकंडु विषकुष्टादिनाशकृत् ॥
कृमिरोगंविडंगेन तांबूलेनकफंजयेत् ॥ ६९ ॥
सीताजीरकसंयुक्तं पित्तव्याधिप्रणाशनं ॥
माक्षिकेणांजितंहन्या दाक्षिकंदारुणंगदं ॥ ७० ॥
तरुणस्नेहसंयुक्तं भेदयेदिदमेवच ॥
पाषाणभेदसंयुक्त मश्मरीमधुनाजयेत् ॥ ७१ ॥
निशामलकचूर्णेन मेहंहंतिसमाक्षिकं ॥
अन्यरोगेषुदातव्य भिषग्भिर्निजयुक्तितः ॥ ७२ ॥

મોરથુથાની ભસ્મ માખણ સંગાથે ખાવાથી ખરજ, ઝેર, કોઢ આદિનો નાશ કરે છે, કૃમિરોગ માટે વાવડંગના ચૂર્ણ સંગાથે, કફ ઉપર તાંબૂળ (પાનબીડા) સંગાથે, પિત્ત માટે શાકર–જીરા સંગાથે, નેત્રમાં ફુલું પડયું હોય તો મધ સંગાથે (અંજન કરવા) રેચ લાગવા ઉપર એરંડાના તેલ સંગાથે, પથરી માટે પાષાણ ભેદ સંગાથે, પ્રમેહ ઉપર

ઉળદર આમળાનો ચૂર્ણ સંગાથે, મોરથુથાની ભસ્મ આપવી અને અન્ય રોગો ઉપર વૈદ્યે પોતાની યુક્તિ મુજબ અનુપાન સાથે વાપરવી. ૬૯—૭૨

કાંસા–પીતલનું શોધન.

शोधनंकास्यरीत्योश्च धातुशुद्धिसमंभवेत् ॥ ७३ ॥

કાંસા અને પીતલનું શોધન કરવું હોય તો પાછળ ધાતુ શોધનમાં બતાવેલી રીત પ્રમાણે શોધન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૭૩

અથ મારણ.

" कांस्यरीत्योर्मारणमनुपानंचापिताश्रवज्ज्ञेयम् "

કાંસા અને પીતલની ભસ્મ કરવાથી તથા તેનાં અનુપાન તાંબાની ભસ્મના સમાનજ જાણવાં.

સિંદુર શોધન.

दुग्धाम्लयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदितावुधैः ॥ ७४ ॥

સિંદૂર શુદ્ધ કરવું હોય તો દૂધ અથવા લીંબુ વગેરે ખાટા પદાર્થની ભાવનાઓ (પુટ) દેવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૭૪

સિંદુરના ગુણ.

सीसोपधातुःसिंदूरस्तद्गुणैः सीसवद्भवेत् ॥
संयोगजप्रभावेण तस्यचान्येगुणाअपि ॥ ७५ ॥
सिंदूरउष्णोवीसर्प कुष्टकंडूविषापहः ॥
भग्नसंधानजननो व्रणशोधनरोपण ॥ ७६ ॥

સિંદૂર સીસાની ઉપધાતુ છે તેથી તેના ગુણ સીસાની બરોબર છે તથા સંયોગના પ્રભાવથી બીજા પણ ગુણ વધે

છે. સિંદૂર ગરમ છે, વિસર્પ, કોઢ, ખરજ, વિષદોષ નાશ કરે છે. તુટેલા ભાગને સાંધે છે. વ્રણને શોધન કરનાર તથા અંકૂર લાવનાર છે. ૭૫-૭૬

શિલાજીત કેવી ગ્રહણ કરવી ?

निदाघेघर्मसंतप्ता धातुसारंधराधरः ॥
निर्यासवत्प्रमुंचंति तच्छिलाजतुकीर्तितं ॥ ७७ ॥
सौवर्णराजतंताम्र मायसंतच्चतुर्विधं ॥
तत्रशोधनयोग्यंत्तद्ब्रदामियथार्थतः ॥ ७८ ॥
गोमूत्रगंधवत्कृष्णं स्निग्धंमृदुतथागुरु ॥
तिक्तंकषायंशीतंच सर्वश्रेष्ठंतदायसं ॥ ७९ ॥
विंध्यादौबहुलंतत्तुतत्रलोहंयतोधिकं ॥
तच्छोधनमृतव्यर्थ मनेकमलमेलनात् ॥ ८० ॥

શિલાજીત શું પદાર્થ છે? અને ઔષધ પ્રયોગમાં કેવા પ્રકારનું શિલાજીત ગ્રહણ કરવું? તે કહીએ છીએ- ગ્રીષ્મ (ઉન્હાળાની) રૂતુમાં અત્યંત તાપ પડે છે તે વખતે પાહાડ (પર્વત-ડુંગર)માં રહેલી ધાતુ તાપના જોરથી તપી ગુંદના સરખો જે રસ નિકળે છે તેને શિલાજીત કહે છે. તે શિલાજીત ચાર જાતનું થાય છે એટલે સુવર્ણ, રાજત, તામ્ર અને આયસ એ ૪ જાત છે તેમાં ઔષધ પ્રયોગ (ઉપાય)માં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય (લેવા લાયક) છે તેનું કથન કરીએ છીએ-જે શિલાજીતમાં ગાયના મૂત્ર સરખી વાસના આવે છે. કાળી, ચીકણી, કોમળ, ભારે, તિક્ત, તુરી અને શીતળ છે તે આયસ જાતની શિલાજીત સર્વથી

શ્રેષ્ટ છે. આ શિલાજીત વિંધાચલ પર્વતમાં બહુ થાય છે કારણ તેમાં લોહની ઉત્પત્તી ઘણી છે તેથી અને મળ મળેલા હોય છે માટે શોધન કર્યા શિવાય નકામી ગણાય માટે શોધન કહીએ છીએ. ૭૭–૭૮

*શિલાજીત શોધન.

शिलाजतुसुमानीय सूक्ष्मखंडंविधायच ॥
निःक्षेप्यात्युष्णपानीये यामैकंस्थापयेत्सुधीः ॥ ८१ ॥
मर्दयित्वाततो नीरं गृहणीयाद्वस्त्रगालितं ॥
स्थापयित्वाचमृत्पात्रे धारयेदातपेखरे ॥ ८२ ॥
उपरिस्थंघनंयत्स्या त्तत्क्षिपेदन्यपात्रके ॥
एवंपुनःपुनर्नीतं द्विमासाभ्यांशिलाजतु ॥ ८३ ॥
भवेत्कार्यक्षमंवन्हौ क्षिप्तंलिंगोपमंभवेत् ॥
निर्धूमंचततःशुद्धं सर्वकार्येषुयोजयेत् ॥ ८४ ॥

શિલાજીતના ઝીણા ઝીણા કકડા (ટુકડા) કરી ખુબ ઉન્હા પાણીમાં નાખી એક પોહોર સુધી રહેવા દઇ પછી તે પાણીને મર્દી લુગડાવતે ગળી કાહાડવું. તદનંતર માટીના વાસણમાં ભરી સૂર્યના સખ્ત (આકરા) તાપમાં મૂકી રાખવું. સહરહું પાણી ઉપર ફીણ વા, મલાઈ જેવો પદાર્થ આવે તે બીજા વાસણમાં લેઇ લેવો. એવી જ રીતે વારંવાર બે માસ સુધી કરવાથી શિલાજીત શુદ્ધ થાય છે. પશ્ચાત તે ઘન

* શિલાજીત ગાના દૂધમાં, ત્રિફલા અને ભાગરાના રસમાં એક બે પુટ દેઈ સૂકવી લેવાથી પણ શુદ્ધ થાય છે.

પદાર્થને અગ્નિ ઉપર મૂકવાથી જો લિંગાકાર થાય અ
ધુમાડો ન નિકળે તો શુદ્ધ થઈ સમજવી. તે શિલાજી
સર્વ કાર્યમાં વાપરવી. ૮૧-૮૪

શુદ્ધ શિલાજીતના ગુણ.

शलाजतुस्मृतंतिक्तं कटूष्णंकटुपाकिच ॥
रसायनंयोगवाहि श्लेष्ममेहाश्मशर्कराः ॥ ८५ ॥
मूत्रकृच्छ्रंक्षयंश्वासं शोथमर्शांसिपांडुतां ॥
वातरक्तंतथाकुष्टं मपस्मारोदरंहरेत् ॥ ८६ ॥
शिलाजित्वनुपानंस्यात्तद्रोगोपयोगिकः ॥
वस्तुभिःसंयुतंकार्यं यथादुग्देनपौष्टिके ॥ ८७ ॥

શુદ્ધ શિલાજીત તિકત છે, કડુ, ઉષ્ણ, પાકમાં ક
છે, રસાયણ છે, યોગવાહી એટલે જેવા ઔષધ સાથે આ
તેવાજ ઉત્તમ ગુણ કરે છે. કફ, પ્રમેહ, પથરીની (સાક
જેવી) રેતી, મૂત્રકૃચ્છ્, ક્ષય, શ્વાસ, સોજો, મસા (હરષ)
પાંડુ, વાતરક્ત, કોઢ, વાઇ (ફેકરૂ) અને ઉદરરોગ એ સર્વને
નાશ કરનાર છે. શિલાજીતનું અનુપાન જે રોગને નાશ
કરનાર જે અનુપાન હોય તે ઔષધ સાથે આપવી; જેમ
પુષ્ટી માટે દૂધ સંગાથે તેમ સર્વ રોગ ઉપર યોજન
યોજવી. ૮૫-૮૭

સુચના—હવે જાણવું જોઇએ કે સપ્તધાતુની ભસ્મોને
અભાવ (ન મળી શકે તેમ) હોય તો પાંચ ઉપધાતુન
ભસ્મ અને સિંદૂર—શિલાજીત શુદ્ધ કરી એટલે સોનાન
સ્થાને સોવનમાખીની ભસ્મ, રૂપાના અભાવે રૂપમાખીન

ભસ્મ, ત્રાંબાના અભાવે મોરથુથાની ભસ્મ, રાંગ અને જસતને અભાવે કાંસા પીતળની ભસ્મ, સીસાને અભાવે સિંદૂર અને લોહને અભાવે શિલાજીત ઉપયોગમાં લેવી. તેના દોષ અને ગુણ જે ધાતુની ઉપધાતુ હોય તેના સમાન જાણી લેવા. ઇતિ ઉપધાતુ શોધન, મારણ, ગુણ દોષ, વિકાર શાંતિ અનુપાન વર્ણન સમાપ્તમ.

હવે રસ એટલે પારો તેનુ શોધન મારણ ગુણાગુણ શાંતિ અને અનુપાન કહીએ છીએ.

અથ રસ સંસ્કાર.

अष्टादशैवसंस्कारा ऊनविंशतिकाःकचित् ।
मंप्रोक्तारसराजस्य वसुसंख्याःकचिन्मताः ॥ ८८ ॥

કેટલાક ગ્રંથોમાં પારાના ૧૮ સંસ્કાર કહેલા છે, કેટલાક ગ્રંથોમાં ૧૯ સંસ્કાર અને કેટલાકમાં ૮ સંસ્કાર કહેલા છે. ૮૮*

* **પારાના સંસ્કાર**—સ્વેદન, મર્દન, મૂર્છન, ઉત્થાપન, પાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન, ગગન ભક્ષણ, સંચારણ, ગર્ભગતિ, ગર્ભદ્રુતિ, બાહ્યદ્રુતિ, સૂતકજારણ, ગ્રાસ, સારણ કર્મ, સંક્રામણ. વેધ અને શરીર યોગ એ ૧૮ સંસ્કાર તેમાં ભક્ષણાખ્ય સંસ્કાર ઉમેરવાથી ૧૯ થાય છે. અને સ્વેદનથી સંદીપન પર્યંત આઠ સંસ્કાર અથવા સમસ્ત સંસ્કાર પારાને થવાથી શુદ્ધ થાય છે. અથવા **ભાવમિશ્ર** કહે છે કે–કુંવારપાઠું, ચિત્રામૂળ, રાતાસરસવ અને રિંગણી એઓના ક્વાથમા તથા ત્રિફલામાં ૩ દિવસ સુધી પારાને ખરલ કરે તો સમસ્ત મળ રહિત શુદ્ધ પારો થઇ જાય છે. ઉક્ત સંસ્કારોનું વિવેચન અન્ય ગ્રંથોથી જાણી લેવું.

પારદ શોધન.

निंबुरसैर्निम्बपत्र रसैर्वायाममात्रकम् ॥
पिष्ट्वादरदमूर्ध्वंच पातयेत्सूतयुक्तिवत् ॥
ततःशुद्धरसंतस्मान्नीत्वाकार्येषुयोजयेत् ॥ ८९ ॥

પારાને શુદ્ધ કરવાના અનેક ઉપાય છે; પરંતુ હિંગળોકમાંથી ઉડાવેલો પારો ઉત્તમ ગણાય છે એટલે હિંગળોક (સિંગરફ) નો કાંકરો લીંબુના અથવા લીંબડાના પાંદડાના રસમાં ૧ પોહોર સુધી ખલમાં ઘુંટી પછે ડમરૂ* યંત્રથી ૨ અથવા ૩ પોહોરની અગ્નિ આપવી અને પારાને ઉરાડી લેવો, તે ઉડાવેલો શુદ્ધ પારો સર્વ કાર્યમાં વાપરવો. ૮૯

પારાની ભસ્મ કરવાની વિધિ.

काकोदुंबरिकादुग्धे रसंकिंचिद्विमर्दयेत् ॥
तद्दुग्धघृष्टहिंगोश्च मूषायुग्मंप्रकल्पयेत् ॥ ९० ॥
क्षिप्तातत्संपुटेसूतं तत्रमुद्रांप्रदापयेत् ॥
घृत्वातंगोलकंप्राज्ञो मृन्मूषासम्पुटेऽधिके ॥ ९१ ॥
पचेद्गजपुटेनैव मृतकंयातिभस्मताम् ॥ ९२ ॥

---

* બે માટીની હાંલ્લીઓ લેઇ તેના કાના ઘસી પરસ્પર બન્નેનાં મુખ જોડી કાપડ માટીથી બંધ કરી એટલે નીચેની હાંલ્લિમાં જે વસ્તુ મૂકવી હોય તે મૂકી મુખ જોડી દેઇ અગ્નિ આપવી અને ઉપરની હાંલ્લીને પેંદે (બુદે) વારંવાર તે ઉપર પાણી છાંટતા રહેવું તેને **ડમરૂ** (ડમરૂ આકૃતિ માફક તેને ડમરૂ) યંત્ર કહે છે. આ યંત્ર મારફતે નીચેની હાંલ્લીમાં રાખેલી વસ્તુમાંથી પારા વગેરે ઉડીને ઉપરની હાંલ્લીમાં આવીને ચોટે તેને યુક્તિથી લેઈ લેવી.

કાળા ઉંબરાના દૂધમાં શુદ્ધ પારાને ઘુંટી લેવો. જ્યારે તેની ગોળી વળે ત્યારે ઉંબરના દૂધમાં હિંગને ઘુંટી તે હિંગની બે મૂસો બનાવી અને તે મૂસમાં પારાની ગોળી મૂકી બન્ને મુસોને (કુલડીઓને) જોડી ઉંબરાના દૂધમાં જ ઘુંટેથી ચોખી હિંગ વડે જ મુખ દૃઢ કરી પછી મુલતાની માટી (મેટ) ની મૂસોમાં અથવા સરાવ સંપુટમાં પુર્વોક્ત મૂસોને મૂકી કપડામાટી કરી સૂકવી ગજપુટ અગ્નિની આંચ આપવી જેથી પારાની શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે. (આ પ્રયોગ ઉત્તમ છે.) ૯૦–૯૨

પારાની શુદ્ધ ભસ્મના ગુણ.

पारदःसकलरोगहारकः षड्सोनिखिलयोगवाह ॥
कःपंचभूतमयएप कीर्त्तितस्तेनतद्गुणैविराजते ॥ ९३ ॥
रसायनोमहावृष्यःस्निग्धोदृष्टिबलप्रदः ॥
शिवान्हयस्त्रिदोषघ्नो विशेषात्सर्वकुष्टनुत् ॥ ९४ ॥

પારો સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે, ખટરસ યુક્ત છે, યોગવાહી છે, પંચભૂતમય છે, રસાયન (જરાવ્યાધિને નાશ કર્ત્તા) છે, વૃષ્ય (બળ બુદ્ધિ વીર્યને અત્યંત વધારનાર છે) સ્નિગ્ધ (ચિકણો છે) નેત્રને તેજ બળ આપનાર છે.

" यावन्नहरबीजंतुभक्षयेत्पारदंमृतम तावत्तस्यकुतोमुक्तिर्भोगाद्रोगाद्भवादपि "

અર્થ–જ્યાં સુધી મનુષ્ય પારાની ભસ્મ સેવન ન કરે ત્યાં સુધી ભોગ, રોગ અને સંસારથી છૂટકારો થતોજ નથી અર્થાત્ ભોગ રોગ અને સંસારથી મુક્ત થવું હોય તો પારાનું અવશ્ય સેવન (ભક્ષણ) કરવું.

ત્રિદોષનો નાશ કરનાર છે અને વિશેષે કરીને તમામ કોઢ રોગનો હરનાર છે. ૯૩–૯૪

અશુદ્ધ પારદ ભસ્મના દોષ.

संस्कारहिनःखलुसूतराजो यःसेवतेतस्यकरोतिबाधाम् ॥
देहस्यनाशांविदधातिनूनंकुष्टादिरोगांजनयेन्नराणाम् ॥

અશુદ્ધ પારાની ભસ્મ સેવવાથી શરીરમાં પીડા, કોઢ વગેરે અનેક રોગોને જન્મ આપે છે એટલું જ નહિ પણ અંતદશા (મૃત્યુ) ને પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૫

પારાથી થયેલા વિકારોની શાંતિ.

विकारायदिजायंते पारदान्मलसंयुतात् ॥
गंधकंसेवयेद्धीमान पाचितंविधिपूर्वकम् ॥ ९६ ॥

પારાની કાચી ભસ્મ ખાવાથી વિકાર થયા હોય તો શુદ્ધ ગંધકના સેવનથી અશુદ્ધ પારા વા, અશુદ્ધ (કાચી) પારાની ભસ્મ જન્મ દોષ દૂર થાય છે. ૯૬

પારદ ભસ્મનાં અનુપાન.

गुंजैकमानमारभ्य चतुर्थगुंजावधिंनर ॥
रसराजंप्रियेयुक्त्या भक्षयेदनुपानतः ॥ ९७ ॥
घृतवल्लिजचूर्णेन मगधामधुनाथवा ॥
मधूच्छिष्टघृताभ्यांवा सर्वरोगेषुयोजयेत् ॥ ९८ ॥
पित्तक्षीरेसितायुक्तं पिप्पल्याथसमीरणे ॥
श्लेष्मण्याद्रकजैर्नीरै ज्वरेजंबीरजैरसैः ॥ ९९ ॥
मधुनारक्तविकृतौ दध्यातीसारकेगदे ॥

समतोयशृतंदुग्धं पीत्वापश्चात्सितायुतम् ॥ १०० ॥
रक्तातिशारकेदेयं मेघनादभवैरसैः ॥
प्रतिश्यायेकफेदुष्टे सगुडाम्यमरीचकैः ॥
पथ्येऽन्नंसदधिस्निग्धंकवोष्णंभोजनंहितं ॥ १ ॥

પારાની ભસ્મ કાળ. દેશ, વય, અગ્નિબળ અને શરીરની શક્તિનો વિચાર કરીએક રતીભારની માત્રા યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી એટલે સર્વ રોગમાં પારાની ભસ્મ ઘી તથા મરીના ચૂર્ણ સંગાથે અથવા પીપર મધ સંગાથે, કિંવા મધ અને ઘી સંગાથે આપવી; તથા પિત્તમાં દૂધ અને સાકર સંગાથે. વાયુરોગમાં પીપર સંગાથે, કફમાં આદાના રસ સંગાથે, જ્વર (તાવ) માં જંબીરીના રસ સંગાથે, લોહી વિકારમાં મધ સંગાથે, અતિસારમાં દૂધ પાણી સમાન લેઈ ઉકાળવાં, પાણી બળી માત્ર દૂધ રહે તે દૂધ સાકર સંગાથે, લોહીખંડ વાડામાં તાંદળજાના રસ સંગાથે, શલેષ્મમાં અથવા દુષ્ટ કફરોગમાં ગોળ ઘી અને મરીના ચૂર્ણ સંગાથે (પથ્ય ઉન્હો ભાત અને સ્નિગ્ધ દહી) છે, તથા

वीर्यस्यवृद्धिस्तंभाय माषकूष्मांडयष्टिजैः ॥
चूर्णैदुग्धसितायुक्तै र्माक्षिकाज्ययुतैस्तुवा ॥ २ ॥
तृतीयकज्वरेपित्तेभ्रमेमधुसितायुतं ॥
जमद्वांमेघामृतारक्त धान्याकजलजंपिवेत् ॥

रक्तपित्तेकफेकासे श्वासेकाथेनसेवयेत् ॥
द्राक्षावासाशिवानांवै पथ्ययुक्तःसुखीभवेत् ॥ ४ ॥
मेदोगदेशालिमंडे वांबुमाक्षीकसंयुतं ॥
भजेद्गजास्यतुलोऽपिस्थूलःकृशतरोभवेत् ॥ ५ ॥
नष्टपुष्पेरक्तगुल्मे शिवशस्त्राभिदेगदे ॥
काथेकृष्णतिलोत्थेतुभार्गीत्रिकटुहिंगजैः ॥ ६ ॥
चूर्णैस्तुसगुडैर्युक्ते रसोदेयोगदापहः ॥
भवेन्नैवात्रसंदेहः सत्यमेवववदाम्यहं ॥ ७ ॥

વીર્યની વૃદ્ધિ કરવા તથા બંધેજ કરવા માટે અડદ કોહળું અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ દૂધ સાકરસહ અથવા મધ ઘી સંગાથે, તૃતિય ત્રીજે દહાડે આવતો તાવ, પિત્તરોગ અને ફેર આવતા હોય તે ઉપર મધ અને સાકર સંગાથે તે ઉપર નાગરમોથ, ગળો, રતાંજળિ, ધાણા અને વિરણવાળો એટલાંનો ઉકાળો કરી પીવો જેથી ઉક્ત રોગથી મુક્ત થાય છે એમાં સંદેહ નથી. રગતપિત્ત, કફ, ઉધરસ અને શ્વાસ માટે દ્રાક્ષ, અરડુસો અને હરડેના ઉકાળા સંગાથે પારદ ભસ્મ સેવન કરવી (પથ્યમાં રેહવું). મેદરોગ ઉપર ડાંગરના ચોખાના ઓસામણ સંગાથે અથવા સમભાગ પાણી અને મધ સંગાથે સેવન કરવી તેથી ગણપતિ સમાન જાડો મનુષ્ય પણ કૃશ (પાતલા શરીરવાળો) બને છે. જે સ્રીની ઓપટી (રજસ્વળાપણું) નષ્ટ થઈ ગયેલ હોય તે ઉપર તથા રગત ગુલ્મ અને શૂળ રોગમાં ભારંગી, સુંઠ, મરી પીપર અને હિંગનું ચૂર્ણ ગોળ સહિત કરી કાળા તલના

ઉકાળા સહ પારાની ભસ્મ આપવાથી ઉક્ત દરદોનો નાશ કરે છે એમાં જરા સંદેહ નથી. ૨-૮

અથ ઉપરસ શોધન મારણ ગુણાગુણ વિકાર શાંતિ અને અનુપાન કહીએ છીએ.

તત્ર ગંધક શોધન.

लोहपात्रेविनिःक्षिप्य घृतमग्नौप्रतापयेत् ॥
तप्तेघृतेतत्समानं क्षिपेद्गंधकजंरजः ॥ ८ ॥
विद्रुतंगंधकंदृष्ट्वा तनुवस्त्रेविनिःक्षिपेत् ॥
यथावस्त्राद्विनिः सृत्यदुग्धमध्येऽखिलंपतेत् ॥
एवंसगन्धकःशुद्धः सर्वकर्म्मोचितोभवेत् ॥ ९ ॥

લોખંડના વાસણમાં ઘી નાંખી સારી રીતે ઉન્હું કરી પછી તેમાં ઘીના બરોબર આમળસારો ગંધક નાંખવો ? જ્યારે તે ગંધક ઘીમાં ઓગળી જાય ત્યારે એક વાસણમાં દૂધ ભરી તેના મોઢા ઉપર ઝીણું કપડું બાંધી તેમાં ઓગળેલો ગંધક રેડી દેવો જેથી ગંધક ગળાઇ દૂધમાં પડશે અને કાંકરા માટી વગેરે હશે તે વસ્ત્રમાં રહી જશે. પુનઃ તે ગંધક દુધમાં ઠંડો થઈ જાય ત્યારે કાહાડી લેવો એમ ત્રણ વખત કરવાથી ગંધક શુદ્ધ થાય છે. ૯-૧૦

गंधकःकटुकस्तिक्तोवीर्योष्णस्तगरःसरः ॥
पित्तलःकटुकः पाकेकंडूवीसर्पजंतुजित् ॥
हंतिकष्ठक्षयप्लीह कफवातानरसायनः ॥ १० ॥

શુદ્ધ ગંધક કડવો છે, તીખો છે, વીર્યમાં ઉષ્ણ છે, સારક છે, પિત્તકારક, પાકમાં કટુક છે તેમજ ખરજ (ખસ–લુખસ) વીસર્પ, કૃમિરોગ, કુષ્ટ, ક્ષય, બરોળ, કફ અને વાયુરોગને જીતે છે તથા રસાયન (જરા વ્યાધિનો નાશ કરનાર) છે.૧૦

અશુદ્ધ ગંધકના દોષ.

अशुद्धोगंधकःकुर्यात्कुष्टंपित्तरुजंभ्रमं ॥
हंतिवीर्यबलंरूपं तस्मात्सम्यक्प्रशोधयेत् ॥ ११ ॥

અશુદ્ધ (વગર શોધેલા) ગંધકથી કોઢ, પિત્તરોગ અને ફેર (ચકરી) થાય છે, તથા વીર્યબળ અને રૂપનો નાશ કરે છે માટે સમ્યગ પ્રકારે (સારી રીતે) શોધન કરેલો ગંધક વાપરવો. ૧૧

ગંધક વિકાર શાંતિ.

अशुद्धाद्गंधकाच्चेत्स्याद्विकारस्ततदापिबेत् ॥
गोघृतंगल्यदुग्धेन सप्ताहेनसुखीभवेत् ॥ १२ ॥

જો અશુદ્ધ ગંધકના સેવનથી વિકાર થયો હોય તો ગાયના દૂધ સંગાથે ગાયનું ઘી પીએ તો સાત દિવસમાં વિકાર શાંત થાય છે અને સુખી બને છે. ૧૨

ગંધકનાં અનુપાન.

माषकाद्दशमाषांतं शुद्धंगंधंनिषेवयेत् ॥
शिरोव्रणाशिरः शूलेलेपयेत्तवकांजिकैः ॥ १३ ॥
नेत्ररोगंवरायुक्तो गोघृतेनव्रणंजयेत् ॥
मधुनाज्येनवाहन्या दंजितःशुक्रमाक्षिकं ॥ १४ ॥

सवल्लिजगवाज्येन पिप्पलीगोघृतेनवा ॥
जयेत्कासतथास्वासंवृहत्तिफलसर्पिषा ॥ १५ ॥
मगधामधुसंयुक्तः स्वरभंगंजयेद्यं ॥
पार्श्वशूलंनागवल्लीदलनीरेणगंधक ॥ १६ ॥
विशूचिनिंबु नीरेणमेहंहंतिगुडान्वितः ॥
हंत्यजीर्णामयंगंधो धात्रीफलरजोन्वितः ॥ १७ ॥
पामादिनूकटुतैलेन ग्रहणींविश्वसर्पिषा ॥
भक्षतोनिंबपंचांगौ कुष्टंकष्टतरंजयेत् ॥ १८ ॥

શુદ્ધ ગંધકની માત્રા એક માસાથી તે દશ માસા સુધી સેવન કરવી. માથાનાં ગુબડાં તથા માથાની શૂળ (વેગ સણકા) ઉપર શુદ્ધ ગંધક જવ કાજી સાથે વાટી માથા ઉપર લેપ કરવો. નેત્ર રોગ ઉપર ત્રિફળાના ચૂર્ણ સંગાથે (ખાવો), વણરોગ ઉપર ગાયના ઘી સાથે ખાવો, નેત્રના ફુલા ઉપર મધ અથવા ઘી સાથે અંજન કરવો, ઉધરસ માટે મરીનું ચૂર્ણ ગાયના ઘી સંગાથે અથવા પીપર અને ગાયના ઘી સંગાથે, શ્વાસ રોગ માટે ભોંયરીંગણીના ફળોના ચૂર્ણ સંગાથે, સ્વરભંગ ઉપર પીપર અને મધ સંગાથે, પાસામાં આવતી શૂળને માટે નાગરવેલના પાન સંગાથે, વિશુચિ કોલેરા (હૈજા–કોગળીયા) માટે લીંબુના રસ સંગાથે, પ્રમેહ માટે ગોળ સંગાથે, અજીર્ણ ઉપર આમળાના ચૂર્ણ સંગાથે, ખસ, લુખસ, ખરજ, (ત્વચારોગ) ઉપર સરસીયા તેલ સંગાથે (લેપન કરવાથી), સંગ્રહણી રોગ ઉપર સુંઠ અને ઘી સંગાથે, કષ્ટકારી કોઢ માટે લીંબડાના પંચાંગના ચૂર્ણ

સંગાથે ગંધકનું સેવન કરવાથી નિરોગતા પામે છે. તથા—

वातरोगान्जयेद्गंधः स्वरसारससर्पिषा ॥
पित्तरोगान्गवाज्येन गुडविश्वयुतःकफं ॥ १९ ॥
कुष्टेविषविकारेच निर्गुंडीस्वरसान्वितां ॥
रसगंधभवासम्य ग्लेपयेत्कज्जलींभिषक् ॥ २० ॥
बलिःपंचपलःशुद्ध स्तत्समोभृंगराड्रसः ॥
घृष्टःशुक्रश्चतस्यार्द्धं शिवाचूर्णविमिश्रयेत् ॥ २१ ॥
मासयुग्मंनिषेवेत माक्षिकाज्यविमिश्रीतं ॥
तेनवार्द्धिक्यनिर्मुक्तःशक्तिमान्वीर्यवानभवेत् ॥ २२ ॥
शुद्धंतैलयुतंभूक्त्वा गंधकंचानुसेवयेत् ॥
अंगेशीततरंनीरं जयेत्कुष्टंनसंशयः ॥ २३ ॥

વાયુરોગ માટે તુલસીના રસ અને ઘી સંગાથે, પિત્ત-રોગ માટે ગાયના ઘી સંગાથે, કફરોગ માટે સુંઠ અને ગોળ સંગાથે, કોડ અને ઝેર દોષ ઉપર પારા ગંધકની કાજળ કરી નગોડના રસ સંગાથે (લેપ કરવાથી), જરા-વસ્થા, અશક્તિ અને અવીર્યતાપણું મટાડવા માટે વીસતોલા અને વીસતોલા જળભાંગરાનો રસ એ બન્ને એકત્ર ઘુંટતા ઘુંટતા સૂકાય તે પછી સહરહુ ચૂર્ણના અર્ધ્ધભાગે હરડેનું ચૂર્ણ ભેળવી મધ અને ઘી સંગાથે બે મહિના સુધી સેવન કરી અંગ (શરીર) ઉપર ઘણું જ ઠરેલું (ઠંડુ) પાણી છાંટવાથી નીશ્ચે કોઢનો રોગ નાશ પામે છે. ૧૯—૨૩

કેવા પ્રકારનો હિંગળોક (ઔષધમાં) ગ્રહણ કરવો ?

हिंगुलस्त्रिविधांप्रोक्त श्चर्मारःशुकतुंडकः ॥
हंसपादस्तृतीयःस्याद्गुणवानुत्तरोत्तरं ॥ २४ ॥

चर्मारःशुक्लवर्णः स्यात्सपीतःशुकतुंडकः ॥
जपाकुसुमसंकाशो हंसपादीमहोत्तमः ॥ २५ ॥

હિંગળોક કેટલી જાતનો અને પ્રયોગમાં કયો ઉત્તમ તે કહીએ છીએ. હિંગળોક ત્રણ જાતનો છે એટલે એક ચરમાર, બીજો શુકતુંડ, ત્રીજો હંસપાદ એ ત્રણમાં એક એકથી અનુક્રમે ચઢીયાતા ગુણ જાણવા. સરમાર કાંઇક ધોળાશ પડતા રંગવાળો હોય છે, શુક તુંડ (પોપટની ચાંચના રંગ જેવો) હિંગળોક કાંઇક પિળાશ પડતા રંગનો હોય છે અને હંસપાદ (હંસના પગ જેવો) હિંગળોક જાસુલના પુલ સરખો રાતા રંગનો હોય છે તે સર્વથી (ત્રણમાં) ઉત્તમ છે. ૨૪–૨૫

હિંગળોક શોધન વિધિ.

मेषीक्षीरेणदरदमम्ववर्गैश्चभावितम् ॥
सप्तवारान्प्रलेपन शुद्धिमायातिनिश्चितम् ॥ २६ ॥

હિંગળોકને (કાંકરાવાળો) ઘેટીના દૂધમાં ૭ વાર ઘુંટવો એટલે સાત પુટ દેવા અને સાત વાર લીંબુના રસના પુટ દેવા અને ઘુંટવો તેથી હિંગળોક નિશ્ચે શુદ્ધ (દોષરહિત) થાય છે. ૨૬

હિંગળોક મારણ વિધિ.

वृंताकंशतकेवापि पलांडुशतकेतथा ॥
शोधितंभांटिकासंस्थंमृत्कर्पटसप्तकैः ॥ २७ ॥
वेष्टितंचपुचेद्युक्त्या भिषगूनागाव्हयेपुटे ॥
दरदोभस्मतांयाति रसवद्गुणदायकं ॥ २८ ॥

વૃંતાક (બેંગણુ-વંતાક) સો (૧૦૦) અને ડુંગળીના ગાંઠીઆ સો (૧૦૦) લેઇ તેમાં હિંગળોકનો કાંકરો (ગાંગડો) ઘાલી તેનીજ ડગળી દેઇ છાણાની મંદ આંચવડે અથવા ઉન્હી રક્ષા-ભરસાડમાં ભારી દેવાથી બાફ વડે શુદ્ધ થાય છે તદનંતર એક મોટું જાડું વૃંતાક લેઇ હિંગળોકનો ગાંગડો માય તેટલુંજ કોરી તેમાં હિંગળોકનો ગાંગડો મૂકી ડગળી દેઇ તે ઉપર કપડામાટી ૭ કરી ગજપુટ અગ્નિ દેવી જેથી હિંગળોકની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ પારાના ગુણનેજ મળતી (ગુણદાયક) છે. ૨૭-૨૮

શુદ્ધ હિંગળોંક વા, હિંગળોક ભસ્મના ગુણ.

तिक्तंकषायंकटुहिंगुलस्या न्नेत्रामयघ्नंकफपित्तहारि ॥
हल्लासकंडुज्वरकामलाश्च प्लीहामवातौचगदंनिहंति ॥ २९

હિંગળોક વા, હિંગળોક ભસ્મ તીખી, તુરી અને કડુ છે, નેત્રરોગ કફ, પિત્ત, ઉલટી, (અથવા છાતીના રોગ) ખસ, તાવ, કમળો, બરોળ અને આમવાયુ એ સર્વ રોગનો નાસ કરનાર છે. ૨૯

અશુદ્ધ હિંગળોકના દોષ.

अशुद्धोदरदःकुर्यान्कुष्टंक्लैव्यक्रमंभ्रमं ॥
मोहंचशोधयेत्तस्मात्सिद्ध वैद्यस्तुहिंगुलम् ॥ ३० ॥

અશુદ્ધ (વગર શોધેલ) અથવા કાચી ભસ્મનું સેવન કરવાથી કોઢરોગ, નપુંષકતા, થાક (પરિશ્રમ), ફેર અને મૂર્છા (અવાચક-અચેતનપણું) ઉત્પન્ન કરે છે. માટેજ સદ્વૈદ્યે સારી રીતે તેનું શોધન મારણ કરવું. ૩૦

હિંગળોકના વિકારની શાંતિ.

उत्पद्यतेयदाव्याधिर्दरदस्यनिषेवणात् ॥
तदासूतकवत्सर्वा कुर्य्याच्छान्तिप्रतिक्रिया ॥ ३१ ॥

હિંગળોક ખાવાથી વિકાર થયો હોય તો અશુદ્ધ પારો ખાવાથી વિકાર થાય તેની શાંતિ માટે જે પૂર્વે ઉપાય કહેલા છે તે પ્રમાણે કરવાથી હિંગળોકના વિકાર શાંત (નાશ) થાય છે. ૩૧

હિંગળોકનાં અનુપાન.

अनुपानानिपथ्यंच रसतुल्यंप्रकीर्तितं ॥
सर्वरोगनिहंतोऽयं वृष्योबल्योरसायनः ॥ ३२ ॥

હિંગળોક સેવન કરવા માટે અનુપાન અને પથ્ય પૂર્વે કહેલા રસ (પારા) નાં અનુપાન અને પથ્ય સમાન જાણી લેવાં. યોગ્ય અનુપાન સાથે ખાવા આપવાવી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. મૈથુન સથય હર્ષદાયક છે, બળદાયક છે અને જરા વ્યાધિનો નાશ કરનાર (રસાયન) છે. ૩૨

અભ્રક શોધન વિધિ.

कृष्णाभ्रकंधमेद्वन्हौ ततःक्षीरेविनिःक्षिपेत् ॥
भिन्नपत्रंतुतत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः ॥
भावयेदष्टयामंत देवमभ्रंविशुद्ध्यति ॥ ३३ ॥

અભ્રકથી ભસ્મ કરવા માટે કાળો અભ્રક જ ગ્રહણ કરવો. તે કાળા અભ્રકને અગ્નિમાં તપાવી ગાયના દૂધમાં ઠારવો. પછી તેનાં પતરાં જુદાં જુદાં ઉખેડીને તાંદળજાના

રસમાં અથવા કોઇ પણ ખાટા પદાર્થ (આમલી-લીંબુ વગેરે) માં આઠ પોહોર પલાળી મૂકવાં જેથી અભ્રક શુદ્ધ થાય છે. ३३×

અભ્રક મારણ વિધિ.

कृत्वाधान्याभ्रकंतच्च शोषयित्वाथमर्दयेत् ॥
अर्कक्षीरैर्दिनंखल्वे चक्राकारंचकारयेत् ॥ ३४ ॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटेपचेत् ॥
पुनर्मर्द्यंपुनःपाच्यं सप्तवारान्पुनःपुनः ॥ ३५ ॥
ततोवटजटाक्काथै स्तद्वद्देयंपुटत्रयम् ॥
म्रियतेनात्रसंदेहः प्रयोज्यंसर्वकर्म्मसु ॥ ३६ ॥

અભ્રકને શોધ્યા પછી *ધાન્યાભ્રક કરવો; તદનંતર

× અભ્રકની ઉત્પત્તિ, વર્ણ, ભેદ વગેરેનો વાખ્યા અત્રે ગ્રંથ વૃદ્ધિ થવાના ભયથી લખવામાં આવી નથી માટે સુજ્ઞ સજ્જનોએ અન્ય ગ્રંથોથી તેની સાંગોપાંગ હકિકત જાણી લેવી. તેમજ ધાતુ, ઉપધાતુ, રસ, ઉપરસ, વિષ અને ઉપવિષાદિની પણ વાખ્યા ઉક્ત કારણને લીધે જ ટુંકાણમાં દર્શાવેલી છે જેથી અપૂર્ણ વાખ્યાવાળો ગ્રંથ છે એમ સમજવું નહિ; કેમકે જગતમાં સર્વ વસ્તુ અપૂર્ણ જ છે, પૂર્ણ તો એક જગત નિયંતા પરિબ્રહ્મ પરમાત્મા છે, માટે છિદ્ર ગવેષી ન થતાં મહાશય થશો. **ભા. કર્તા.**

* શોધેલો અભ્રક અને તેથી ચોથા ભાગે ચોખા લેઇ બન્નેને કાંબળીમાં બાંધી ૩ અહોરાત્રી પાણીમાં પલાળી રાખવાં, પછી તે પોટલીને તે પાણીમાં ખૂબ ચોળવી; જ્યારે તે પોટલીમાંથી બધો અભ્રક પાણીમાં આવી જાય ત્યારે તે પાણીના વાસણને વાંકુ કરી પાણી નીતારી લેવું. બાદ પાત્રમાં જે જામેલો અભ્રક રહે તેને **ધાન્યાભ્રક** કહે છે. ભસ્મ કરવાના કામમાં ધાન્યભ્રક કરેલો જ ઉપયોગમાં લેવો.

આકડાના દૂધમાં ૧ દિવસ ખરલ કરવો, ઘટ થયે તેની ન્હાની ન્હાની રેવડી (ટીકડી) ઓ કરી સૂકવી તે ટીકડીઓને આકડાના પાંદડામાં લપેટી (વીંટી) ગજ પુટ અગ્નિ દેવી; એની મેળેજ શીતળ થાય ત્યારે કાહાડી લેઈ ફરી આકડાના દૂધમાં ઘુંટી પ્રથમની માફક ગજપુટ અગ્નિ દેવી. એવીજ રીતે ૭ વાર કરવું. ત્યાર બાદ વડની વડવાઇના અંકૂરા (ફણગા) ના ઉકાળામાં ખરલ કરી (ઘુંટી-વાટી) ગજપુટ આંચ આપવી, એજ પ્રમાણે ૩ વાર કરવાથી અભ્રકની ભસ્મ થાય છે એમાં સંદેહ નથી અને તે ભસ્મ સર્વ કાર્યમાં જુદાં જુદાં અનુપાન સંગાથે તમામ રોગો ઉપર આપવી. ૩૪-૩૬

અશુધ્ધ અભ્રકના ગુણ.

अभ्रंकषायंमधुरंचशीत मायुष्करंधातुविवर्द्धनंच ॥
हन्यात्त्रिदोषव्रणमेहकुष्ट प्लीहोदरग्रंथविषक्रमींश्च ३७
रोगान्हन्याद्दढयतिपुर्वीर्यंवृद्धिंविधत्ते ॥
तारूण्णढयंरमयतिशतंयोषितांनित्यमेव ॥
दीर्घायुष्कान्जनयतिसुतान् सिंहतुल्यप्रभावात् ॥
मृत्योर्मितिंहरतिचसुतरांसेव्यमानंमृताभ्रं ॥ ३८ ॥

મારેલો અભ્રક તુરો, મધુર તથા શીતળ છે, આયુષ્ય અને શરીરની સાત ધાતુઓને વધારનાર છે. ત્રિદોષજનીત વ્યાધિ, વ્રણ (ગુમડાં), મેહ (પ્રમેહ), કોઢ બરોળ, ઉદરવ્યાધિ; ગ્રંથિ (ગાંઠ-અર્બુદ) રોગ, ઝેર, અને પેટના કરમીયા એ સર્વ રોગોને હણનાર (નાશ કરનાર) છે,

શરીરને દ્રઢ (મજબૂત) કરે છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. આ અભ્રક ભસ્મ સેવન કરનાર મનુષ્ય (પુરૂષ) દરરોજ સો નવયૌવના સ્ત્રીઓ સંગાથે સંભોગ કરવા જેટલું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને તે વડે લાંબા આયુષ્યવાળા પુત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે, સિંહ તુલ્ય પરાક્રમ છે જેહનું તેવો આ મારેલો અભ્રક નિત્ય સેવન કરવાથી મૃત્યુની બ્હીક (ભય) ને પણ હરે છે (મટાડે છે). ૩૭—૩૮

અશુદ્ધ અભ્રકના દોષ.

चंद्रिकासहितमभ्रकंयदा जीवितंऽपटितिनाशयेत्तदा ॥
व्याघ्ररोमइवचोदरस्थितं वातनौवितनुतेगदान्बहून् ॥ ३९

અભ્રકની કાચી ભસ્મ કે જે ભસ્મ અંદર ચંદ્રિકા (તારા) સમાન ચમક (ચળકાટ) હોય છે તે ભસ્મ સેવન કરવા (ખાવા)થી થોડાજ કાળમાં અનેક રોગ શરીરમાં ઉત્પન્ન કરી પ્રાણુને પરલોક પમાડે છે એમાં જરા પણ આશ્ચર્ય જેવું નથી, જેમ સિંહ (વાઘ) ની મૂછનો વાળ ખાવામાં આવવાથી અને રોગ પેદા થઈ મરણને શરણ કરે છે તેમ કાચી ભસ્મ પ્રાણઘાતક છે. ૩૯

અપકવ અભ્રક ભસ્મના વિકારની શાંતિ.

पिष्ठाबुनापिबेत्कांते धात्रीफलमतंद्रितः ॥
अशुद्धाभ्रविकारेण मुक्तःस्याद्दिवसत्रया ॥ ४० ॥

આમળાને પાણીમાં વાટી ૩ દિવસ પીએ તો અશુદ્ધ અભ્રક ભસ્મના વિકારોથી મુક્ત થાય છે. ૪૦

અભ્રક ભસ્મનાં અનુપાન.

गुंजैकंवाद्विगुंजंवा त्रिगुंजाऽभ्रकंनरः ॥
गंजाचतुष्ठयंवापिभक्षयेदनुपानतः ॥ ४१ ॥
मधुमागधिकायुक्तंश्चंदंमृतमभ्रकं ॥
वातपित्तकफान्कुष्टं जीर्णज्वरमरोचकं ॥ ४२ ॥
कफक्षयंप्रमेहंच कासश्वासंविषंभ्रमं ॥
नाशयेत्कामलांगुल्मं पांडुसंग्रहणीमपि ॥ ४३ ॥
विडंग युपर्णयुक्तं बुद्धिशुक्रविवर्द्धनं ॥
पांडुसंग्रहणींशूलं क्षयंश्वासमरोचकं ॥ ४४ ॥
महान् शैलकणाचूर्ण माक्षिकैरन्वितंजयेत् ॥
क्षयस्वर्णान्वितंचाभ्रं धातुवृद्धिप्रदंभवेत् ॥ ४५ ॥
कायस्थागुडसंयुक्तं वातरक्तंजयेत्सुखं ॥
रक्तपित्तंभजंश्चाभ्रं दाडिमिसितयान्वितं ॥ ४६ ॥

શુદ્ધ અભ્રક (ભોડળ) ની ભસ્મ ૧ રતિ (ચણોઠી) ભાર અથવા બે, ત્રણ કિંવા ગાર રતીભાર અનુપાન સાથે સેવન કરવાથી એટલે મધ પીપર સંગાથે ખાવાથી વાયુ, પિત્ત, કફ, કોઢ, જુનો તાવ (એકવીસ દિવસ ઉપરાંતનો તાવ), અરૂચિ, કફક્ષય, પ્રમેહ, ઉધરસ, શ્વાસ, (દમ) ઝેર, ફેર, કમળો, ગોળો, પાંડુ અને સંગ્રહણી એટલા રોગ નાશ થાય છે. વાવડીંગ, સુંઠ, મરી, પીપર સંગાથે ખાવાથી બુદ્ધિ અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે. પાંડુ, સંગ્રહણી શૂળ, ક્ષય, શ્વાસ, અરૂચિ, આમ, કોઢ, મંદાગ્નિ, પેટનાં દરદો, પ્રમેહ અને ઉધરસ એટલા રોગોને હણે છે. શિલાજીત

પીપરના ચૂર્ણ સાથે મધમાં કાલવી ખાવાથી પ્રમેહનો નાશ થાય છે. સોનાના વર્ક સંગાથે ખાવાથી ક્ષયનો નાશ કરી ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. હરડેદળ અને ગોળ સંગાથે ખાવાથી વાતરક્તનો, દાડિમની છાલ અને સાકર સંગાથે ખાવાથી રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. ૪૧–૪૬

त्रिकटुत्रिफलात्रिसुगंधसिता गजकेशरचूर्णयुतंगगनं ॥
मधुनासहलीढमुरोजधने क्षयपांडुगदक्षयकृद्भिवेत् ॥४७॥
भूधात्रशर्कराव्याल दंष्ट्रैलाक्षीरसंयुतं ॥
मूत्रकृच्छ्रंप्रमेहंचहंत्यभ्रंतवयौवने ॥ ४८ ॥
सितोपलाऽमृतासत्वयुक्तंमेहगणंजयेत् ॥
मध्वाज्यारजोयुक्तंवीर्यकृन्नेत्ररोगहृत् ॥ ४९ ॥
भल्लातकयुतंरन्या दर्शांसिविविधानिच ॥
वीर्यस्तंभंकरोत्यभ्रं मातुलानीरजोन्वितं ॥ ५० ॥
भार्गीपुष्करविश्वाश्वगंधामध्वान्वितंजयेत् ॥
वातंकट्फलांपांचाली मधुयुक्तंकफामयं ॥ ५१ ॥
सर्वक्षारन्वितंवन्हि दीपयेदभ्रकंवर ॥
मूत्रघातंमूत्रकृच्छ्रं चापिहंतिनसंशयः ॥ ५२ ॥
लवंगमधुसंयुक्तं वीर्यवृद्धिप्रदंभवेत् ॥
गोक्षीरशर्करायुक्तं पित्तरोगान्निहंतिखं ॥ ५३ ॥

હરડે, બેહડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સાકર અને નાગકેશર એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી મધ સંગાથે કાલવી અભ્રક ભસ્મસહ સેવન કરે તો

ક્ષય અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. ભોય આંમળાં, સાકર, ગોખરૂ અને એલચીના ચૂર્ણ સંગાથે અભ્રક ભસ્મ મેળવી ગાયના દૂધ સંગાથે ખાય તો મૂત્ર કૃચ્છ્ર અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. સાકર અને ગળોસત્વ યુક્ત સેવન કરવાથી તમામ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ કરે છે. ત્રિફળાના ચૂર્ણ અને ઘી સંગાથે ખાવાથી વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે અને નેત્રના રોગને હરે છે. ભિલામાં સંગાથે ખાવાથી સર્વ જાતના અર્શ (હરષ--મસા) નાશ થાય છે. ભાંગના ચૂર્ણ સંગાથે ખાવાથી વીર્યસ્તંભન કરે છે. ભારંગી, પૂષ્કરમૂળ. સુંઠ, આસગંધ અને મધયુક્ત ખાવાથી વાયુરોગને હણે છે, કાયફળ, પીપર અને મધયુક્ત ખાવાથી કફરોગનો નાશ કરે છે. સર્વ ખાર સાથે ખાવાથી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા મૂત્રઘાત-મૂત્ર કૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. લવિંગ અને મધ સંગાથે ખાવાથી વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે અને ગાયના દૂધ તથા સાકર સંગાથે અભ્રક ભસ્મ શેવન કરવાથી પિત્તરોગ નાત પામે છે. ૪૭–૫૩

હરતાલ પરીક્ષા.

हरतालंत्रिविधंप्रोक्तं पत्राख्यंपिंडसंज्ञकं ॥
गोदंतंचवरंतेषां पत्राख्यंपरिकीर्तितं॥ ५४ ॥
गोदंताकृतिगोदंतंतच्छ्रेष्टंस्वर्णकर्मणि ॥
अभ्रवद्वच्चपताढयं स्निग्धंकांचनवर्णकं ॥ ५५ ॥
भैषज्यंकर्मणिश्रेष्ट मिदंपिंडंतुपिडवत् ॥
निःपत्रंलघुपुष्पघ्न स्त्रीणांस्वल्पगुणंमतं ॥ ५६ ॥

હરતાલ ત્રણ જાતની છે એટલે પત્રી, પિંડ અને ગોદંતી આ ત્રણ પ્રકારની છે, આ ત્રણમાં પત્રીજાની હરતાલ શ્રેષ્ટ છે. ગોદંતી ગાયના દાંત સમાન આકૃતિવાળી હોય છે, તે સોનું બનાવવામાં શ્રેષ્ટ છે. અભ્રકનાં પતરાં સમાન પત્રી જાતની ચીકણા સોના સમાન પીળી હોય છે. તે ઔષધ પ્રયોગમાં ઉત્તમ છે. અને જે પિંડ સમાન પત્ર વગરની હરતાલ હોય છે તે હલકી રજસ્વળા ધર્મને નાશ કરનાર અને અલ્પ (થોડા) ગુણવાળી હોય છે. ૫૪–૫૬

હરતાલ શોધન.

तालकंकणशःकृत्वा तच्चूर्णकांजिकेपचेत् ॥
दोलयंत्रेणयामैकं तप्तःकूष्मांडजद्रवे ॥ ५७ ॥
तिलतैलेपचेद्यामं यामंचत्रिफलाजले ॥
एवंयंत्रेचतुयामं पक्वंशुद्ध्यतितालकं ॥ ५८ ॥

હરતાલના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી તેને ઝીણા કપડામાં બાંધી કાંજીમાં ૧ પોહોર ભૂરા કોહળાના રસમાં ૧ પોહોર, તેલમાં ૧ પોહોવ અને ત્રિફળાના કાઢામાં ૧ પોહોર દોલાયંત્ર વડે અગ્નિ ઉપર રાખવાથી હરતાલ શુદ્ધ થાય છે. ૫૭–૫૮

હરતાલ મારણ વિધિ.

पलमेकंशुद्धतालं कौमारीरसमर्दितम् ॥
सरावसंपुटेक्षित्वा यामानद्धादशकंपचेत् ॥ ५९ ॥
स्वांगशीतंसमादाय तालकंचमृतंभवेत् ॥
गलत्कुष्टंहरेच्चैव तालकंचनसंशय ॥ ६० ॥

૪ તોલા શોધેલી પત્રી જાતની હરતાલને કુંવારપાઠાના રસમાં ઘુંટી તેની ન્હાની ન્હાની ટીકડીઓ બનાવી સૂકવી સરાવ સંપુટમાં મૂકી કપડા માટીથી સંપુટ દ્રઢ કરી ૧૨ પહોરની અગ્નિ દેવી જેથી હરતાલ ભસ્મ થાય છે. ભસ્મ ગલિત કોઢાદિ રોગોને નાશ કરે છે. એમાં સંદેહ નથી. ૫૯ ૬૦

શુદ્ધ હરતાલ ભસ્મના ગુણ.

हरितालंमृतंकुष्टं श्लेष्मपित्तगुदायान् ॥
हंतिवातामयान्सर्वान्मेहानरोगानज्वरादिकान् ॥ ६१ ॥

હરતાલની ભસ્મ કોઢ, શ્લેષ્મ (કફ) પિત્ત, ગુદસ્થાનના હરષાદિરોગ, વાયુરોગ, સર્વ પ્રમેહ અને જ્વરાદિ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. ૬૧

અશુદ્ધ હરતાલ ભસ્મના દોષ.

अशुद्धंपीतवर्णयन्मृतंतालंसधूमकं ॥
वातपित्तामयान्कुष्टं मृत्युंचापिकरोतितत् ॥ ६२ ॥

હરતાલની અશુદ્ધ ભસ્મ રંગમાં પીળી અને અગ્નિ ઉપર નાખવાથી ધુમાડો નિકળે છે. એવી ભસ્મના સેવનથી વાયુ, પિત્ત, કૃષ્ટરોગ અને મૃત્યુ પણ નિશ્ચે કરે છે. ૬૨

અશુદ્ધ હરતાલ ભસ્મ જન્ય વિકારની શાંતિ.

कुष्मांडस्यरसंवापि नाकुल्यावायवासजं ॥
जीरकंवाशीतायुक्तं तालदोषानभजनजयेत् ॥ ६३ ॥

જો હરતાલ ભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો ભૂસ કોહળાનો રસ અથવા કડવી નઈનો રસ અથવા જીરૂ અને સાકર સેવન કરે તો કાચી હરતાલ ભસ્મથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષોની શાંતિ થાય છે. ૬૩

હરતાલ ભસ્મના અનુપાન.

तालंच्छिन्नारजोयुक्तं तक्काथसंयुतंतुवा ॥
वातरक्तंसकुष्टंच हंत्यदेतान्यथाहरिः ॥ ६४ ॥
कंडूपदंशौविशर्पं वातरक्तंभगंदरं ॥
विस्फोटंमंडलंहंति तालंकूष्मांडनीरयुक् ॥ ६५ ॥
रक्तपित्तंरक्तदोषं तालंहंतिनिशायुतं ॥
शृंगबेरांबुनावातं शूलंमूतिगदास्तथा ॥ ६६ ॥
विषमादिन्ज्वरानपांडु क्षयंकासंसितान्वितं ॥
तालंहन्याग्निमांद्यंच मधुमागधिकान्वितं ॥ ६७ ॥
जातीपत्रीकुकुमाभ्यां प्रतिश्यायंनिवारयेत् ॥
अजामूत्रयुतंवाब्धि फलयुक्तंजलोदरं ॥ ६८ ॥

હરતાલ ભસ્મ ગળોના ચૂર્ણ સહિત અથવા ગળોના ઉકાળા યુક્ત સેવન કરવાથી વાતરગત અને કોઢ રોગને હણે છે. જેમ દૈત્યોનો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ સંહાર (નાશ) કર્યો છે તેમ. તથા ભૂરા કોહળાના રસ સંગાથે ખાવાથી ખરજ (ખસ–લુખસ), ઉપદંશ (ચાંદી), વિસર્પ કોઢ, વાતરગ્ત, ભગંદર, મંડળકોઢ અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. હળદરના ચૂર્ણ સંગાથે ખાવાથી રગતપિત્ત, અને લોહી-વિકારના રોગ મટાડે છે, આદાના રસ સંગાથે ખાવાથી વાયુરોગ, શૂળ અને સૂતિકારોગ (સુવાવડના રોગ) નાશ પામે છે. સાકર સંગાથે અથવા ખાંડ સાથે ખાવાથી વિષમ-જ્વર આદિ તાવ, પાંડુ, ક્ષય અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. તેમ–પીપર સંગાથે ખાવાથી જઠરાગ્નિની મંદતા મટે છે,

જાવંત્રી અને કેશર સંગાથે ખાવાથી સલેખમ, બકરીના મૂત્ર અથવા સમુદ્રફળના ચૂર્ણ સંગાથે ખાવાથી જળોદર મટે છે. ૬૪–૬૮

आयफलयुतंहंति निर्बल्त्वंशरीरिणां ॥
क्षयतांबूलसंयुक्तं हंत्येवालभूतिका ॥ ६९ ॥
उर्द्ध्श्वासंशिवायुक्तं मालस्यंविश्वसंयुतं ॥
त्रिसुगंधान्वितंहंति ताल्मास्यकुगंधताम् ॥ ७० ॥
प्रमेहान्विविधानहंति मुरमास्वरसान्वितं ॥
गोदुग्धेनयुतंताल्ं वीर्यवृद्धिकरोतिच ॥ ७१ ॥
ल्वंगत्वक्र्पुरै र्युतंवापर्णखंडयुक् ॥
सेवितंहरिताल्ंस द्वीर्यवृद्धिकरात्यल्ं ॥ ७२ ॥

જાયફળ સંગાથે ખાવાથી નિર્બળતા, તાંબુલ સંગાથે ખાવાથી ક્ષય, હરડે સંગાથે ખાવાથી ઉર્દ્ધશ્વાસ, સુંઠ સંગાથે ખાવાથી આળસ્ય, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીના ચૂર્ણ સંગાથે ખાવાથી મુખની દુર્ગંધતા, તુલસીના રસ સંગાથે ખાવાથી કિંવા લવિંગ, તજ અને કપૂર સાથે અથવા નાગરવેલના અર્દ્ધા પાન સંગાથે ખાવાથી અતિશે વીર્ય વૃદ્ધિ કરે છે. ૬૯–૭૨

મણશિલ શોધન વિધિ.

पचेत्र्यहमजामूत्रे दोलयंत्रेमनःशिलाम् ॥
भावयेत्सप्तधापित्ते रजायासापिशुद्धयति ॥ ७३ ॥

મણશિળને બકરીના મૂત્રમાં ડોળાયંત્ર વડે ૩ દિવસ ઉકાળી પછી ખરલમાં ઘુંટી બકરીના પિત્તાની ૭ ભાવના દેવાથી મણશિલ શુદ્ધ થાય છે. ૭૩

શુદ્ધ મણુશિલના ગુણ.

ज्वरंनेत्रामयंश्वासं कासंभूतभयंकफं ॥
कृच्छ्रविषंमनोगुप्त हंतिकुष्टादिकानगदान् ॥ ७४ ॥

શોધેલા મણુશિલના સેવનથી તાવ, નેત્રરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂતભય, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિષ અને કોઢ વિગેરેનો નાશ કરે છે. ૭૪

અશુદ્ધ મણુશિલના દોષ.

मनःशिलामंदबलंकरोति जंतुंध्रुवंशोधनमंतरेण ॥
मलस्यबंधंकिलमूत्ररोधं सशर्करांकृच्छ्रगदंचकुर्यात् ॥

અશુદ્ધ મણુશિલના શેવનથી મનુષ્યને બળ હીન કરે છે, કૃમિ તથા બંધકોષ (મળાવરોધ), મૂત્રરોધ, મૂત્રમાં પડતી સાગર જેવી કાંકરી અને મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ રોગનો નાશ કરે છે. ૭૫

મણુશિલના વિકારની શાંતિ.

गोक्षीरंमाक्षिकयुतं पिबेतेयोदिनत्रयम् ॥
कुनष्टीतस्यदेहेच विकारंनकरोतिहि ॥ ७६ ॥

૩ દિવસ પર્યંત (સુધી) ગાયના દૂધમાં મધ નાંખી પીવાથી અશુદ્ધ મણુશિલના વિકાર નિશ્ચે શાંત પામે છે. ૭૬

મણુશિલના અનુપાન.

मगधानिंबफलाभ्यां शिलांसुमर्देत्कारवेल्लसुरसैः
कृत्वागुटीनिहन्या दियंमदत्ताज्वरंत्रिदोषमपि ॥ ७७ ॥
शिलायाद्विगुणंशंखं शिलार्द्धमारिचंरजः ॥
सैंधवंमारिचार्द्धांश मंजनान्नेत्ररोगहृत् ॥ ७८ ॥

पिच्चिटंतिमिरंशुक्रं निहंतिमधुनांजितं ॥
शिलाग्रंमजनंतद्व दर्बुदंमस्तुनांजितम् ॥ ७९ ॥
कणामरिष्टसंयुक्ता शिलापिष्टांपुनांजिता ॥
नेत्रेहन्याद्भ्रुम्रनेत्रं सन्निपातंसुदारुणं ॥
भूतोन्मादादिकान्रोगन्हंतिचैवज्वरामयम् ॥ ८० ॥
भार्ङ्गीविश्वान्विताश्वासान् त्रिपंस्वर्णसमन्विता ॥
वासकस्वरसव्यापैः कफकासंजयेच्छिला ॥ ८१ ॥
शिलैलांजनकाशीशगृहधूमान्दसर्जकैः ॥
सरोध्ररोचनैर्लेपः सर्पिपस्नेहसंयुतः ॥ ८२ ॥
किलासंकीटभंदद्रुं कुष्टपामाभगंदरं ॥
इंद्रलुप्तंतथार्शांसि हंत्यथंनात्रसंशयः ॥ ८३ ॥

લીંડીપીપર, લીંબોળીની મીંજ અને મણશીલ એ ત્રણને કારેલીના રસ સંગાથે ઘુંટી ગોળી કરી ખાય તો ત્રિદોષ જવરનો નાશ કરે છે. મણશિલથી બમણું શંખનું ચૂર્ણ, મણશિલથી અર્ધ ભાગે મરીનુ ચૂર્ણ, મરીના ચૂર્ણથી અર્દ્ધ ભાગે સિંધાલુણ એ સર્વને બારીક ખરલ કરી અંજન કરે તો નેત્ર રોગ મટે છે એટલે મધ સાથે અંજન કરવાથી પિચિટરોપ, તિમિર અને ફુલાને મટાડે છે અને દહીંના પાણી સંગાથે અંજન કરવાથી માંસની પડેલી આંખની અંદર ગ્રંથી તેને મટાડે છે. પીપરમરી અને મણશિલ એ ત્રણને પાણી સંગાથે ઘુંટી ગોળી કરી પાણી સંગાથે આંજવાથી ભુમ્ર નેત્રરોગ, સન્નિપાત, ભૂતનો ઉન્માદ અને તાવ વીગેરે સર્વ રોગને હણે છે. ભારંગી અને સુંઠ સાથે ખાવાથી

શ્વાસરોગને, સોનાના વર્ક સંગાથે ખાવાથી ઝેર દોષને, અરડુસાના રસમાં સુંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં શુદ્ધ મણશિલ મેળવી ખાવાથી કફ અને ઉધરસને મટાડે છે. મણશિલ, એલચી, સુરમો, હીરાકસી, ઘરનો ધુમાસ (છાપરે જામેલો ધુમાડો), નાગરમોથ, રાળ, લોધર અને ગોરૂચંદન કિંવા હળદર એ સર્વને એકત્ર વાટી સરસિયા તેલમાં ઘુંટી શરીરે લેપ કરવાથી કિલાસકોઢ, કિટભ, દાદર, મહાકુષ્ટ, ખસ, ભગંદર, માથાની ઉંદરી અને હરષ એ સઘળાંનો નાશ કરે છે. ૭૭–૮૩

સુરમો ઔષધ પ્રયોગમાં કેવા પ્રકારનો ગ્રહણ કરવો?

स्मृतंस्रोतांजनंकृष्णं सौवीरंश्वेतमीरितम् ॥
वल्मीकशिखराकरं भिन्नमंजनसन्निभं ॥ ८४ ॥
घृष्टंतुगैरिकाकर मतेत्स्रोतांजनंस्मृतं ॥
स्रोतोंऽजनसमंज्ञेयं सौवीरंहिमपाडुरं ॥ ८५ ॥

સુરમો બે જાતનો છે, એક કાળો તેને સ્રોતાંજન કહે છે. અને બીજો ધોળો તેને સૌવીર કહે છે. જે સુરમાનો કાંકરો તોડવાથી (ભાગવાથી) રાફડા જેવો આકાર જણાય તથા કાળા રંગનો અને ઘસવાથી ગેરૂ જેવો રંગ જણાય તે સ્રોતાંજન અને એવાજ આકારનો બીજો ધોળો બરફ જેવો જણાય તે સૌવીર જાણવો. ૮૪–૮૫

સુરમો શોધવાની રીત.

जंबीरस्यांबुनाभाव्य नीलांजनमथातपे ॥
शोषयेच्चादिनैकेन शुद्धेत्स्रोतोंजनंवरं ॥ ८६ ॥

सौवीरंकांजीकेस्विन्नं यामैकेनविशुद्धयति ॥
ततोवैद्यवरोदद्याद्यथायोग्यंगदेषुच ॥ ८७ ॥

કાળા સુરમાને જંબીરીના રસમાં એક દિવસ ઘુંટી સૂકવી પછી કાર્યમાં લેવો તે દોષરહિત ગણાય છે અને સૌવીર નામના સૂરમાને કાંજી સાથે દોલાયંત્રમાં એક પોહોર આંચ આપવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૮૬-૮૭

શુદ્ધ સુરમાના ગુણ.

स्रोतांजनंस्मृतंस्वादु चक्षुष्यंकफपित्तनुत् ॥
कषायंलेखनंस्निग्धं ग्राहिच्छर्दिविषापहं ॥ ८८ ॥
सिध्मक्षयास्त्रहच्छीतं सेवनेयंसदाबुधैः ॥
स्रोतांजनगुणाः सर्वेसौवीरोपिप्रतिष्ठिताः ॥ ८९ ॥
किंतुद्वयारंजनयोश्रेष्ठः स्रोतांजनंस्मृतं ॥
अनुपानप्रभेदैश्च सर्वातंकप्रणुद्भवेत् ॥ ९० ॥

કાળો સુરમો સ્વાદિષ્ટ છે, નેત્રને હિતકારી છે, કફ અને પિત્તરોગનો નાશ કરનાર છે, કષાયલો છે, મળને શોધનાર છે, ચિકણો છે, ગ્રાહી છે, ઉલટી, ઝેરને મટાડનારો છે, સિધ્મ નામનો કોઢ તથા ક્ષય અને લોહી વિકારનો નાશ કરનાર છે, શીતળ છે, પંડિત પુરૂષોને સેવવા યોગ્ય છે, જે ગુણ સ્રોતાંજનમાં છે તેજ ગુણ સૌવીરમાં છે તથાપિ સ્રોતાંજન ઉત્તમ છે. આ અનુપાન ભેદે કરીને સર્વ રોગનો અંત કરે છે. ૮૮-૯૦ (અશુદ્ધ સુરમાના સેવનથી શરીરમાં અને નેત્રમાં

અનેક રોગ પેદા થાય છે તથા ત્રિફળાના સેવનથી તેના દોષ શાંત થાય છે).

સુરમાનાં અનુપાન.

काश्मीरनागफेनाभ्यां युतंदत्तंप्रयत्नतः ॥
नीलांजनमतीसारं ग्रहणीमपिनाशयेत् ॥ ९१ ॥
समांशंपारदंनागं द्व्यंशांनीलांजनंतथा ॥
शुद्धकर्पुरजंचूर्ण पारदात्पंचमाशकं ॥ ९२ ॥
संमर्द्यखल्वयेयत्ना दंजयेन्नेत्रयुग्मके ॥
सर्वनेत्रविकाराघ्न मंजनंनयनामृतम् ॥ ९३ ॥
सौवीरंसैंधवंकुष्टं वीजान्येडयजस्यचविडंगंसर्षपान्पिष्ट्वा ॥
काजिकेनप्रलेपयेत् सिध्मानंमंलंकुष्टदद्रुमेवजयेत्क्षणात् ॥९४॥
हंतिनीलांजनपित्तं शर्करागोघृतान्वितां ॥
कफरोगंनिहंत्येव शिवासुंठीगुडान्वितं ॥ ९५ ॥

नीलांजनंकनकजंवरखंविशुद्ध हैयंगवेनससितामधुनैकगुंज ॥ खादेन्नरःक्षयनिपीडितएवकांतें कांतिलभेतविपुलंबलमंबुजाक्षि ॥ ९६ ॥

કાળા સુરમાને કેસર અને અફીણ સંગાથે ખાવાથી અતિસાર અને સંગ્રણીનો નાશ કરે છે. પારો સીસુ સમાન ભાગે તથા સુરમો બે ભાગ લેવો અને શુદ્ધ કપુરનું ચૂર્ણ પારાથી પાંચમે ભાગ લેવું. સર્વને ખરલમાં ઘુંટી નેત્રાંજન કરવાથી નેત્ર વિકાર નાશ થાય છે. આનું નામ **નેત્રાંમૃત** વા **નયનામૃત** છે. ધોળો સુરમો, સિંધાલુણ, ઉપલેટ, પુઆ-

ડીઆનાં બીજ, વાવડીંગ અને સરસવ એ સઘળાને કાજીમાં વાટી લેપ કરે તો શરીર ઉપર નીકળતા કરોળીયા, મંડળ અને દાદર એઓનો નાશ કરે છે, સાકર અને ગાયના ઘી સંગાથે ખાવાથી પિત્તરોગનો હરડે, સુંઠ અને ગોળ સંગાથે ખાવાથી કફરોગનો અને એક રતિભાર કાળો સુરમો, એક રતિભાર સોનાના વર્ક એ બન્નેને માખણ, સાકર અને મધ સંગાથે ખાવાથી ક્ષય રોગનો નાશ કરી કાંતિ અને બહુબળ (શક્તિ) પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૧–૯૨

વજ્ર મારણ વિધિ.

मेखशृंगभुजंगास्थि कूर्म्मपृष्टाम्लवतसान ॥
शशदन्तंसमंपिष्ठा वज्रीक्षीरेणगोलकम् ॥
कृत्वातन्मध्यगंवज्रं म्रियतेऽध्मातमेवहि ॥ ९७ ॥

ઘેટાંનું શિંગડું, સાપનાં હાડકાં, કાચબાની પીઠ, અમ્લવેતસ અને સસલાના દાંત એ સઘળાંને થોરના દૂધમાં ઘુંટવાં બાદ ગોળો બનાવી તેમાં શોધેલો હીરો મૂકી તે ગોળાને ભઠ્ઠીમાં રાખવો અને લોહાર (લવાર) ની ધમણ વડે ધમવાથી હીરાની ભસ્મ થાય છે. ૯૭

વજ્ર (હીરા) ની ભસ્મના ગુણ.

आयुःपुष्टिबलंवीर्यं वर्णसौख्यंकरोतिच ॥
सेवितंसर्वरोगघ्नं मृतंवज्रंनसंशयः ॥ ९८ ॥

હીરાની શુદ્ધ ભસ્મના સેવનથી આયુ, પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય, કાંતિ અને સુખને વધારી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે એમાં સંદેહ નથી.

અશુદ્ધ હીરક ભસ્મના દોષ.

दाहंपांडुगदंकुर्यात्किलासंपार्श्वशूलकं ॥
वज्रादिकोरत्नगणो ऽशुद्धोरोगोननेकशः ॥ ९९ ॥

અશુદ્ધ હીરક ભસ્મના સેવનથી દાહ (બળતરા), પાંડુ, કિલાસકોઢ અને પાર્શ્વ શૂળ (પડખામાં આવતી શૂળ) એ સઘળા રોગોને અને બીજા પણ અનેક રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૯૯

હીરક ભસ્મના વિકારની શાંતિ.

मध्वाज्यशर्करायुक्तं गोदुग्धंदिनसप्तकं ॥
पिवन्वज्रादिकरत्नानांदोषौमुक्तःसुखीभवेत् ॥ १०० ॥

અશુદ્ધ હીરક ભસ્મ સેવનથી વિકાર થયો હોય તો મધ, ઘી અને સાકર યુક્ત ગાયનું દૂધ ૭ દિવસ સુધી પીએ તો વજ્ર વગેરે સર્વ રત્નોના દોષથી મુક્ત થઈ સુખી થાય છે. ૧૦૦

હીરાની ભસ્મનાં અનુપાન.

मृतंवज्रंजयेत्कुष्टं खदिराकाथसंयुतं ॥
मध्वार्द्रकरसैर्युक्तं वातव्याधिन्प्रणाशयेत् ॥ १ ॥
कणोपणरजोयुक्तं वृषनीरेणसेविता ॥
कासंश्वासंकफंहति वज्रभूतिरयंऽगने ॥ २ ॥
पुष्टिदामधुसर्पिर्युक्स्वेदंहंतिसितान्विता ॥
वज्रभूतिःसुगोमूत्र संयुताम्रतिरोगनुत् ॥ ३ ॥
एवमन्यानिरत्नानिदद्याद्रोगेषुबुद्धिमान् ॥
अनुपानैःसुसंयोज्यरोगहृद्भिःस्वबुद्धितः ॥ ४ ॥

હીરાની ભસ્મ ખેરના ઉકાળા સંગાથે સેવન કરવાથી કોઢનો નાશ કરે છે. મધ અને આદાના રસ સંગાથે ખાવાથી વાયુ સંબંધી વ્યાધિઓ દૂર થાય છે, પીપર અને મરીના ચૂર્ણ યુક્ત અરડુસાના રસ સંગાથે ખાવાથી ઉધરસ, શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે. મધ અને ઘી સંગાથે ખાવાથી પુષ્ટિ આપે છે. સાકર સંગાથે ખાવાથી પરસેવો બહુ વળતો હોય તેને મટાડે છે, ગોમૂત્ર સંગાથે ખાવાથી સુઆ રોગને મટાડે છે. એજ પ્રમાણે બીજા રત્નોની ભસ્મ બુદ્ધિમાન વૈદ્ય પોતાની બુદ્ધિ અનુસારે જે રોગને જે નાશ કરનારી ઔષધી હોય તે વસ્તુના અનુપાન સંગાથે આપવી. ૧-૪

મુક્તા-પ્રવાળ ભસ્મની વિધિ.

स्वर्णमाक्षिकवन्मुक्ता प्रवालानिचमारयेत् ॥ ५ ॥

પાછળ બતાવેલી સુવર્ણ માક્ષિક (સોવનમાખી) ની ભસ્મની ક્રિયા (વિધિ) સમાન મોતી અને પરવાળાની ભસ્મ કરવાની વિધિ છે. (માટે તે વાંચી વાકેફ થાઓ). ૫

અશુદ્ધ પ્રવાળ ભસ્મના ગુણ.

प्रवालंमधुरंसाम्लं कफपित्तार्दितोपनुत् ॥
वीर्यकांतिकरंस्त्रीणां घृतेमंगलदायकं ॥ ६ ॥
क्षयपितास्रकासघ्नं दीपनंपाचनंलघु ॥
विषभूतादिशमनं विद्रुमंनेत्ररोगहृत् ॥ ७ ॥

શુદ્ધ પ્રવાળાંની ભસ્મ મધુર, અમ્લ (ખાટી) છે, કફ અને પિત્તની પીડા હરે છે, વીર્ય અને કાંતિને પેદા કરનારા છે, સ્ત્રીઓને મંગળદાતા છે, ક્ષય, રક્તપિત્ત, ઉધ-

રસ, વિષદોષ, ભૂતજન્ય પીડ અને નેત્રરોગને સમાવનાર છે, તથા દીપન છે, પાચનકર્ત્તા છે અને હલકી છે.

અશુદ્ધ પ્રવાળ ભસ્મના દોષ.

अशुद्धप्रवालभक्षणाद्भवन्तिरोगाह्यनेकाः ॥ ८ ॥

કાચી પરવાળાની ખાખ ખાવાથી અનેક રોગો પેદા થાય છે. ૮

પ્રવાળ ભસ્મનાં અનુપાન.

कणामाक्षीकाभ्यांलिह्येद्यःप्रवालं जयेच्छ्कासंज्वरंजीर्णमंङ्ग॥
तथाकोष्टगंमारुतंसंजयेत भिषग्दुस्तरांचैवहिक्कांनिहन्यात्
तिक्तातिक्तशिवाभिश्च ज्वरंहंत्येवदारुणं ॥
पक्करंभाफलेनैव धातुक्षयहरंपरम् ॥ १० ॥
सीताक्षीरान्वितपित्तं गुल्कंदेनउरःक्षतं ॥
गुल्कंदंयवनैरव्यातं तरुणीसुमनोद्भवं ॥ ११ ॥
कार्श्यतांबूलयुग्हंति कृच्छ्रंहन्याद्धिविद्रुमं ॥
मधुनात्रिफलाचूर्णयुतंवातंडुलांभसा ॥ १२ ॥
धातुपुष्टिकरंकांते सिताघृतसमन्वितं ॥
धारोष्णेनचगव्येन प्रदरंदारयत्यलं ॥ १३ ॥
मधुशर्करयासुरसासुरसैर्गतिमारुतमाशुकरोतिसुखं ॥
अयिहंतिनिशाध्यमिदंसुरसारसमूषकविड्युतमंजनतः ॥
सितोपलार्द्रकरसै र्युक्तंहंतिसुविद्रुमं ॥
पित्तकासंतथैवान्या हन्याद्रोगाश्चयुक्तितः ॥ १५ ॥

શુદ્ધ પ્રવાળાંની ભસ્મ મધ અને પીપર સંગાથે ખાવાથી શ્વાસ, ઉધરસ, જુનો તાવ, કોષ્ટમાં ગયેલો વાયુ અને હેડકી

એ સઘળાનો નાશ કરે છે. કડુ કિરીયાતું અને હરડેનું ચૂર્ણ એ સાથે ખાવાથી ઘોર જવરનો નાશ કરે છે. પાકા કેળા સંગાથે ખાવાથી ધાતુક્ષય હરણ કરવામાં શ્રેષ્ટ છે. સાકર દૂધ સંગાથે સેવન કરવાથી પિત્તરોગ, ગુલકંદની* સંગાથે ખાવાથી છાતિમાં પડેલી ચાંદીને મટાડે છે. (ગુલકંદ યવન મુસલમાન લોકોએ પ્રસિદ્ધ કરેલ માટે સંસ્કૃત નામ નથી પણ ગુલાબના ફુલોનું બને છે.) અને પાન બીડાની સંગાથે ખાવાથી કૃશતાને મધ અને ત્રિફળાના ચૂર્ણ સંગાથે ખાવાથી મધ અને ચોખાના ધોવરામણ સાથે ખાવાથી મૂત્રકૃચ્છને મટાડે છે. ઘી સાકર સંગાથે સેવન કરવાથી ધાતુ પુષ્ટિ કરે છે. ગાયના તરતના દોહેલા દૂધ સંગાથે ખાવાથી પ્રદર (સ્રીઓના યોનિ માર્ગમાંથી રાતા પીળા ધોળા અને મિશ્ર-વર્ણનો વહેતો ચિકણો પદાર્થ તેણી) ને મટાડે છે. મધ સાકર અને તુલસીના રસ સંગાથે ખાવાથી વાયુરોગોને જલ્દી મટાડે છે. તુલસીનો રસ અને ઉંદરની લીંડીના ચૂર્ણ સંગાથે અંજન કરવાથી રતાંધળાપણું મટે છે અને સાકર આદિનો રસ સંગાથે પ્રવાળ ભસ્મ સેવન કરવાથી પીત્તથી પ્રકટ થયેલી ઉધરસનો નાશ કરે છે. એવી જ રીતે સદ્‌વૈદ્ય પૂર્વાપરનો સમસ્ત વિચાર કરી યુક્તિ સાથે યોગ્ય અનુપાનથી આપે તો અન્ય રોગો પણ મટે છે. ૯–૧૫ (ઉપરત્ન

* **ગુલકંદ બનાવવાની રીત**—ગુલાબનાં ચોખાં ફુલોની પાંખડીઓ લેઇ તેનાથી બમણી ધોએલી ખાંડ તેમાં મેળવી માટીના સુંદર રીઢા વાસણમાં ભરી મ્હોં મજબુત બાંધી તડકામાં મૂકી રાખવું. પાંચ દિવસ વિત્યા પછી પાંખડીઓને ચોળી ફરી મ્હોં બાંધી તડકામાં મૂકવું. પંદર દિવસ થયા બાદ સુંદર સ્વાદિષ્ટ ગુલકંદ તૈયાર થાય છે.

શોધન માટે પૃષ્ટ ૪૮ જુઓ તેમના ગુણ રત્નોના ગુણોને મળતા છે પણ ફાયદો કિંચિત કમતી કરે છે મારણ અનુપાન બુધ્ધ્યાનુસારે જાણી લેવું.)

નવ જાતના વિષનાં લક્ષણ કહીએ છીએ.

વત્સનાભ વિષનું સ્વરૂપ.

सिंदुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा ॥
तत्पार्श्वेनतरोर्वृद्धिर्वत्सनाभःसकथ्यते ॥ १६ ॥

જેનાં પાંદડાં નગોડના જેવાં અને આકાર ગાયના વાછડાની ડુંટી (નાભિ) જેવો અને તે ઝાડના પડખામાં (આસપાસ) બીજાં કોઇ પણ ઝાડોની વૃદ્ધિ નથી તેને વત્સનાભ કહે છે. ૧૬

હારિદ્રક વિષનું સ્વરૂપ.

हरिद्रातुल्यमूलोयो हारिद्रःसउदाहृतः ॥
सरय्वाश्चोत्तरदेशे वाहुल्येनभवेद्विसः ॥ १७ ॥

જેનું મૂળ હળદર જેવું હોય તેને હારિદ્રક વિષ કહે છે. આ વિષ સરજુના ઉત્તમ પ્રદેશમાં ઘણું કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭

સકતુ વિષનું સ્વરૂપ.

यद्ग्रंथिसक्तुकेनैव पूर्णामध्येससक्तुकः ॥
सवाउत्तरगोकर्णे बाहुल्येमप्रजायते ॥ १८ ॥

જેની ગાંઠમાં સાતુ જેવો ભરેલો હોય છે તેને સકતુક વિષ કહે છે. આ વિષ ઘણું કરીને ઉત્તર ગોકરણ જ્યાં છે તે દેશમાં થાય છે.

પ્રદીપન વિષનું સ્વરૂપ.

वर्णतोलोहितोयःस्या दीप्तिमानदहनप्रभः ॥
महादाहकरःपूर्वैः कथितःसप्रदीपनः ॥ १९ ॥

જેનો રંગ રાતો હોય છે, અગ્નિ સમાન જેવો પ્રકાશ છે, ઘણી બળતરા કરનારા તેને પૂર્વાચાર્યો પ્રદીપન વિષ કહે છે. ૧૯

સૌરાષ્ટ્રિક વિષનું સ્વરૂપ.

सौराष्ट्रविपयेयःस्यात्ससौराष्ट्रिकउच्यते ॥
सौराष्ट्रोपश्चिमेदेशे गुर्जरेविदितोजन ॥ २० ॥

સૌરાષ્ટિક—વિષ સૌરાષ્ટ્ર (સોરઠ) દેશમાં પેદા થાય છે તે સોરઠ ગુજરાત દેશનો એક ભાગ પશ્ચિમ દિશાએ છે તેને લોકો સોરઠ કહે છે. ૨૦

શૃંગિક વિષનું સ્વરૂપ.

यस्मिनगोशृंगकेंबद्धे दुग्धंभवतिलोहितं ॥
सशृंगेकइतिप्रोक्तो द्रव्यतत्वविशारदैः ॥ २१ ॥

જેને ગાયના શિંગડે બાંધવાથી ગાયનું દૂધ લોહીના જેવા રંગનું થઇ જાય છે તેને દ્રવ્ય તત્વ જ્ઞાની પુરૂષો શૃંગિક વિષ કહે છે. ૨૧

કાળકૂટ વિષની ઉત્પત્તિ અને સ્વરૂપ.

देवासुररणेदेवै र्हतस्यपृथुमालिनः ॥
दैतस्यरुधिराज्जात स्तरुरश्वत्थसन्निभः ॥ २२ ॥
निर्यासःकालकूटोऽस्य मुनिभिःपरिकीर्तिताः ॥
सोहिक्षेत्रेशृंगबेरं कोंकणेमलयेभवेत् ॥ २३ ॥

જ્યારે દેવ અને દૈત્યોના સંગ્રામ સમય દેવોએ પૃથુમાળિ નામના દૈત્યને હણ્યો ત્યારે તે દૈત્યના રૂધિર (લોહી) ના છાંટાથી પીપળાના ઝાડ જેવાં ઝાડ પેદા થયાં તે ઝાડના ગુંદને મુની (રૂષિ) લોકો કાળકૂટ કહે છે તે ઝાડ શૃંગબેર ક્ષેત્રમાં, કોકણ દેશમાં અને મલયાચળ પર્વત ઉપર થાય છે. ૨૨–૨૩

હળાહળ વિષનું સ્વરૂપ.

गोस्तनाभफलोगुच्छ स्तालपत्रच्छदस्तथा ॥
तेजसायस्यदह्यंते समीपस्थाद्रुमादयः ॥ २४ ॥
असौहालाहलोज्ञेयं किष्किंधायांहिमालयं॥
दक्षिणाब्धितटेदेशे कोंकणेपिचजायते ॥ २५ ॥

જેનું ફળ ગાયના સ્તન જેવું છે, એના ફળોનું ઝુમખુ લાગે છે, જેનાં પાંદડાં તાડપત્ર જેવાં અને જેના તેજે કરીને આસપાસનાં ઝાડ બળી જાય છે તેને હાળાહળ વિષ કહે છે. આ વિષ કિષ્કંધામાં, હિમાલયમાં અને દક્ષિણ સમુદ્રને કિનારે કોંકણ દેશમાં પણ થાય છે.

બ્રહ્મપુત્ર વિષનું સ્વરૂપ.

वर्णतःकपिलोयःस्या त्तथाभवतिसारतः ॥
ब्रह्मपुत्रःसविज्ञेयो जायतेमलयाचले ॥ २६ ॥

જે વર્ણ અને સારમાં કંપિલાના રંગ સમાન હોય છે તેને બ્રહ્મપુત્ર વિષ કહે છે. આ મલયાચળ પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૬

विषनां वर्ण भेद.

ब्राह्मणः पांडुरस्तेषु क्षत्रियोलोहितप्रभः ॥
पीतोवैश्योऽसितः शूद्रो विषउक्तश्चतुर्विधः ॥ २७ ॥
रसायनेविषंविप्रं क्षत्रियंदेहपुष्टये ॥
वैश्यंकुष्ठविनाशाय शुद्रंदद्याद्वधायहि ॥ २८ ॥

જે વિષ ધોળા રંગનું હોય તે બ્રાહ્મણ જાતિનું, રાતા રંગનું ક્ષત્રી જાતિનું, પીળા રંગનું વૈશ્ય જાતિનું અને કાળા રંગનું વિષ શુદ્ર જાતિનું ગણાય છે. રસાયન કરવામાં બ્રાહ્મણ, શરીર પુષ્ટિ પ્રયોગમાં ક્ષત્રિ, કોઢ મટાડવામાં વૈશ્ય અને મારણ પ્રયોગમાં શુદ્ર જાતિનું વિષ ઉપયોગમાં લેવું. ૨૭-૨૮

વિષના દોષ અને ગુણો.

विषंप्राणहरंप्रोक्तं व्यवायिचविकाशिच ॥
आग्नेयंवातकफहृद्रोगवाहिमदावहं ॥ २९ ॥
तदेवयुक्तियुक्तंतु प्राणदायिरसायनम् ॥
पथ्याशिनांत्रिदोषघ्नं बृंहणंवीर्यवर्द्धनम् ॥ ३० ॥
येदुर्गुणविषेऽशुद्धे तेस्युर्हीनाविशोधनात् ॥
तस्माद्विषंप्रयोगेषु शोधयित्वाप्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

વગર શુદ્ધ કરેલાં વિષ પ્રાણને હરનાર શરીર સર્વ ભાગમાં ફેલાઇ પછી પાચન કરનાર ઓજને સૂકવી શરીરની સંધિઓને શિથિલ (ઢીલી) કરનાર છે. અત્યંત ગરમ, વાયુ, કફ હરનાર, શરીરમાં વ્યાપ્ત થનાર અને મદ (નીસ્સો) પ્રાપ્ત કરનાર છે. એને એજ વિષ શુદ્ધ કરેલાં હોય તો યુક્તિ સાથે તેના સેવનની પ્રાણ, બળ, વીર્ય અને

બુદ્ધિ આપે છે, ત્રિદોષનો નાશ કરનાર અને પથ્યમાં રહી સેવન કરનાર ને વીર્યને વધારનારાં છે. જે અશુદ્ધ વિષમાં દોષ વર્ણવેલા છે તે સઘળા દોષ શોધન કરવાથી નાશ પામે છે એટલા માટે જ શોધન કરીને જ ઔષધોપચારમાં ગ્રહણ કરવાં. ૨૯—૩૧

વિષ દોષ શાંતિ.

अतिमात्रंयदाभुक्तं वमनंतस्यकारयेत् ॥
अजादुग्धंददेत्तावद्यावद्वांतिर्नजायते ॥ ३२ ॥

વછનાગ આદિ અશુદ્ધ વિષ અધિક માત્રા (વજન) થી ખાવામાં આવ્યાં હોય તો ઉલટી કરાવવી અને બકરીનું દૂધ જયાં સુધી પીએ અને ઉલટી થાય ત્યાં સુધી પીવું. પેટમા પચે ત્યારે જાણવું કે ઝેર દોષ શાંત થયું છે. ૩૨

વિષ—વછનાગનાં અનુપાન.

शिखिकर्किरसोपेतं विषमज्वरजिद्विषम् ॥
विषयष्ट्याव्हयंरास्ना सेव्यमुत्पलकंदकम् ॥ ३३ ॥
तंदुलोदकपीतानि रक्तपित्तस्यभेषजम् ॥
रास्नाविडंगात्रिफला देवदारुकटुत्रयम् ॥ ३४ ॥
पद्मकंक्षौद्रममृता विषंचश्वासकासजित् ॥
सितारसविषक्षीर मवालमधुभिःकृता ॥ ३५ ॥
वांतिनिहंतिगुटिका मनुजानांनसंशयः ॥
मधुमद्यनिशारेणु सैंधवैःकुटत्वगयुतम् ॥ ३६ ॥
चवनप्राशनोपेतं विषंक्षययतिक्षयम् ॥
विजयापिप्पलीमूलं पिप्पलीद्वयचित्रकैः ॥ ३७ ॥

पुष्कराव्हसठीद्राक्षा यवानीक्षारदीप्यकैः ॥
सितायष्टीद्विवृहती सैंधवैःपालिकैःपचेत् ॥ ३८ ॥
सविषार्द्धपलैःप्रस्थं घृतात्कंजीर्णभुक्पिबेत् ॥
दुर्नामप्रमेहगुल्मार्श तिमिरक्रमिपांडुकाः ॥
गलग्रहग्रहोन्मादकुष्ठानिचनियच्छति ॥ ३९ ॥

શુદ્ધ કરેલું મોરથુથુ અને શુદ્ધ પારો એ બન્નેના સંગાથે વિષનું સેવન કરવાથી તાવ મટે છે. જેઠીમધ, રાસ્ના, કમળકાકડી એઓના ચૂર્ણ અને ચોખાના ધોવરામણ સંગાથે વિષ (વછનાગ) ખાવાથી રક્તપિદ્ધ દૂર થાય છે. રાસ્ના, વાવડિંગ, ત્રિફળાં, દેવદારૂ, ત્રિકટુ, કમલકાકડી, મધ અને ગળો સંગાથે ખાવાર્થા શ્વાસ, ઉધરસ મટે છે. સાકર શુદ્ધ પારો, વછનાગ, દૂધ, પરવાળાંની ભસ્મ અને મધ એની ગોળી બનાવી ખાય તો ઉલટી મટે છે. મધ, દારૂ, હળદર, પિત્તપાપડો, સિંધાલુણ અને કડાછાલ એઓની સંગાથે અથવા ચ્યવન પ્રાશાવલેહ સંગાથે ખાવાથી ક્ષય નાશ પામે છે. ભાંગ, પીપળીમૂળ, લીંડીપીપર, ગજપીપર, ચિત્રામૂળ, પોકર (પૂષ્કર) મૂળ, કચૂરો, ધ્રાખ, અજમો, જવખાર, બોડી અજમો, સાકર, જેઠીમધ, મોટી રીંગણી, ભોંયરીંગણી, સીંધાલુણ અને પાલકા એ સર્વે ઔષધો બબે તોલા ભાર લેવાં તથા શુદ્ધ કરેલો વછનાગ (પણ) બે તોલા લેવો, પછી એઓનું ચૂર્ણ કરી ૬૪ તોલા ઘીમાં શેકી લેવું. એ ચૂર્ણમાંથી દરરોજ અનુમાન માફક સેવન કરે અને એ ખાધેલું ચૂર્ણ પચી જાય ત્યારે પોતાની શક્તિ મુજબ વા રૂચિ પ્રમાણે ઘી પીએ તો અસાધ્ય પ્રમેહ, ગુલ્મ, હરષ, તિમિર, કૃમિ-

રોગ, પાંડુ, ગળગ્રહ (જે વાયુથી ગરદનની રગો પકડાઇ જાય તે) ઉન્માદ અને કોઢ એ સર્વ રોગ નાશ થાય છે. તથા—

मुक्तावत्सकपाठाग्नि व्योषप्रतिविषाविषं ॥
धातकीमोचनिर्यासं चूतास्थिग्रहणीहरम् ॥ ४० ॥
कृच्छ्रघ्नाविषपथ्याग्नि दंतिद्राक्षविषाटृषाः ॥
शिलाजतुविषंत्र्यूष मुदावर्ताश्मरीहरम् ॥ ४१ ॥
गोमूत्रक्षारसिंधुत्थ विषपाषाणभेदकं ॥
वज्रवद्दारयत्येत देकतःपीतमश्मरीम् ॥ ४२ ॥
त्रिफलासर्जिकाक्षारै र्विषंगुल्मप्रभेदनं ॥
पिप्लीपिप्लीमूलं विषंशूलहरंपरम् ॥ ४३ ॥
विषंद्रवंतीमधुक द्राक्षारास्नासठीकणाः ॥
विषवेल्लमिशिक्षीरं गुल्मप्लीहानिवर्हणम् ॥ ४४ ॥
प्लीलोदरघ्नंपयसा शताव्हाकृमिजिद्विषम् ॥
वायसीमूलक्वाथेन पीतंकुष्टहरंविषम् ॥ ४५ ॥

નાગરમોથ, કડાછાલ, કાળીપાઠ, ચિત્રામૂળ, ત્રિકટુ, અતિવિષ, ધાવડીનાં ફુલ, મોચરસ, અને આંબાની ગોટલી એઓના ચૂર્ણ સંગાથે વછનાગનું સેવન કરવાથી સંગ્રહણી દૂર થાય છે. હરડેદલ, ચિત્રામૂળ, દંતીમૂળ, (નેપાળાનાં મૂળ) દ્રાખ અને અરડુસાની સંગાથે વછનાગ ખાવાથી મૂત્રકૃચ્છ, શિલાજીત, સુંઠ, મરી અને પીપર સંગાથે વછનાગ ખાવાથી પથરીનો નાશ થાય છે. સીંધાલુણ અને પાષાણભેદ

સહિત ગાયના મૂત્ર સંગાથે વિષનું સેવન કરવાથી જેમ વજ્ર પર્વતોનું ચૂર્ણ કરે છે તેમ પથરી વિદીર્ણ થાય છે. ત્રિફળા અને સાજીખાર સંગાથે વછનાગ ખાવાથી ગોળાનો, પીપર અને પીપરામૂળ સંગાથે ખાવાથી શળનો. દ્રવંતી, મહુડો, દ્રાખ, રાસ્ના, કચૂરો, પીપર, વાવડિંગ, વરીયાલી. અને દૂધ સંગાથે ખાવાથી ઝેર, ગોળો અને બરોડ મટાડે છે. એકલા દૂધ સંગાથે વછનાગ સેવવાથી બરોળને, વરિ-યાળી સંગાથે સેવવાથી કૃમિરોગને, કણઝી મૂળના કવાથ સંગાથે વછનાગ ખાવાથી કોઢ નાશ કરે છે. ૪૦–૪૫ તથા—

पयसाराजवृक्षत्वक् त्रायंतीवाकुचीबलात् ॥
प्लीहघ्नंवाकुचायांच विषंक्वाथेनकुष्टजित् ॥ ४६ ॥
अवल्गुजैलाकजया विडक्षारद्वयंविषम् ॥
लेपःससैंधवःविष्टो वारिणाकुष्टनाशनः ॥ ४७ ॥
एरंडतैलत्रिफला गोमूत्रंचित्रकंविषं ॥
सर्पिषासहितंपीतं वातार्तीत्वमपोहति ॥ ४८ ॥
स्वरसंबीजपूरस्य वचाब्राह्मीरससंघृतम् ॥
वंध्यापिवतिसविषं सपुत्रैःपरिवार्यते ॥ ॥ ४९ ॥
वीराल्लांगलीकीदंती विषपाषाणभेदकैः ॥
प्रयोज्यमूढगर्भाणां प्रलेपोगर्भमोचनः ॥ ५० ॥
देवदारुविषंसर्पि गोमूत्रंकंटकारिका ॥
वचावाक्स्खलनंहंति बुद्धेश्वपरिवर्द्धनम् ॥ ५१ ॥
विषंसर्पिःसिताक्षौद्रं तिमिरापहमंजनं ॥
विषंचैकमजाक्षीर कल्पितंघृतधूपितम् ॥ ५२ ॥

ગરમાળાની છાલ, ત્રાયમાણુ, બાવચી, બળબીજ એઓના ચૂર્ણ યુક્ત વછનાગનું સેવન કરવાથી અથવા ઉપર કહેલી ઔષધીઓથી સિદ્ધ કરેલા દૂધ સંગાથે સેવવાથી બરોળનો નાશ કરે છે અને ઉપરની ઔષધીઓના કવાથથી વા ખડીયાખાર વા ટંકણખાર સહિત વિષ ખાવાથી કોઢ જાય છે. બાવચી, એલીયો, સાજીખાર, જવખાર અને સિંધાલુણ એઓના સંગાથે વછનાગ મેળવી પાણીમાં ઘુંટી શરીરે લેપ કરે તો કોઢ નાશ થાય છે. એરંડીયું, ત્રિફળાં, ગાયનું ઝરણ, ચિત્રામૂળ અને વછનાગ એ સર્વ ઘીની સંગાથે પીએ તો વાયુની પીડા નાશ પામે. બીજોરાનો રસ, વજ, બ્રાહ્મિનો રસ, તાજુ ઘી અને વછનાગ એ એકત્ર કરી પીએ તો વાંઝણી સ્ત્રી પણ અવશ્ય ગર્ભવંતી થાય. ધોળી કણેર, કલિહારી, દંતીમૂળ, વછનાગ અને પાષાણભેદ એઓનો લેપ કરવાથી મૂઢગર્ભનું પણ પતન થાય છે. દેવદાર, વછ-નાગ, રીંગણી અને વજ એઓના સેવનથી જીભના તમામ રોગ મટે છે અને બુદ્ધિ વધે છે. ઘી સાકર અને મધમાં શુદ્ધ વછનાગને ઘસી આંખમાં આંજવાથી તિમિર રોગ મટે છે તથા બકરીના દુધમાં વછનાગ ઘસીને આંજે અને ઘીની ધુણી દે તો પણ તિમિર રોગ નાશ થાય છે. ૪૯–૫૨ તથા—

विषंधात्रीफळरसै रसकृत्यरिवारितम् ॥
अंजनंशंखसहितं प्रगाढंतिमिरंजयेत् ॥ ५३ ॥
विषमिंद्रायुधंस्तन्ये घृष्टकाचमिदंजनम् ॥
वीजपूररसैघृष्टं विषंबद्धस्सितान्वितम् ॥ ५४ ॥

विषंमागधिकाढ्ढेच निषेकाचघ्नमंजनम् ॥
शुक्लार्म्मंचविषंकृष्णा युक्तंगोमूत्रभावितम् ॥ ५५ ॥
भल्लातकाग्निसम्याक विषैर्वामूत्रपेषितैः ॥
लेपोविचर्चिकादद्रु रसिकाकिटिभापहा ॥ ५६ ॥
स्वर्जिकाक्षारसिंधूत्थ शुक्तशुक्तंवरंविषं ॥
कर्णयोःपूरणंतीव्र कर्णशूलनिवर्हणम् ॥ ५७ ॥

શંખની નાભિયુક્ત વછનાગને આમળાના રસની ઘણીક ભાવનાઓ આપવી બાદ અંજન તૈયાર કરી નેત્રમાં આંજે તો ઘોર તિમિર રોગ પણ નાશ થાય છે. હીરો અને વછનાગ ઓના ધાવણ સાથે ઘસી આંખમાં આંજે અથવા બીજોરાના રસમાં સાકર નાંખી તેમાં વછનાગને ઘસી આંખમાં આંજે તથા લીંડીપીપર, હળદર, આંબાહળદર અને વછનાગ એઓનું અંજન કરવાથી આંખમાંનો કાચરોગ દૂર થાય છે. લીંડીપીપર સંગાથે વછનાગને ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરે તો શુકલાર્મ્મ નામનો રોગ દૂર થાય છે. ભિલામાં, ચિત્રામૂળ, ગરમાળાના ગોળ સાથે વછનાગને વાટી લેપ કરવાથી વિચર્ચીકા કોઢ, દાદર, રસિકા અને કિટિભ નામનો કોઢ દૂર થાય છે. સાજીખાર, સિંધાલુણ, સરકો અને કાંજી એઓની સાથે વછનાગને ખરલ કરી કાનમાં નાખવાથી કાનમાં નિકળતા સણકા (શૂળ) નાશ પામે છે. ૫૩–૫૭ તથા—

प्रपौंडरीकमंजिष्टा विषतिंदुसमुद्भवैः ॥
निहंतिसाधितंतैलं गंडूषेणमुखामयान् ॥ ५८ ॥

शालाखदिरकंकोल जातिकर्पूरचंदनैः ॥
वोलाद्ववालैर्द्विगुण विषैस्सारांबुपेषितैः ॥ ५९ ॥
समूत्रवटिकाल्कुसा धृताघ्नंतिमुखामयाम् ॥
कटुतैलंविषनस्यं पलिकारुंषिकापहं ॥ ६० ॥
गुंजाटंकणशिग्रुमूल रजनीसम्पाकभल्लातक ॥
स्नुह्यर्काग्निकरंजसैंधववचाकुष्टाभयालांगली ॥
वर्षाभूषड्भूशिरीषवरणव्योषाश्वमारोविषं ॥
गोमूत्रंशमयोद्धिलुप्तमपचींग्रंथ्यर्बुदोश्लीपदान ॥ ६१ ॥

કમળનાં ફુલ, મજીઠ, વછનાગ અને ઝેરકોચલાં એ ઔષધોથી તેલ સિદ્ધ કરી તે તેલના કોગળા કરે તો મોઢાના તમામ રોગ જાય છે અથવા સાલની છાલ, કાથો, કંકોળ, જાઇનાં પત્ર, કપૂર, ચંદન, બોળ, મોથ અને સુગંધીવાળો એ સઘળાં બરાબર લેવાં અને વછનાગ બમણો લેવો. બધાને ખેરસારના પાણી અને ગાયના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળિયો બનાવી મોઢામાં રાખી ચૂસે તો મોઢાના સર્વ રોગ મટે છે. સરસીયા તેલમાં વછનાગનું બારીક ચૂર્ણ મેળવી નાશ લેવાથી નાકના કપાળના અરૂખીકાદિ સમસ્ત રોગ મટે છે. ચણોઠી, ટંકણખાર, સરગવાનું મૂળ, હળદર, ગરમાળો. ભિલામાં, થોર, આકડો, ચિત્રામૂળ, કણઝી, સિંધાલુણ, વજ, ઉપલેટ, હરડે, કળીહારી, સાટોડી, ષટભૂ, સરસની છાલ, સુંઠ, મરી, પીપર, કણેર અને વછનાગ એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને ચોપડવાથી માથાની ઉંદરી, અપચી, ગાંઠ, અર્બુદ જાતની ગાંઠ અને શ્લીપદ (હાથીપગો) રોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. ૫૮–૬૧

ઉપવિષના ભેદ, ગુણ, દોષ અને શાંતિ

આકડાના ગુણ-દોષ.

अर्कद्वयंशंखवास कुष्टकंडूविषव्रणान् ॥
निहंतिप्लीहगुल्मर्शो यकृत्श्लेष्मोदरक्रमीन ॥ ६२ ॥

સાદો (કરમજીરંગના ફુલવાળો) આકડો અને ધોળા પુલનો આકડો એ બન્ને શંખવાયુ, કોઢ, ખરજ, ઝેરનાં ચિન્હ, ગુબડાં, બરોળ, ગોળો, હરષ, કાળજાની વ્યાધિ, કફ, ઉદર વ્યાધિ અને કરમીયાનો રોગ એ રોગો ઉપર અનુમાન માફક આપવાથી તે રોગોનો નાશં કરે છે; પરંતુ અધિક માત્રાએ આપવાથી મરણ નિપજાવે છે. ૬૨.

સૂચના—આકડો, ધંતુરો, અફીણ, ઝેરકોચલાં, કલીહારી, ચણોઠી, વછનાગ, કણેર તથા ઉપરસ, સોમલ અને ઇંગ્રેજી દવાઓ આદિ વિષનાં ચિન્હ, તેના ઝેર-દોષની શાંતિ તથા તેનાં અનુપાન વગેરે વિષભેદ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવશે માટે અત્રે લખેલાં નથી.

ધંતૂરાના ગુણ-દોષ.

धत्तूरोमदवर्णाग्नि वांतिकुंजरकुष्टनुत् ॥
उष्णोगुरुव्रणश्लेष्म कंडूक्रमिविषापहः ॥ ६३ ॥

ધંતુરો માદક છે, કાંતિ, જઠરાગ્નિ, ઉલટી, હસ્તિકોઢ એટલાનો નાશ કરે છે. ભારી છે, ઘા, કફ, ખરજ, કરમીયા અને વિષદોષને હરે છે. ૬૩.

(અવિધિયુક્ત વાપરવાથી મહાનદોષ સાથે મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે.)

કલિહારીના ગુણ–દોષ.

कलिकारीसराकुष्ट शोफार्शोव्रणशूलजित् ॥
तीक्ष्णोष्णाकृमिनुल्लघ्वी पित्तलागर्भपातिनी ॥ ६४ ॥

કલીહારી શારક છે, કોઢ. સોજો, હરષ, ગુમડાં તથા ઘા શુળ એટલા રોગને જીતનાર છે, તીખણુ અને ગરમ છે, કરમીયાનો નાશ કરનાર છે, હલકી છે. પિત્તને પેદા કરનાર છે અને સ્ત્રીના ગર્ભનો પાત કરનાર છે. ૬૪.

કણેરના ગુણ–દોષ.

करवीरद्वयंनेत्रशोफकंडूव्रणापहम् ॥
लघूष्णंकृमिकंडूघ्नं भक्षितंविषवन्मतम् ॥ ६५ ॥

લાલ અને ધોળી કણેર, નેત્રરોગ. સોજા. ખરજ, ઘા, ગુમડાં અને કરમીઆ તથા તેની ચળને મટાડનાર છે, હલકી, ઉષ્ણુ છે અને અધિક માત્રાએ ખાવાથી વિષના ચિન્હ સમાન દોષ થાય છે. ૬૫.

ચણોઠીના ગુણ–દોષ.

गुंजाकेश्याबलाकरा त्वच्यापित्तकफापहा ॥
नेत्रामयहरावृष्य हंतिकंडूग्रहव्रणान ॥
कृमिनप्लुप्तकुष्टानितच्छ्वेतापिचशच्यते ॥ ६६ ॥

લાલચણોઠી વાળને તથા બળને વધારનારી છે, ત્વચાને સુખકર્ત્તા છે, પિત્ત, કફને દૂર કરનાર છે, નેત્રના રોગને હરનાર તથા વૃષ્ય (પુષ્ટિ વીર્ય બુદ્ધિને વધારનાર) છે, ખરજ, ગ્રહદોષ, ગુમડાં, કરમીયા, માથાની ઉંદર અને કોઢ એટલા

રોગનો નાશ કરનાર છે તેવાજ ધોળી ચણોઠીમાં પણ ગુણ છે. ૬૬.

(વગર શોધે અથવા અધિક માત્રાએ સેવન કરવાથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે.)

અફીણના ગુણ-દોષ.

आफूकंशोषणंग्राहि श्लेष्मघ्नंवातपित्तलम् ॥ ६७ ॥

અફીણ લોહીને શોષી લેનાર છે, દસ્તને કબજે કરનાર, કફનો નાશ કરનાર અને વાયુ પિત્તને પ્રાપ્ત કરનાર છે, ગ્રાહી છે, માદક છે. ૬૭.

થોહરના ગુણ-દોષ.

सेहण्डोरेचनस्तीक्ष्णो दीपनोकटुकोगुरुः ॥

शूलामाष्टीलिकाध्मान गुल्मशोफोदरानिलान् ॥

हंतिदुषीविषप्लीहकुष्टोन्मादाश्मपांडुताः ॥ ६८ ॥

થોહરનું દૂધ, રેચક (રેચ લગાડનાર) છે, તીક્ષ્ણ છે, દીપન છે, તીખું છે, ભારી છે તથા શૂળ, આમ, આસ્ટીલિકા, આધ્માન (આફરો), ગોળો, સોજો, પેટનાં દરદ, વાયુ, દૂષી (લુતાનામ મકડી-માંકડીનું) વિષ, બરોળ, કોઢ, ઉન્માદ (તોફાની, દીવાનાપણું) પથરી અને પાંડુરોગ એટલા રોગને નાશ કરનાર છે. (અને અધિક માત્રાએ સેવન કર્યે દાહ, વિભ્રમ, મોહ અને દસ્ત વગેરે થઇ છેલ્લી દશા (મરણ) ને નજીક દેખાડે છે. ૬૮.

નેપાળાનું શોધન.

नाविषंविषमित्याहु जैपालोविषमुच्यते ॥

शोधितश्चाविरेकेषु चमत्कृतिकरःपरः ॥ ६९ ॥

जैपालंरहितंत्वगं कुररसैर्जोभिर्मलेमाहिषे ॥
निक्षिप्तंत्र्यहमुष्णतोय विमलंखल्वैसवासोर्दितम् ॥
लिप्तंनूतनखर्परेषु विगतस्नेहोरजःसंनिभो ॥
निंबूकांबुविभावितश्चबहुशःशुद्धोगुणाभवेत्॥ ७० ॥

વૈદ્યવરો જેવાં વિષયપદાર્થને વિષે નથી સમજતા તેવું નેપાળાને વિષ માને છે પણ એ જમાળગોટા (નેપાળા–નેપાળ) શોધન કર્યો પછી રેચ આપવામાં ચમત્કાર દેખાડનાર ઘણું જ ઉત્તમ ઔષધ છે. નેપાળાનાં પ્રથમ નળીયાવડે ફોતરાં કાહાડી સાફ કરી તેની બન્ને ફાડો કરી નખ ઉતારવાની નરણીથી અથવા અણીદાર ચકકુથી તે બન્ને પડોમાં રહેલી ઝીણી જીભો તેને કાહાડી નાખી પછી એક સફેદ સાફ કપ- ડામાં તેને બાંધી ૩ દિવસ ભેંસના છાણમાં દબાવી મૂકવા, બાદ બહાર કાહાડી ઉન્હા પાણીથી ધોઇ નાખવા. ફરી બીજા કપડામાં તેની પોટલી બાંધી ખરલમાં કુટવા એટલે તેને જાડા કપડામાં બાંધી કચરવા જેથી તેની અંદરનું તેલ કપડું ચૂસી લે તદનંતર એક નવી (કોરી) માટીની ઠીબ લેઈ તે નેપાળાનો તેના (ઠીબ) ઉપર લેપ કરી દેવો જ્યારે તેમાંનું તેલ તમામ શોષાઇ જાય અને કેવળ રેત જેવો ભૂકો થાય ત્યારે તેને લીંબુના રસનો પુટ દેવો તો નેપાળા શુદ્ધ થાય છે. ૬૯–૭૦.

નેપાળાના ગુણ–દોષ.

जयपालोगुरुस्निग्धो रेचीपित्तकफापहः ॥ ७१ ॥

નેપાળો ભારી છે, ચિકણો છે, રેચક છે, પિત્ત, કફનો

નાશ કરનાર છે. (ઉદર રોગાદિ સર્વ રોગનો અંત કરે છે વિશેષે માત્રાથી અનેક અવગુણ શોષ, દાહ, શૂળ, ગુદાનું પાકવું, વમન, ચિત્તભ્રમ, ફેર, પ્રસ્વેદ અને મૂર્છાદિ કરે છે અને વખતે અનુપાનના અજ્ઞાનપણાથી મરણ નિપજાવે છે.)

ઝેરકોચલાંનું શોધન અને ગુણ દોષ.

किंचिदाज्येनसंमृष्टो विषमुष्टिर्विशुद्ध्यति ॥ ७२ ॥

કાંઈક થોડા ઘીમાં (બળવા ન દેતાં) સેકવાથી ઝેર-કોચલાં શુદ્ધ થાય છે. (અથવા કાંજીના પાણીમાં બે પહોર ડોળા યંત્રવડે સ્વેદન કરી ઘીમાં શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે વા માટીમાં ત્રણ દિવસ પલાળી રાખે અને બાદ છાલી કાહાડી નાંખી ઘીમાં શેકે તો શુદ્ધ થાય છે

ગુણ—ઉષ્ણ દીપન, પાચન, વાયુહર અને નશોને તંગ કરનાર છે.

દોષ—ધનુર્વાત વગેરે અનેક ઉપદ્રવ કરે છે.

अहिफेनंश्रृंगबेर रसैर्भाव्यांत्रिसप्तधा ॥
शुद्ध्यत्युक्तेषुयोगेषु योजयेत्ताद्विधानतः ॥ ७३ ॥

અફીણને આદાના રસની ૨૧ ભાવના દેવાથી શુદ્ધ થાય છે. બાદ સર્વ કાર્યમાં લેવું. ગુણ—દર્દને શાંત કરનાર, ગ્રાહી, નિદ્રાસ્થાપક, ખાંસી, શ્વાસ અને વાયુ હરતા છે. દોષ—શરીર શૈથિલ્ય કરી મરણ નીપજાવે છે. ૭૩

હરડેના ગુણ અને અનુપાન.

हरीतकीपंचरसा लवणातुवरोत्कटा ॥
रूक्षोष्णादीपनीमेध्या स्वादुपाकारसायनी ॥ ७४ ॥

सराबुद्धिप्रदाहृष्या चक्षुष्याबृंहणीलघुः ॥
श्वासकासप्रमहार्शः कुष्टशोफोदरानक्रुमीन् ॥ ७५ ॥
वैस्वर्य्यंग्रहणिदोष विबंधविषमज्वरान् ॥
गुल्माध्मानव्रणच्छर्दि हिकाकण्डूहृदामयान् ॥ ७६ ॥
कामलांशूलमानाहं प्लीहानंचापकर्षति ॥
मधुराम्लतयावातं कषायस्वादुभावतः ॥
पित्तंहंतिकफंहंति कटुकेनहरीतकी ॥ ७७ ॥
चर्विंतावर्द्धयत्यग्निं पेषितामलशोधनी ॥
स्विन्नासंग्राहिणिप्रोक्ता भ्रष्टापथ्यान्नदोषनुत् ॥ ७८ ॥
ग्रीष्मेतुल्यगुडांसु सैन्धवयुतांमेघावनद्धेऽम्बरे ॥
तुल्यांशर्करयाशरद्यमलया शुठयातुषारागमे ॥ ७९ ॥
पिपल्याशिशिरे वसन्तसमय क्षौद्रेणसंयोजिता ॥
राजानप्राप्यहरीतकीमिवरुजोनश्यन्तितेशत्रवः ॥ ८० ॥
कदाचित्कुप्यतेमाता नोदरस्थाहरीतकी ॥
मातेवसर्वदाज्ञेया हितदात्रीहरितकी ॥ ८१ ॥

હરડે ખારારસ શિવાય પાંચરસ યુક્ત છે, કષાયલી વિશેષ છે, લુખી છે, ગર્મ છે, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, દેહ શુદ્ધિ કરે છે, પાકમાં સ્વાદિષ્ટ છે અને રસાયન (જરા-વ્યાધિને દૂર કરનાર) છે, બુદ્ધિ દાતા છે. આયુને વધાર-નાર, નેત્રને હિતકારી, બળ વૃદ્ધિ કર્ત્તા, હલકી અને શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ, હર્ષ (માસા), કોઢ, સોજો, પેટનાં દરદો,

કૃમિરોગ, સ્વરભંગ (કંઠનું બગડવું), સંગ્રહણી, બંધ કોષ્ટ, વિષમજ્વર, ગોળો, આધ્માન ગુબડાં તથા ઘા, ઉલટી, હેડકી, ખસ–ખરજ, છાતીના રોગ, કમળો, શૂળ, આફરો, બરોળ એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. તેમજ મીઠાસ અને ખટાસપણા વડે વાયુનો, કસાયલા અને સ્વાદિષ્ટપણાવડે પિત્તનો અને તેજ રસવડે કફનો નાશ કરે છે. ચાવીને હરડે ખાવાથી જઠરાગ્નિને વધારે છે, વાટીને ખાવાથી મળનું શોધન કરે છે. સીજવીને ખાવાથી ગુણગ્રાહી આદરે છે, અને શેકેલી હરડે સેવન કરવાથી અજીર્ણ થયેલ હોય તેને મટાડે છે. ઉન્હાળામાં (જેઠ અષાઢમાં) હરડે અને ગોળ બરોબર ખાવાં, વર્ષાઋતુમાં (શ્રાવણ ભાદ્રવામાં) સિંધાલુણ સંગાથે હરડે ખાવી, શરદઋતુમાં (આશો–કાર્તિકમાં) ધોયલી ખાંડ સંગાથે હરડે ખાવી, હેમંતઋતુમાં (માગશિર–પોષમાં) ચોખી સુંઠ સાથે હરડે ખાવી, શિશિરઋતુમાં (માહ–ફાલ્ગુનમાં) પીપર સંગાથે હરડે ખાવી અને વસંતઋતુમાં (ચૈતર–વૈશાખમાં) મધ સંગાથે હરડે ખાવી અર્થાત છએ ઋતુમાં દરેક મનુષ્યને હરડે સેવન કરવા લાયક છે માટે "**हरीतकी सदा पथ्या**" હરડે હમેશાં ગુણ કરતાજ છે. જેથી ઉક્ત અનુપાન સાથે રોગી અને નિરોગીજનો સેવન કરે તો સર્વ રોગ નાશ થાય છે. ગૌરિકાંચલિકા તંત્રમાં કહ્યું છે કે–માતા પોતાના બાળક ઉપર કોઇક વખત પણ ગુસ્સો લાવે છે; પરંતુ પેટમાં પડેલી હરડે અર્થાત ખાધેલી હરડે કદાપિકાળે પણ કોપ (અવગુણ–વિક્રિયા) કરતીજ નથી, એટલાજ માટે માતાના સમાન (બલકે તેથી વિશેષ

પ્રેમભાવ રાખનારી) હરડેને જાણી સેવન કરવી. ૭૪-૮૧*

× ગળોના ગુણ અને અનુપાન.

गडूचीकटुकीलघ्वी स्वादुपाकारसायनी ॥
संग्रहीकषायोष्णाच बल्यातिक्ताग्निदीपिनी ॥
कामलाकुष्टवाताश्र ज्वरपित्तकृमिनजयेत् ॥ ८२ ॥
घृतेनवातंसगुडाविबंधा पित्तंसिताढ्यामधुनाकफंच ॥
वातास्रमुग्रंरुबुतैलमिश्रा शुठयामवातंशमयेद्गुडूची ॥८३॥
अमृताकाथकल्काभ्यां सक्षीरंविपचेद्घृतम् ॥
वातरक्तंजयत्याशु कुष्टंजयातिदुस्तरं ॥ ८४ ॥
गुडूचीस्वरसः कर्ष क्षौद्रंस्यान्माषकोन्मितम् ॥
सैंधवंक्षौद्रतुल्यंस्यात् सर्वमेकत्रमर्दयेत् ॥ ८५ ॥
अंजयननयनंतेन पिल्लार्म्मतिमिरंजयेत् ॥
काचंकंडूलिंगनाशं शुक्लकृष्णगतानगदान् ॥ ८६ ॥
जीर्णज्वरंकफकृतंकणयासमेतः श्छिन्नोद्भवोद्भव ॥
कषायकएषहंति ॥ रामोदशास्यमिवरामइवप्रलंव
रामोयथासमरमूर्द्धनिकार्तवीर्यम् ॥ ८७ ॥
समधुश्छिन्नास्वरसो नानामेहनिवारणः ॥
वदंतिभिषजः सर्वे शरदिंदुनिभानने ॥ ८८ ॥

---

* હરડેની સાત જાત છે એટલે જીવંતી ૧, પુતના ૨, અમૃતા ૩, વિજયા ૪, અભયા ૫, રોહિણી ૬, ચેતકી ૭, એ સાતનાં લક્ષણ અને ગુણ જુદા જુદા પ્રકારે છે તે **મદન પાલાદિ નિઘંટોથી** જાણી લેવા.

× ગળો, ગુડુચી, ગુર્ચ ગુળવેલ, કુંડળી છિન્નરૂહા, અમૃતા, વ-

ગળો (લીંબડાના ઝાડ ઉપરની લેવી તે) તીક્ષ્ણ છે, હલકી, પાકમાં સ્વાદિષ્ટ, રસાયન (જરા વ્યાધિહારક) છે. મળને ગ્રહણ કરનારી, કષાયલી, ગરમ, શક્તિને વધારનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા કમળો, કોઢ, વાતરક્ત, તાવ, પિત્ત અને કૃમી રોગ એ સર્વનો નાશ કરે છે. જો ઘી સંગાથે ખાય તો વાયુનો, ગોળની સંગાથે ખાય તો બંધકોષ્ટનો, સાકર સંગાથે પિત્તનો, મધ સંગાથે કફનો, એરંડીયા સંગાથે ભયંકર વાતરક્તનો અને સુંઠ સંગાથે આમવાયુનો નાશ કરે છે. ગળોના કવાથમાં વા કલ્કમાં દૂધ યુક્ત ઘીને ઉકાળવું. જ્યારે સર્વ રસ બળી ઘી માત્ર આવી રહે ત્યારે ગળી લેઈ સેવન કરે તો વાતરક્ત અને કોઢ નાશ પામે છે. (આ અમૃતાઘૃત કહેવાય છે). ગળોનો રસ એક તોલો તેમાં આઠ રતી મધ અને આઠ રતિ સિંધાલુણ મેળવી ઘુંટી તેનું નેત્રમાં અંજન કરવાથી પિલ્લાર્મ્મ રોગ, તિમીર (દહાડે ઓછું દેખાય તે), કાચ બિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને આંખના ધોળા અને કાળા ભાગમાં જે કાંઈ નેત્ર રોગ હોય તે સઘળા દૂર થાય છે. ગળોનો કવાથ લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સંગાથે સેવન કરવાથી કફથી ઉત્પન્ન થયેલો જુનો તાવ નાશ કરે છે. જેમ રામચંદ્રજી રાવણનો, બળરામે (બળભદ્રજી) પ્રલંબાસુરનો અને પરસુરામજીએ સહસ્રાર્જુનનો નાશ કર્યો તેમ ગળોનો રસ મધ સંગાથે સેવન કરવાથી ૨૦ જાતના પ્રમેહ (અથવા સમસ્ત પ્રકારના

યસ્થા, અમૃતવેલ, વત્સાદિની, ચંદ્રહાસા, જીવંતી, છિન્ના, ચક્રલક્ષણા,

પ્રમેહ) નાશ થાય છે, એમ સર્વ વૈદ્યોનું કહેવું છે. ૮૨–૮૮

(એજ પ્રકારે અનેક ગળોના પ્રયોગો છે માટે અન્ય ગ્રંથો વાંચી વાકેફ થવું).

કેટલાક રોગોપર દૂધનાં અનુપાન.

क्षीरोचितस्यप्रक्षीण श्लेष्मणोदाहतृड्वत ॥
क्षीरंपित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥ ८९ ॥
तद्वपुर्लंघनोतप्तं प्लुष्टंवनमिवाग्निना ॥
दिव्यांबुजीवतेत्तस्य ज्वरंचाशुनिच्छति ॥ ९० ॥
संस्कृतंशीतमुष्णंवातस्माद्धारोष्णमेववा ॥
विभज्यकालेयुंजीत ज्वरिणांहंत्यतोन्यथा ॥ ९१ ॥
पयःशुंठिखर्जूर मृद्वीकाशर्कराघृतम् ॥
शृतशीतंमधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनम् ॥ ९२ ॥
तद्वद्द्राक्षाबलायष्टी सारिवाकणचंदनैः ॥
चतुर्गुणेनांभसावा पिपल्यावाशृतंपिबेत् ॥ ९३ ॥

દૂધનું અનુપાન કોને આપવું? જેની પ્રકૃતિને દૂધ સદતું હોય, તથા ક્ષીણ શરીરવાળાને, કફના ક્ષીણપણાવાળાને, બળતરા તથા શોષ પડતો હોય તેને, પિત્ત વાતથી પીડીત હોય, અને અતિસારવાળાને દૂધ પથ્ય છે, એવા મનુષ્યને દૂધનું અનુપાન આપવું, તે ઉન્હાળાની અગ્નિથી તૃપ્ત થયેલા, વનની સમાન લંઘન કરવાથી તૃપ્ત બનેલા, રોગીના શરીરને વર્ષાના જળની સમાન જીવાડે છે અને તેના તાવ પણ જલદી નાશ પામે છે તથા ઔષધ વડે સિદ્ધ કરેલું ઠંડું

અથવા ઉન્હું કરેલું, કિંવા ધારોષ્ણ (તરતનું દોહેલું) દૂધ સમયને અનુકૂળ રોગાનુસાર વિચાર કરી જેને જે હીતકારી જણાય તેને તેજ વૈદ્યવરોએ આપવું જોઈએ, કિંતુ વિના કારણે પીવાથી (પાવાથી) અમૃત સમાન દૂધ પણ ઝેર સમાનજ રૂપ ધરી તાવ યુક્ત મનુષ્યોના પ્રાણ લે છે તથા સુંઠ, ખારેક, મનકા (કાળી) ધ્રાખ, ખાંડ અને ઘી એટલી ચીજો દૂધમાં નાખી સારી પેઠે ઉકાળી ઠંડુ કર્યા બાદ મધ મેળવી પાય તો બળતરા, શોષ, તૃષા અને તાવ એઓનો નાશ થાય છે. ધ્રાખ, બળબીજ, જેઠીમધ, ઉપળશરી, લીંડીપીપર અને ચંદન એ દૂધમાં નાખી ઉકાળી ઠંડુ કરી અથવા એ ઔષધના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું દૂધ અથવા ચારગણા પાણીમાં સિદ્ધ કરેલું દૂધ કિંવા એકલી પીપરથી જ સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવાથી બળતરા; તૃષા અને તાવનો નાશ કરે છે. ८९—९३

कासाच्छ्वासाच्छिरः शूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥
मुच्यतेज्वरितःपीत्वा पंचमूलीशृतंपयः ॥ ९४ ॥
श्रृतमेरंडमूलेन बालबिल्वेनवाज्वरेत् ॥
धारोष्णंवापयः पीत्वाविबद्धानिलवर्चसः ॥ ९५ ॥
सरक्तापितातिसृतेस्सतृट्शूलप्रवाहिकात् ॥
सिद्धंशुंठीवलाव्याघ्रीगोकंटकगुडैःपयः ॥ ९६ ॥
शोफमूत्रशकृद्वात विबंधज्वरकासजित् ॥
वृश्चीकबिल्ववर्षाभू साधितंज्वरशोफनुत् ॥
शिंशिपासारसिद्धंवा क्षीरमाशुज्वरापहम् ॥ ९७ ॥

પાંચ મૂળ (શાલપરપોટી, પીલવણી, ભોંયરીંગણી, ઉભીરીંગણી, ગોખરૂ) ના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવાથી તાવવાળો રોગી પણ ઉધરસ, શ્વાસ, માથાના વેગ, પાંસળામાં આવતી શૂળ અને જુના તાવથી મુકત થાય છે. તથા એરંડાનું મૂળ તથા ન્હાની બીલીઓને દૂધમાં નાખી ઉકાળી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવાથી તાવ દૂર થાય છે. તરતના દોહેલા દૂધના સેવનથી અધોવાયુનું રોકાવું, બંધ કોષ્ટ, લોહી તથા ફીણ યુકત અતિસાર (ઝાડો) તરશ અને શૂળ સહિત પ્રવાહિકા એ સર્વ રોગ મટે છે. સુંઠ, બળબીજ રીંગણી, ગોખરૂ અને ગોળ એઓથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવાથી સોજો, મૂત્ર તથા ઝાડાનું રોકાવું, તાવ અને ઉધરસ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. અને સીસમના ગુંદથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ તાવનો તરતજ નાશ કરે છે. ૯૪-૯૭

सौभाग्यपुष्टिबलशुक्रविवर्धनानि ॥
किंसंतिनोभुविबहूनिरसायनानि ॥
कंदर्पवर्धिनिपरंतुसिताज्ययुक्ता ॥
दुग्धाद्दतेनममकोपिमतप्रयोगः ॥ ९८ ॥

સુંદરતા, પુષ્ટતા, બળ અને વીર્યને વધારનારી રસાયન રૂપ ઘણી વસ્તુઓ પૃથ્વીમાં નથી શું? ઘણીજ છે. પરંતુ સાકર અને ઘી સહિત દૂધ ઉકાળી પીવાથી જેવી સુંદરતા, પુષ્ટતા, શક્તિ અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે તેવો મારા વિચાર પ્રમાણે અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. ૯૮

ત્રિફળાના ગુણ અને અનુપાન.

एकाहरीतकीयोज्याद्वौचयोज्यौविभीतकौ ॥
चत्वार्यामलकान्येवत्रिफलैषाप्रकीर्तिता ॥ ९९ ॥
त्रिफलाशोथमेहघ्नीनाशयेद्विषमज्वरान् ॥
दीपनीश्लेष्मपित्तघ्नीकुष्टहंतिरसायनी ॥
सर्पिर्मधुभ्यांसंयुक्तासैवनेत्रामयानजयेत् ॥ १०० ॥
फलत्रिकोद्भवंक्राथंगोमूत्रेणैवपाययेत् ॥
वातश्लेष्मकृतंहंतिशोथंवृषणसंभवम् ॥ १ ॥
क्षौद्रेणत्रिफलाक्राथःपीतोमेहहरःस्मृतः ॥
शीतीभूतंतथोष्णांबुमेदोहृत्क्षौद्रसंयुतः ॥ २ ॥
त्रिफलारग्वधक्राथःशर्कराक्षौद्रसंयुतः ॥
रक्तपित्तहरोदाहपित्तशूलनिवारणः ॥ ३ ॥
मृतायस्त्रिफलायष्टिचूर्णमधुघृतान्वितं ॥
दिनांतेलेहिनित्यंसरतोचटकवद्भवेत् ॥ ४ ॥
त्रिफलायारसःक्षौद्रयुक्तोजयतिकामलां ॥
त्रैफलेनरसेनापिविडालास्थिप्रलेपनम् ॥ ५ ॥

એક હરડે, બે બેહડાં અને ૪ આમળાં અથવા એક ભાગ હરડે વા હરડાં, બે ભાગ બેહડાં અને ૪ ભાગ આમળાં તેના સંયોગને ત્રિફળા કહે છે. તે ત્રિફળા. સોજો. પ્રમેહ, વિષમજ્વર, શ્લેષ્મ (કફ) પિત્ત અને કોઢ એઓનો નાશ કરે છે તથા દીપન (જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર) છે, રસાયન (જરા–વ્યાધિને હરનાર) છે અને મધ ઘી. સાથે

નિત્ય રાત્રે સેવન કરવાથી સમસ્ત નેત્ર રોગને હરે છે. (હરષ પેટના દરદને મટાડે છે તથા રોપણ–ઘા ઉપર અંકૂર લાવનાર અને વયસ્થાપન કરનાર છે) ત્રિફળાના કાઢાને ગાયના ઝરણ સંગાથે પીવાથી વાયુ તથા કફ વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલ અંડકોષનો સોજો પણ દૂર થાય છે. ત્રિફળાના કવાથને મધ સંગાથે પીવાથી પ્રમેહ નાશ થાય છે. ત્રિફળાનો કવાથ કરી ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પીવાથી મેદ (શરીરનું ફુલી જવું તે) રોગ નાશ થાય છે. ત્રિફળાના કવાથમાં ગરમાળાનો ગોળ, સાકર અને મધ નાખી પીવાથી રક્તપિત્ત, દાહ અને પિત્ત શૂળ એટલા રોગ દૂર થાય છે. ત્રિફળાનું ચૂર્ણ, લોહભસ્મ, જેઠીમધ, ઘી અને મધ સંગાથે દિવસના અંતમાં (સંધ્યા વખતે) દરરોજ સેવન કરે તો સ્ત્રી સંગ સમયે ચટકપક્ષી સમાન અત્યંત રતિ ક્રીડામાં સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૯–૫

નેત્રરોગ ઉપર સાટોડીના ગુણ અને અનુપાન.

पुनर्नवावरातिक्ता कटुपाकाहिमालघुः ॥
वातलाग्राहिणीश्लेष्म रक्तपित्तविनाशिनी ॥ ६ ॥
दुग्धेनकंडूक्षौद्रेण नेत्रस्रावंचसर्पिषा ॥
पुष्पंतैलेनतिमिरं काजिकेननिशांधताम् ॥
पुनर्नवाजयत्याशु भास्करस्तिमिरंयथा ॥ ७ ॥

સાટોડી કડવી, પાકમાં તીખી હલકી અને લઘુ છે, વાયુ કરનાર મળને બાંધનાર અને કફ રક્તપિત્તને હરનાર છે તથા સાટોડીની જડને દૂધમાં ઘસી નેત્રમાં અંજન કરે

તો નેત્રની ખરજ મટે, મધમાં આટોડીનું મૂળ ઘસી અંજન કરવાથી નેત્રમાંથી ઝરતું પાણી, ઘીમાં ઘસી અંજન કરવાથી ફુલું, તેલમાં ઘસી અંજન કરવાથી તિમિર (દાહાડે ઓછું દેખાય તે) અને કાંજીમાં ઘસી અંજન કરવાથી રતાંધળાપણું વગેરે નેત્રરોગ મટે છે.

જળભાંગરાના ગુણ અને અનુપાન.

भृंगराजःकटुस्तिक्तो रुक्षोष्णःकफवातकृत् ॥
दन्त्योरसायनस्त्वच्यः कुष्टनेत्रशिराऽर्तिजित् ॥ ८ ॥

भृंगराजपत्ररसं कृष्णजीरसमंपिबेत् ॥
तैलेनसहसंदद्याद्वलीपलितवर्ज्जितः ॥ ९ ॥

भृंगराजरसंचैव गुडूचीरससंयुतं ॥
मासमात्रप्रयोगेन सर्वव्याधिर्विनश्यति ॥ १० ॥

જળભાંગરો કડવો, તીખો, લુખો અને ઉષ્ણ-ગરમ છે, કફ તથા વાયુ કરનાર છે, બળકર્તા તથા જરા વ્યાધિને હરનાર (રસાયન) છે અને કોઢ, આંખના રોગ તેમજ માથાની પીડાને જીતનાર છે. જળભાંગરાના પાંદડાનો રસ શાહજીરા સંગાથે અથવા તેલ સંગાથે પીએ તો સર્વ રોગો જાય. ૮-૧૦

કેટલાક રોગો ઉપર સામાન્ય પ્રકારે રસ ઉપરસ આદિનાં અનુપાન.

शूलेहिंगुघृतान्वितामधुयुता कृष्णापुराणज्वरे ॥
वातेसाज्यरसोनकः श्वशनकेक्षौद्रान्वितंत्र्यूषणं ॥

शिते व्याललतादलं समीरंच मेहेत्वरा सोपला ॥
दोषाणांत्रितयेऽनुपान मुचितंसक्षौद्रमार्द्रोंदिकम् ॥
धनपर्पटकंज्वरंग्रहण्यां मथितंहेमगरेत्वमीषुलाजाःकुटजोऽ-
तिस्त्रतौवृषोऽस्त्रपित्तेगुदकील्लेश्वनलःकृमोक्रमिघ्नः ॥ १२ ॥

રસ ઉપરસ તથા ભસ્મો કે અન્ય દવાઓ સામાન્ય-રીતે કયા અનુપાન સાથે આપવી? તેની ટુંક સમજ—શૂળ આવતી હોય તો ગમે તે દવા (જે દરદ ઉપર આપતાં અવગુણ ન કરે તેવી) હીંગ (શેકેલી) અને ઘી સંગાથે આપવી, જીર્ણ જ્વરમાં લીંડીપીપર અને મધ સંગાથે, વાયુના રોગ ઉપર ઘી અને લસણ સંગાથે, શ્વાસરોગ ઉપર સુંઠ, મરી, પીપર અને મધ સંગાથે, શીતાંગમાં કાળાં મરી અને નાગરવેલના પાન સંગાથે, પ્રમેહ ઉપર સાકર અને ત્રિફળા સંગાથે, સન્નિપાત ઉપર આદાના રસ અને મધ સંગાથે, પ્રત્યેક ઔષધનો પ્રયોગ કરવો તથા તાવમાં નોથ અને પિત્તપાપડા સાથે, સંગ્રહણી ઉપર (ગાયની) છાસ સંગાથે, ઝેર ઉપર ધંતૂરાના પાન સંગાથે, ઉલટી ઉપર ધાનની લાહી (ધાણી) ના પાણી સંગાથે, અતિસાર ઉપર કડાછાલ સંગાથે, રક્તપિત્તમાં અરડુસાના રસ સંગાથે, હરસ (મસા) ઉપર ચિત્રામૂળ સંગાથે અને કૃમીરોગમાં વાવડીંગ સંગાથે પ્રત્યેક દવા આપવી એમ લોલિમ્બરાજનો મત છે.

અનુપાનની સંક્ષેપ વિધિ.

अम्लेनकेचिद्विहितामनुष्यामाधुर्य्ययोगेप्रणयीभवन्ति ॥
तथाम्लयोगेमधुरेणतृप्तास्तेपांयथेष्टांमवदंतिपथ्यम् ॥१३॥

शीतोष्णतोयासवमद्ययूषफलाम्लधान्याम्लपयोरसानां ॥
यस्यानुपानंतुहितंभवेद्यत्तस्मैप्रदेयंत्विहमात्रयातत् ॥ १४ ॥
व्याधिं च कालं च विभाव्यधीरैर्द्रव्याणियोज्यानिचता-
निनानि ॥ सर्वानुपानेपुवरंवदंति मेध्यंयदंभः शुचिभाजनस्थम्।
लोकस्यजन्मप्रभृतिप्रशस्तंतोयात्मकाःसर्वरसाश्चदृष्टाः ॥
संक्षेपणएषोऽभिहितोऽनुपानेष्वतःपरंविस्तरतोभिधास्ये ॥१६॥

કેટલાંક મનુષ્યો ખટાસથી અપ્રસન્ન રહે છે, અર્થાત્ ખટાસ નાપસંદ અને મીઠાસ વ્હાલી હોય છે ત્યારે કેટલાંક મનુષ્યોને મિઠાસ અપ્રીય હોય છે અને ખટાસ પ્રીય (વ્હાલી) હોય છે. મતલબમાં કોઇને ખારૂં, કોઇને ખાટું, કોઈને તીખું, કોઇને મીઠું, કોઇને મોળું અને કોઇને ખટમીઠું પસંદ હોય છે માટે જેમ જેની પ્રકૃતિને રૂચે તેમ તેને અનુપાન (વા પથ્ય) આપે તો જલદી ફાયદો થાય છે. એ અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. એટલે ઠંડુ પાણી તથા ઉન્હુ પાણી, આસવ (અર્ક), મદિરા (દારૂ), યૂષ (મગ વગેરે વસ્તુઓનું ઉકાળી કાઢેલો સાર રૂપી રસ) ફળની ખટાસ, કાંજી, દૂધ અને વનસ્પતિઓનો રસ એઓમાંથી જે મનુષ્યને જે હિતકારી જણાય તેજ તેને અનુમાન માફક અનુપાન આપવું. રોગ તથા સમય અનુકૂળ ખાવાની વસ્તુઓ અને શુદ્ધ (સ્વચ્છ) વાસણમાં રાખેલું પાણી સર્વ અનુપાનમાં આપે તો શ્રેષ્ટ છે. આ સંસારમાં જન્મથી તે મરણ પર્યંત પાણી એજ મહાન્ હિતકારી વસ્તુ છે; કેમકે રસ વગેરે પણ પાણીથીજ થાય છે એ માટે કોઈ અનુપા-

નમાં પાણીની મનાઇ નથી. આ સંક્ષેપથી (ટુંકામાં) અનુપાન કહ્યાં. હવે વિસ્તારથી કહીએ છીએ.

વિસ્તારસહ અનુપાન.

उष्णोदकानुपानंतु स्नेहानामथशस्यते ॥
ऋतभल्लातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तथा ॥ १७ ॥
अनुपानंवदंत्येके तैलायूषाम्लकाजिके ॥
शीतोदकंमाक्षिकस्य पिष्टान्नस्यचसर्व्वशः ॥ १८ ॥
दधिपावसमद्यार्त्ति विपजुष्टेतथैवच ॥
केचित्पिष्टमयस्याहु रनुपानंसुखोदकं ॥ १९ ॥
पयोमांसरसोवापि शालिमुद्गादिभोजनाम् ॥
युद्धाध्वातपसंताप विषमद्यरुजासुच ॥ २० ॥
माषादेरनुपानंतु धान्याम्लंदधिमस्तुवा ॥
मद्यंमद्योचितानांतु सर्वमाषेसुपूजीतम् ॥ २१ ॥
अमद्यपानामुदकं फलाम्लंवाप्रसश्यते ॥
क्षीरंधर्म्माध्वभाष्यस्त्री क्लान्तानाममृतोपमम् ॥ २२ ॥

ભિલામા અને તુરના તેલને છોડી અન્ય સઘળાં તેલાદી ચિકણા પદાર્થોના ખાવામાં ઉન્હુ પાણી અનુપાન છે, અર્થાત ઉપર કહેલી બે વસ્તુ ઉપર ઉન્હું પાણી પીવાથી નુકશાન થાય છે માટે તે સિવાય બીજાં સ્નિગ્ધ પદાર્થ ઉપર ઉન્હુ પાણી પીવું. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે તેલ, યૂષ, ખટાસ, કાંજી; મધ અને દળેલા અન્નના ભક્ષણમાં ઠંડુ પાણી અનુપાન છે એટલે ઠંડુ પાણી પીવું. મદ્ય—દારૂ પીવાથી થયેલી

પીડા અને ઝેર ખાવા ઉપર દહી અને દૂધ અનુપાન છે. કેટલાક આચાર્યો દળેલા અનાજ ભક્ષણના અનુપાન માટે થોડું ઉન્હું પાણી પીવું કહે છે. ધાન મગ વગેરે ખાવાવાળાઓને દૂધ અથવા માંસના રસો અનુપાન યોગ્ય છે. લડાઇથી, પંથ કરવાથી, તડકાથી અને દેવતાની જ્વાળાથી શ્રમીત થયેલાઓને અને વિષ તથા દારૂ પીવાથી રોગ યુક્ત બનેલા પુરૂષોને પણ દૂધ અથવા માંસનો રસોજ અનુપાન છે. અડદ વગેરેનું અનુપાન કાંજી અથવા છાશ છે. માંસ ભક્ષણમાં મદ્ય પીનારાઓને મદ્ય (દારૂ)જ અનુપાન છે અર્થાત દારૂ પીવાથી ઉન્માદ થયો હોય, તો થોડો સુંદર દારૂ તેને પાઈ દેવો, દારૂ ન પીતો હોય તેને પાણી અથવા ફલની ખટાઇનું અનુપાન યોગ્ય છે. તાપ, રસ્તો તથા ભણવા, ભણાવવાના અને સ્ત્રીઓથી થાકી ગયેલાને દૂધ પાવું એ અમૃત બરોબર અનુપાન છે. ૧૭–૨૨

सुराकृशानांस्थूलाना मनुपानंमधूदकं ॥
निरमयानांचित्रंतु भुक्तमध्येप्रकीर्तितम् ॥ २३ ॥
स्निग्धोष्णंमारुतेपथ्यं कफेरूक्षोष्णमिष्यते ॥
अनुपानंहितंचापि पित्तेमधुरशीतलम् ॥ २४ ॥
हितंशोणितपित्तिभ्यः क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥
अर्कशेलुशिरीषाणा मासवास्तुविषार्तिषु ॥ २५ ॥
अतःपरंतुवर्गाणा मनुपानं पृथक् ॥
प्रवक्षाम्यनुपूर्वेण सर्वेषामेवमेश्रृणु ॥ २६ ॥

દારૂથી અત્યંત દૂર્બળ અને સ્થૂળ (જાડા) થયેલ જનોને

પાણીમાં મધ મેળવી આપવું તે યોગ્ય અનુપાન છે. રોગ રહિત મનુષ્યોને અનેક પ્રકારની મનગમતી વસ્તુ ભોજનના વચમાં ખવરાવવી એજ અનુપાન છે. વાયુરોગ ઉપર ચિકણું અને ઉન્હું, કફ રોગ ઉપર ઉન્હું અને લુખું અને પિત્ત-રોગ ઉપર મીઠું તથા ઠંડુ અનુપાન ગુણકારી છે. રક્તપિત્ત ઉપર દૂધ અને શેલડીનો રસ અનુપાનમાં ગુણકારી છે. વિષ વિકારથી પ્રાપ્ત થયેલા રોગ ઉપર આકડો, અરીઠા અને સરસનો આસવ (અર્ક) અનુપાન છે. હવે પછી દરેક જુદી જુદી બાબતો માટેનાં અનુપાન કહીએ છીએ.

સસ્યજાતિ એટલે [1]શૂકધાન્ય, [2]કુધાન્ય, [3]શમીધાન્ય, ખાટાં બોર અને વિદલ (મગ, મઠ, અડદ, ચોળા, વટાણા, તૂવર, ચણા, મસુર અને લાંગ વગેરે કઠોળ) એટલી ચીજોનું કાંજી અનુપાન છે. ખાટાં ફળો ઉપર નિલા કમલના કંદના આસવનું અનુપાન છે. કષાયલા ભોજનનું દાડીમ તથા નેતરના આસવનું અનુપાન છે. મીઠા ભોજનનું સુંઠ મરી પીપરયુક્ત કંદોનું આસવ પાવું. તાડફળ, નાળીયર અને કેળાં વગેરેનું કાંજી અનુપાન છે. તીખાં ભોજનનું ધરો નળ અને વેતનો આસવ અનુપાન છે. પીંપર, પીંપરામૂળ, ચવ્ય, ચિત્રક, આદુ, મરી, ગજપીપર, નગોડનાં બીજ, બોડી-અજમો, ઇંદ્રજવ, કાળીપાઠ, જીરૂં, સરસવ, પાહાડી લીંબડો, હીંગ, ભારંગી, મહુડો, અતીવિષ, વજ, વાવડીંગ અને કડુ એટલાનું ગોખરૂ અને વસુકનું આસવ અનુપાન યોગ્ય છે. કોહળું, ધોળા ફુલની દૂધી અને તરબુજ આદિ શાકોનું

૧—૩ વગર ઋતુમાં ઉગે તે ધાન, ૨—કોદરા. સામો વાંસનાં બીજ અને પ્રીયંગુ વગેરે.

દારૂહળદર અને કેરડાનો આસવ અનુપાન છે. ચંચ, જાઇ, જુઇ, ડોડી, કંદરૂ, કરહારી, ભિલામા, વરધારો, વૃક્ષાદની, કાંજી, સીમળો, અરીઠા, વનસ્પતિ, પ્રસવ, શણ અને કચનાર એટલી ચીજોનું લોધરનો આસવ અનુપાન છે. ડોડી વગેરેનું અને કશુંભ શાકનું ત્રિફળાનો આસવ અનુપાન છે. બ્રાહ્મી, હાડીકરસણ, પીપર, ગળો, ગળજીભી, બાવચી, બન્ને રીંગણી, વૃંતાક, કારેલાં, એરંડો, પિત્તપાપડો, કિરીયાતું, કંકોડાં વગેરેનું મોટાં પંચમૂળનો આસવ અનુપાન યોગ્ય છે. તાડના ગુદા વગેરેનું ખાટાં ફળોનો આસવ અનુપાન છે. સિંધાલુણ, સમુદ્રલુણ, બિડલુણ, સંચળ, સાંભરનું મીઠું અને ઉસ ખાર એ સર્વનું મદ્ય આસવ અને આરનાલ અનુપાન છે અને સર્વ ઉપર એકલું પાણી પણ ઉત્તમ અનુપાન છે.

सर्वेषामनुपानानां माहेंद्रतोयमुत्तमं ॥
सात्म्यंयस्यतुयत्तायं ततस्मैहितमुच्यते ॥ २७ ॥
उष्णवातेकफेतोयं पित्तेरक्तेचशीतलं ॥
दोषवद्गुरुवाभुक्त मतिमात्रमथापिवा ॥ २८ ॥
यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नंप्रजीर्य्यति ॥
रोचनंबृंहणंवृष्यं दोसंघातभेदनम् ॥ २९ ॥

અનુપાનમાં અદ્ધરથી ઝીલેલું પાણી વા ટાંકાનું પાણી ઉત્તમ છે, અથવા જેને જે પાણી હીતકારી હોય, તેજ તેને આપવું. વાયુ અને કફજનિત રોગો ઉપર ઉન્હું પાણી, પિત્ત અને લોહી વિકારથી ઉપજેલા રોગો ઉપર ઠંડુ પાણી

અનુપાનમાં આપવું વ્યાજબી છે. દોષ યુક્ત અથવા અધિક માપથી ખાધેલ અન્ન પણ યોગ્ય અનુપાનથી સુખપૂર્વક પચે છે તથા યોગ્ય અનુપાન રૂચિને વધારનાર, વીર્ય વૃદ્ધિ કરનાર પરાક્રમદાતા અને રોગનો નાશ કરનાર છે. ૨૭–૨૯

तर्पणंमार्दवकरं श्रमक्लमदरंसुखं ॥
दीपनंदोषशमनं पिपासाच्छेदनंसदोच्यते ॥ ३० ॥
बल्यंवर्णकरंसम्य गनुपानंसदोच्यते ॥
तदादौकर्शयेत्पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् ॥ ३१ ॥
पश्चात्पीतंबृहयति तस्माद्वीक्ष्यप्रयोजयेत् ॥
स्थिरतांगतमक्लिन्न मन्नमद्रवपायिनाम् ॥ ३२ ॥
भवंत्याबाधजनन मनुपानमतः पिबेत् ॥
नपिबेच्छ्वासकासार्त्तो रोगेचाप्यूर्ध्वजत्रुगे ॥३३॥
क्षतोरस्कःप्रसेकीच यस्यचोपहतःस्वरः ॥
पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्वप्नान्नशीलयेत् ॥ ३४ ॥
प्रदूष्यामाशयंतद्धितस्यकंठार सिस्थितम् ॥
स्यंदाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान्जनयेद्बहून् ॥ ३५ ॥

સંતોષ તથા કોમળતા કરનાર, થાક ફેરને હરનાર, સુખદાતા, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્તકર્તા, દોષ (રોગ) ને શાંત કરનાર અને તરષને છેદનાર તથા બળ, કાંતિ આપનાર જે અનુપાન તે જો ભોજનના પેહેલુંજ પડયું રહે અને ભોજનના અંતમાં પીવાય તો શરીરને પુષ્ટિકર્તા છે; માટેજ વિચારીને યોગ્ય અનુપાન આપવું; તેમજ જમતી વખતે

બીલકુલ પાણી ન પીએ તો ખાધેલું અન્ન બરોબર પચી શકતું નથી તેથી અતૃપ્તિ રહે છે. એટલાજ માટે ભોજનના અંતમાં (છેલી વખતે) અનુપાન પીવું જ જોઈએ તથા શ્વાસ ઉધરસ અને ડુંટીથી ઉપરના અંગના રોગવાળા, ઉરક્ષતવાળા, જેના મોઢામાંથી લાળ પડતી હોય તે રોગી વા પસીનાવાળો અને સ્વર ભંગ (સાદ બેસી ગયો હોય) એટલા મનુષ્યોએ અનુપાન પીવું નહિં અને એ શિવાય દરેક મનુષ્યે અનુપાન પાન કરી પંથ કરવો, વધારે બોલવું, ભણવું, ગાયન કરવું અને સુવું એટલાં કામ ન કરવાં. અને જો કરે તો તે અનુપાન આમાશયને દૂષિત કરી તે મનુષ્યના કંઠ (ગળા) માં અને છાતિમાં પ્રાપ્ત થઈ કફસ્રાવ, મંદાગ્નિ અને ઉલટી વગેરે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૫

गुरुलघवचिन्तेयं स्वभावंनातिवर्त्तते ॥
तथासंस्कारमात्रांत कालांश्चाप्युत्तरोत्तरम् ॥ ३६ ॥
मंदकर्म्मानलारोग्याः सुकुमाराः सुखोचिताः ॥
जन्तवोयेतुतेषांहि चिन्तेयंपरिकीर्तिता ॥ ३७ ॥
वलिनःखरभक्षाश्च येचदीप्ताग्नयोनराः ॥
कर्म्मनित्याश्चयेतेषां नावश्यंपरिकीर्त्तयेत् ॥ ३८ ॥

દરેક વસ્તુઓનું ભારેપણું, હલકાપણું તથા તે વસ્તુનો સ્વભાવ (સુગુણ અગુણકર્તા છે) સંસ્કાર (શું શું વિધિ કરવાથી અધિક ગુણ આપે છે) માત્રા (વજન-પ્રમાણ) અને દેશકાળ, વય વગેરે સર્વનું જ્ઞાન સારી પેઠે મેળવવું. જોઈએ; કેમકે એ એક એકને જોડાયલાં છે જેથી છુટાં

પડી શકતાં નથી અર્થાત્ એક એકથી બીજું બળવાન છે માટે તેમનો પ્રથમ વિચાર કરી વૈદ્યવરોએ ઔષધાનુપાન આપવું; કારણ કે આળસુ, મંદાગ્નીવાળા, સુકોમળ અને સદા સુખમાં રહેનાર મનુષ્યોને માટેજ ઉપરનાં અનુપાન યોગ્ય છે અને જો બળવાન ભોજન કરવાવાળો હોય, જેની જઠરાગ્નિ સતેજ હોય. અને રોજ મેહેનત કરનારો હોય તે તેવા પુરૂષોને માટે ઉપર બતાવેલા અનુપાનની કશી વધારે જરૂર નથી. ૩૬–૩૮.

ઇતિ અનુપાન પ્રકરણ સમાપ્તમ્.

હવે વિષભેદ પ્રકરણ કહીએ છીએ.

આ પૃથ્વિતળમાં વિષના બે ભેદ વૈદ્યવરોએ માનેલ છે એટલે એક સ્થાવર વિષ અને બીજું જંગમ વિષ સ્થાવર વિષ તે પોતાની મેળે ચાલવાની શક્તિ જે વસ્તુમ નથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ઝેરી પદાર્થો તેને સ્થાવર વિષની સંજ્ઞા આપેલી છે અને જે હાલવા ચાલવા શક્તિમાન છે એવી વસ્તુઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા ઝેરને જંગમ વિષની સંજ્ઞા આપેલી છે.

સ્થાવર વિષની ઉત્પત્તિનાં દશ સ્થાનક છે તે એ કે વૃક્ષના મૂળમાં, પત્રમાં, ફૂલમાં, ફળમાં, છાલમાં, વૃક્ષના દૂધમાં, વૃક્ષના સાર–કાષ્ટમાં, વૃક્ષના ગુંદ–રસમાં, ધાતુ ઉપધાતુ અને સોમલ આદિ પાર્થિવ પદાર્થોમાં અને કંદ–ગાંઠ (વછનાગાદિ) માં, એ દશ જગ્યોએ ભિન્ન ભિન્ન વનસ્પતિ અને પર્વતાદિમાં ઝેર પેદા થાય છે.

જંગમ વિષની ઉત્પત્તિ ૧૬ સ્થાનકે થાય છે તે એ

કે—મનુષ્યોની દ્રષ્ટિમાં, સર્પાદિકના શ્વાસમાં, કૂતરાં અને શિયાળ વગેરેની ડાઢમાં, સિંહ આદિના નખોમાં, ગરોળી આદિથી વિષ્ટામાં તથા મૂત્રમાં, વાંદરાં આદિના વીર્યમાં, હડકાયા જનાવરની લાળમાં, ગર્ભ વસ્તુ ખાનારી અથવા વ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રીઓની યોનીમાં, ગરમ વસ્તુ ખાનારા અને સૃષ્ટિ વિરૂદ્ધ ગુદમૈથુનાદિ કુકર્મ કરનારા વા કરાવનારાઓની ગુદામાં, સર્પાદિના હાડકામાં, નોળીઆ અને માછલીઓના પિત્તામાં; માખી ભમરા, વિંછૂ આદિના કાંટામાં, અને સિંહ માજાર આદિના વાળમાં એ ૧૬ જગ્યાએ ઝેર પેદા થાય છે એટલે સ્થાવર જંગમ મળી ૨૬ સ્થાન ઝેરને જન્મ આપનારાં છે; પરંતુ ઝેર કેટલી જાતનાં હશે તે ગણત્રી થવી ગણી જ મૂશ્કેલ છે પણ જો કોઈ માણસને ઝેરનાં ચિન્હો જણાય તો એટલું તો અવશ્ય બાહોશ વૈદ્ય શાસ્ત્રીઓ કહી શકે છે કે સ્થાવર વિષમાં વા અમુક પ્રકારના વિષમાં અથવા જંગમ વિષમાંના અમુક ઝેરનાં ચિન્હો છે!

સ્થાવર વિષ ખાવામાં આવ્યાથી થતાં ચિન્હો.

જેને વનસ્પતિથી ઉત્પન્ન થનાર વિષ શિવાય સ્થાવર વિષ ખાવામાં આવ્યું હોય તો તાવ, હેડકી, દાંતનું અંબાવું, ગળાનું પકડાવું, મોઢે ફીણનું આવવું, ઉલટી, અરૂચિ, શ્વાસ અને મૂર્છા (બેભાન) પણું એ લક્ષણો જ્યાં મોજુદ હોય તો જાણી લેવું કે સોમલાદિ સ્થાવર વિષ ભક્ષણ કરેલ વા કરાવેલ છે.

વૃક્ષ આદિની જડમાં ઉત્પન્ન થનાર ઝેરનાં ચિન્હો.

ઝાડના મૂળીયામાં (ઝેરી મૂળીયા)થી ઉત્પન્ન થનાર

ઝેર જેના ખાવામાં આવ્યું હોય તો તે માણસને ઉલટી, બેભાનપણું અને બકવા થાય છે.

વૃક્ષનાં પાંદડાંમાંનું ઝેર ખાવામાં આવ્યું હોય તેનાં ચિન્હો.

ઝાડનાં ઝેરી પાંદડાં જેના ખાવામાં આવ્યાં હોય તેને બગાસાં આવે, શરીર ધ્રુજ્યા કરે અને શ્વાસ થઇ આવે છે.

ઝાડનાં ફળમાંનું ઝેર ખાવામાં આવ્યું હોય તેનાં ચિન્હો.

ઝેરીફળ ખાવામાં આવ્યાં હોય તો મોઢામાં સોજો, શરીરમાં બળતરા અને ખાવાની તમામ ચીજ ઉપર દ્વેષ થઇ આવે છે.

ઝાડનાં ઝેરી ફુલ સુંઘવામાં કે ખાવામાં આવ્યાં હોય તેનાં ચિન્હો.

ઝાડનાં ઝેરી ફૂલ ખાવામાં કે સુંઘવામાં આવ્યાં હોય તો ઉલટી, આફરો, બેભાનપણું થાય છે.

વૃક્ષાદિની છાલ અને રસના ખાવાથી થતાં વિષકારી ચિન્હો.

ઝાડની ઝેરી છાલ તથા ઝેરી રસ ખાવામાં આવવાથી મોઢામાં દુર્ગંધી, શરીર બરસઠ, માથાનું દૂખવું અને મોઢું કફથી ભરાયેલું રહે છે.

વૃક્ષોનાં ઝેરી દૂધ ખાવાથી ઝેરનાં ચિન્હો.

ઝાડનાં ઝેરી દૂધ ખાવામાં આવવાથી મોઢામાં ફીણ આવે, ગુદાનો બંધ છૂટી જાય અને જીભ ભારે થઇ જાય છે.

ધાતુ ઉપધાતુજન્ય વિષેનાં ચિન્હો.

ધાતુ ઉપધાતુ વગર શોધેલી અથવા કાચી ખાવામાં

આવી હોય તો છાતિ દૂખે, બેભાનપણું, શરીરમાં અને લાળમાં દાહ થાય એ વિષથી તુરત અથવા કાળાંતરે મરણ થાય છે.

કંદ વિષનાં ચિન્હો.

વછનાગ આદિ વિષના ખાંવાથી છાતી દૂખે, મૂર્છા, દાહ અને તાળવામાં બળતરા થઈ મનુષ્ય તત્કાળ મરણ પામે છે.

કંદ વિષ કેટલા પ્રકારનાં છે ?

अष्टादशविधंज्ञेयं कन्दजंपरिकीर्तितम् ॥
कालकूटंमयूराख्यं विन्दुकंसक्तुतंतथा ॥ ३९ ॥
बालुकंवत्सनाभंच शंखनाभंसुमंगलं ॥
शृंगीमर्कटकंमुस्तं कर्दमंपूष्करंशीखी ॥ ४० ॥
हारिद्रंहरितंचक्रं विषंहालाहलाव्हयम् ॥

કંદથી ઉત્પન્ન થનારાં ઝેર ૧૮ પ્રકારનાં છે એટલે કાળકૂટ ૧, મયૂર ૨, બિંદુ ૩, શક્તુક ૪, વાળુક ૫, વત્સનાભ (વછનાગ) ૬, શંખનાભ ૭, સુમંગળ ૮, શૃંગી ૯, મર્કટ ૧૦, મુસ્ત ૧૧, કર્દમ ૧૨, પુષ્કર ૧૩, શિખી ૧૪, હારિદ્ર ૧૫, હરિત ૧૬, ચક્ર ૧૭ અને હાલાહલ ૧૮.

તેઓનાં લક્ષણ.

घनंरूक्षंचकठिनं भिन्नांजनसमप्रभम् ॥ ४१ ॥
कन्दकारंसमाख्यातं कालकूतंमहाविषम् ॥
मयूराभंमयूराख्यं बिन्दवद्विन्दुकःस्मृताम् ॥ ४२ ॥

चित्रमुत्पलकन्दाभं शक्तुकंशक्तुवद्भवेत् ॥
वाल्ुकंवालुकाकारं वत्सनाभंतुपागुरम् ॥ ४३ ॥
शंखनाभंशंखवर्णं शुभ्रवर्णसुमंगलम् ॥
घनंगुरुचनिवडं श्रृंगाकारंतुश्रृंगिकम् ॥ ४४ ॥
मर्कटंकपिवर्णाभं मुस्ताकारंतुमुस्तकम् ॥
कर्दमंकर्दमाकारं सितपीतंचकर्दभम् ॥ ४५ ॥
पुष्करंपुष्कराकारं शिखिशिखिशिखाप्रभम् ॥
हारिद्रकंहारिद्राभं हरितंहरितंस्मृतम् ॥
चक्राकारंभवेच्चक्रं नीलवर्णंहलाहलम् ॥ ४६ ॥

ઘાણું લુખું કઠણ અંજન સમાન લીલા કંદના આકારવાળાને કાળકૂટ કહે છે. મોરના રંગ જેવું મયુરાખ્ય કંદ છે. બિન્દુ સમાન આકારવાળુ બિન્દુ વિષ. ચિત્રવર્ણનું કમળાના કંદ અને સાતૂના સમાન હોય તેને શકતુક વિષ કહે છે. વાળુકના રંગ સમાન વાળુક વિષ છે. ધોળા રંગનું સુમંગળ વિષ છે. ઘણું ભારી કઠણ અને શિંગડાના આકાર સમાન તે શૃંગિ વિષ છે. વાંદરાના રંગ સમાન મર્કટ વિષ હોય છે. મોથના જેવું મુસ્તા વિષ હોય છે. કિન્વકના જેવા રંગનું ધોળું પીળું અને મેળું કર્દમ વિષ છે. નીલા કમળના સમાન રંગનું પુષ્કર વિષ છે. મુરઘાના રંગ સમાન શિખી વિષ, હળદર જેવું હારિદ્રકં. લીલા રંગનું હારિત, ચક્રના આકારનું ચક્રવિષ અને લીલા રંગનું હાલાહળ વિષ હોય છે. આ શિવાય વર્ણ અને કાર્યમાં વાપરવાની જાતિ વિષ પ્રકરણમાં બતાવેલ છે. ૪૧–૪૬

હવે વિષ મારણ કહીએ છીએ.

समंटंकणकंपिष्टं तद्वीषमृतमुच्यते ॥
योजयेत्सर्वरोगेषु नविकारंकरोतिहि ॥ ४७ ॥

આ દરેક ઉક્ત વિષોની બરોબર ટંકણખાર (શોધેલો) નાખી ઝીણું ઘુંટી વસ્ત્ર ગાળ કરવું જેથી વિષ મરે છે વા નિર્વિષ થાય છે. પછી સમસ્ત રોગો ઉપર (યોગ્ય અનુપાન સાથે) આપવાથી કશો પણ વિકાર થતો નથી. ૪૭

વિષ સેવન કરવાની વિધિ

विषस्यमारणंप्रोक्त मथसेवांप्रवक्ष्यहम् ॥
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु वर्षामुचप्रदापयेत् ॥
चातुर्मासेहरेद्रोगान् कुष्टलूतादिकानपि ॥ ४८ ॥
प्रथमेसर्षपीमात्रा द्वितीयेसर्षपद्वयम् ॥
तृतीयेचचतुर्थेच पंचमेदिवसेतथा ॥ ४९ ॥
षष्ठेचसप्तमेचैव क्रमवृद्ध्याविवर्द्धयेत् ॥
सप्तसर्षपमात्रेण प्रथमंसप्तकंभवेत् ॥ ५० ॥
क्रमहानितथाक्षेपं द्वितीयंसप्तकंविषम् ॥
यवमात्रंविषंदेयं तृतीयेसप्तकेक्रमात् ॥ ५१ ॥
वृद्ध्यांहन्यांचदातव्यं चतुर्थेसप्तकेतथा ॥
यवमात्रंग्रसेत्स्वस्थो गुंजामात्रंतुकुष्टवान् ॥ ५२ ॥
अशीतिर्यस्यवर्षाणि वपुवर्षाणियस्यवा ॥
विषंतस्मैनदातव्यं दत्तंचेद्दोषकारकम् ॥ ५३ ॥
ददेद्वैसर्वरोगेषु घृताशिनिहिताशिनि ॥
क्षिराशनंप्रयोक्तव्यं रसायनरतेनरे ॥ ५४ ॥

ब्रह्मचर्यप्रधानंहि विषकल्पेतदाचरेत् ॥
पथ्येस्वस्थमनाभूत्वा तदासिद्धिर्नसंशयः ॥ ५५ ॥

વિષના મારણની વિધિ કહી, હવે તેને ખાવાની વિધિ કહીએ છીએ. શરદ, ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને વસંત ઋતુમાં વિષનું સેવન વિધિપૂર્વક કરવું. વિષનું ચાર મહિના સેવન કરવાથી કોઢ અને લૂતાદિ (માંકડીનું) વિષ નાશ થાય છે પહેલે દહાડે વિષની માત્રા એક સરસવ બરોબર લેવી. બીજે દિવસે બે સરસવ સમાન, એમ દરરોજ સાત દિવસ સુધી વધતે જવું એટલે સાતમે દહાડે સાત સરસવ લેવું. તદનંતર બીજા સાપ્તાહિકમાં ઘટતે જવું. ફરી ચોથા સાપ્તાહમાં વિષની માત્રા બરોબર રાખવી. પછી ફરી દરરોજ ચઢતે જવું. પાંચમા સાપ્તાહમાં માત્રા ઘટાડી એક જવપુર પ્રમાણ રાખવી. નિરોગી મનુષ્યને જવભાર માત્રા અને કોઢવાળાને એક રતી માત્રા આપવી. એંસી વર્ષના બુઢાને અને આઠ વર્ષના છોકરાને વિષ આપવું નહિ અને જો આપે તો વિકાર પેદા થાય છે. વિષના સેવન ઉપર દરેક રોગોમાં ઘી અને દૂધ હિતકારક છે તથા વિષ સેવન કરનાર મનુષ્યે બ્રહ્મચર્ય (પુરૂષે સ્ત્રી સંગનો અને સ્ત્રીએ પુરૂષ સંગનો ત્યાગ કરવો) અને પથ્યથી સ્વસ્થ ચિત્તે રહે તો વિષ કલ્પની સિદ્ધિમાં કાંઈ સંશય નથી અર્થાત્ સર્વ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૮—૫૫

અધિક માત્રાથી થતી અવક્રિયા.

मात्राधिकंयदामर्त्यः प्रमादाद्भक्षयेद्विषम् ॥
अष्टौवेगास्तदातस्य जायतेनात्रसंशयः ॥ ५६ ॥

मथमेवेगेउद्वेगो द्वितीयेवेपथुर्भवेत् ॥
तृतीयेघोरदाहःस्या च्चतुर्थेपतनंभुवि ॥ ५७ ॥
फेनंतुपंचमेवेगे षष्टेविकलताभवेत् ॥
जडतासप्तमेवेगे मरणंचाष्टमेभवेत् ॥ ५८ ॥

જો ભૂલ્યે ચૂકયે વિષ (જે ઉપર ૧૮ જાત બતાવી છે તે) ખાવામાં અધિક (હદથી વધારે) વજનથી ખવાય તો નિશ્ચય આઠ વેગ (ઉપદ્રવ) થશે. પહેલા વેગમાં ઉલ-ટી, ગભરાટ, બીજામાં ધ્રુજારી, ત્રીજામાં ભયંકર બળતરા, ચોથામાં જમિન ઉપર બેભાન થઇ પડવું. પાંચમામાં મો-ઢામાંથી ફીણનું નીકળવું. છઠ્ઠામાં દિવાનાપણું. સાતમામાં જડતા (કશાનું ભાન ન હોય તે) અને આઠમામાં મરણ નિપજે છે; માટે માત્રા આપતાં કે લેતાં ખૂબ સાવચેતી રાખવી. ૫૮

શુદ્ધ સ્થાવર વિષના ગુણ.

શુદ્ધ સ્થાવર વિષ આત્ર લુખાં, ઉન્હાં અને તીક્ષ્ણ છે. એમના સુક્ષ્મ ગુણ છે અને સ્ત્રી સંભોગ કરવા વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે તથા શરીરમાં તાત્કાળ ફેલાઈ અમલ બજાવે છે તેમ એઓનો પરિપાક જલ્દી થાય છે અને સ્થાવર વિષમાં દશ ગુણ છે.

અશુદ્ધ સ્થાવર વિષ ખાવાથી શું શું રોગ ઉપજે છે?

વિષના લુખાપણાથી મતિને ભ્રષ્ટ કરે છે. સર્વ સંધિ-ઓને શિથિલ કરે છે. વિષના સુક્ષ્મપણા વડે શરીરના તમામ ભાગમાં ફેલાઈ જાય છે, વિષના જોરથી કામવૃત્તિ

વિશેષ થાય છે. શરીરના દોષ તથા સપ્તધાતુઓને અને શરીરના મળને બગાડી દે છે, ક્લેદ ઉત્પન્ન કરે છે માટે જલ્દી અતિ ચપળતા વડે ઉપાય કરવા નહિ તો મહા હાનિ કરે છે.

કોઇએ દુષ્ટ બુદ્ધિ વાપરી ઝેર ખવરાવ્યું હોય તેની પરીક્ષા.

વિષ દેનાર મનુષ્યની મુખાકૃતિ તથા વાણી અને ચેષ્ટા જુદાજ પ્રકારની થઇ જાય છે અને તેને એવા સંબંધમાં કોઇ પૂછે તો ઉત્તર આપી શકાતો નથી, મોહ પ્રાપ્ત થાય છે, બોલી શકાય નહિ અને મુંઝાયા કરે છે, કદાચ બોલે તો મૂર્ખ સમાન બોલે છે, આંગળી વડે પૃથ્વિ ખોદ્યા કરે. બેઠેલો હોય ત્યાંથી ઉઠવાનું કરે છે, ચમકતો ચારે બાજુ વારંવાર જોયા કરે છે, નિસ્તેજ ચ્હેરો, તુટતાં વચન અને મોઢું અમી (થુંક) વગરનું થઈ જાય છે. એ લક્ષણોથી વિષ આપનારને ઓળખી કહાડવો.

જંગમ વિષનાં ચિન્હો કહીએ છીએ.

જે મનુષ્યને કોઇ ઝેરી જનાવર કરડેલ હોય તો તેને નિદ્રા—ઘેન આવે. આંખ અડધી મીંચાયલી રહે છે. સર્વ જ્ઞાનેંદ્રીઓનાં જ્ઞાન નાશ થાય છે, બળતરા થાય, આંખે અંધારી આવે, રોમાંચ થઈ આવે, કરડયાના ડંકને સ્થાને સોજો હોય છે અને અતિસાર થઇ આવે છે.

ભોગી—મંડળ—રાજીલ જાતિના સર્પ કરડયા હોય તેનાં લક્ષણ.

વાયુની પ્રકૃતિવાળો ભોગી સર્પ હોય છે તેમાં ભોગી

જાતનો સાપ જે સ્થળે કરડયો હોય તે સ્થળ કાળું પડી જાય છે અને વાયુના સર્વ રોગ દેખાય છે. મંડળ નામનો સાપ કરડયો હોય તો ડંશની જગ્યા પીળી પડી જાય છે, સોજો કોમળ હોય છે અને પિત્તના ઉપદ્રવ થઈ આવે. રાજીલ જાતિનો સર્પ કરડયો હોય તો ડંખની જગ્યાએ સ્થિર સોજો પીળું ચિકણું ફીણવાળું અને જાડું લોહી નીકળે છે અને તેને સર્વ કફના ઉપદ્રવ થાય છે.

કયા સ્થળના સર્પ કરડેલાથી મનુષ્યના જીવિતની આશા છોડી દેવી ?

પીપળાના ઝાડ નીચે, મંદિરામાં, સ્મશાનમાં, રાફડા અથવા સર્પના દર પાસે, ચાર રસ્તાના ચોકઠામાં, સંધ્યાકાળમાં, ભરણી અને મઘા નક્ષત્રમાં તથા શરીરના કોઇ પણ મર્મ સ્થાનમાં સર્પ કરડયો હોય તો તે મનુષ્યના જીવિતની આશા છોડી દેવી.

કેટલા પ્રકારના મનુષ્યને મર્પ દંશ અસાધ્ય છે ?

અજીર્ણ રોગીને, ગરમીના વિકારવાળાને, બાળકને, વૃદ્ધને, ભૂખ્યાને, ઘા વાગેલ હોય તેને, પ્રમેહવાળાને, ગર્ભવંતીને અને જેના શરીરમાં લોહીનું દેખાવાપણું ન હોય એટલા મનુષ્યોને સર્પાદિ કરડે તો તેને ઔષધોપચાર ત્યજી માત્ર રામ નામ રૂપી ઉત્તમ મંત્ર સંભળાવવો જેથી ભવિષ્યમાં ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે.

ઝેરી ઉંદર કરડયો હોય તેનાં લક્ષણો.

જે જગ્યાએ ઝેરી ઉંદર કરડી ગયો હોય તે જગ્યો. એથી પીળા રંગનું લોહી નીકળે, ગોળ ચકામાં થઈ આવે

છે, તાવ, અરૂચિ ઉત્પન્ન થઇ આવે છે અને રોમાંચ (રૂવાટાં) ઉભાં થાય છે.

પ્રાણહર ઉંદર કરડયાનાં લક્ષણ.

જે ઉંદર કરડવાથી મૂર્છા થઈ આવે, અંગમાં સોજો, શરીરનું વર્ણ વિપરીત થાય, અતિ ખેદ, તાવ, માથામાં ભાર, ઉલટી અને લાળ ગરવા લાગે તથા કરડેલી જગ્યાએથી લોહી વહે છે.

ઝેરી કાચંડો કરડયાના વિષનાં ચિન્હ.

ગિરગટ કરડે તે જગ્યા કાળી પડી સોજો થઈ આવે છે, શરીરનું વર્ણ અનેક રંગનું ભાસે, મોહ અને અતિસાર થઇ આવે છે.

વિંછી કરડયાનાં લક્ષણ લખવાની જરૂર નથી; કેમકે તેથી ભાગ્યેજ કોઇ અજાણ્યું હશે; પરંતુ તેનાં અસાધ્ય લક્ષણો જાણવાની જરૂર છે. જો ઘણોજ ઝેરી વિંછી હોય અને તે ડંખ મારે અથવા જીભ, છાતી અને નાકમાં કે અંડકોષાદિ ગુહ્યસ્થાનોમાં ડંખ મારે તો તે સ્થળે ભયંકર આગ ઉઠે છે, જીભથી બોલાઇ શકાય નહિ, ડંખની જગ્યાનો માંસ કળી પડે, પુશ્કળ પ્રસ્વેદ થઇ આવે અને ઝોખા આવવા લાગે તો મનુષ્ય મરી જાય છે.

ઝેરી મંડુક કરડે તેના ઝેરનાં ચિન્હ.

ઝેરી ડેડકો કરડે તે સ્થળે પીડા સાથે સોજો હોય છે, તરસ લાગે છે, નિદ્રા વિશેષ આવે અને ઉલટી થયા કરે છે.

ઝેરી માંછલાં અને જળો કરડયાનાં ચિન્હો.

ઝેરી માંછલીના ડંખથી ડંખની જગ્યોએ બળતરા,

સોજો અને પીડા થાય છે અને ઝેરી જળો કરડે તે ઠેકાણે ચળ આવે, સોજો તાવ અને મૂર્છા થઇ આવે છે.

ઝેરી ગરોળી, કાનખજૂરો, મચ્છર, વગડાઉ મચ્છર અને ઝેરી માખી તથા ભમરાના વિષનાં ચિન્હો.

ઝેરી ગરોળી કરડે ત્યાં બળતરા, સોજો, પીડા અને પરસેવો થાય છે. **કાનખજૂરો** કરડયો હોય ત્યાં બળતરા, સોજો અને પીડા થાય છે. જયાં **મચ્છર** કરડે ત્યાં ચળ, જરા સોજો અને મંદ પીડા થાય છે. **વગડાઉ મચ્છર** કરડયો હોય ત્હાં લાલ ચકામાં જેવા ઘા ઉંડા પડે છે અને ઘણી પીડા થાય છે તે અસાધ્ય ડંખ જાણવો. **ઝેરી માખી** અથવા ભમરા માખી કરડી હોય ત્યાં બળતરા થાય છે, તે જગ્યા કળી પડે છે, મૂર્છા, તાવ અને ચકામાં થઇ આવે છે.

સિંહ, ચિતરો અને વરૂ વગેરે કરડયાં હોય તેનાં લક્ષણ.

ઉક્ત જાનવરોના કરડવાની જગ્યાનો ઘા પાકે છે, રસી વહે છે, અને તાવ આવે છે.

હડકાયું કૂતરૂ કરડે તેના ઝેરનાં ચિન્હ.

હડકાયું કૂતરૂં કરડયું હોય તે ઠેકાણે કાળું લોહી નીકળે છે, છાતી દૂખે છે, તાવ આવે, શરીર અકડાઈ જાય છે, તરસ લાગે, ડંખની જગ્યોએ ચળ આવે, પીડા થાય, શરીરનું વર્ણ વિચિત્ર થઇ જાય, ફેર આવે, બળતરા થાય, કલેશ ઘણો થાય, કરડયાની જગ્યોએ ગાંઠ પડી જાય, પાકે, ફાટે, સોજો, ફોલ્લો થઇ આવે અમે ચિત્ત ભયભીત થાય છે. જો પાણી તેલ અને દર્પણમાં કૂતરૂં અને શિયા-

બીયાને દેખી બુમ પાડી ઉઠે અને તેઓના જેવી ચેષ્ટા કરવા લાગે તથા પાણીથી ડરે તો તે મનુષ્ય મરી જાય છે.

લુતા (ઝેરી જંતુ માકડી આદિ) વિષનાં લક્ષણ.

લૂતાના દંશ-ડંખની જગ્યા સડે છે, લોહી વહે છે, તાવ, બળતરા, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. નાના પ્રકારના કોઢ તથા મોટાં ચકામાં અને લાલ, લીલો, મૃદુ, ચંચળ સોજો હોય છે.

સ્થાવર જંગમ વિષના ઉપચાર.

પ્રથમ જે માણસના ખાવામાં સ્થાવર અથવા જંગમ વિષ આવ્યું હોય વા દ્વેષથી કોઈએ ખવરાવ્યું હોય તો ઉલટીની દવાઓ પાવી શરૂ કરવી, પ્રસ્વેદ કઢાવવો, રેચ આપવો એ વિષ માત્ર ગરમ છે માટે શિતળ ઉપચાર કરવા જેથી વિષદોષથી મુક્ત થાય છે. કહ્યું છે કે—

शीतोपचारावाशेकाः शीताःशीतस्थलस्थितिः ॥
विषार्त्तविषवेगानां शांत्यैस्युरंमृतंयथा ॥ ५९ ॥

શિતળ (ઠંડા) ઉપચાર, ઠંડો શેક અને ઠંડકવાળા સ્થાનમાં સ્થિતિ કરવાથી વિષની પીડા શાંત થાય છે અને નિ:સંદેહ વાર્ત્તા છે. ૫૯

भूनागताम्रंशिखिपिच्छताम्रंजहद्विषंवाफणिभृन्मणिंवा ॥
प्रक्षाल्यतद्वारिनिपीयचार्त्तोविषंजयेत्स्थावरजंगमाख्यम्॥६०॥

સીસું ત્રાંબુ અને મોરની પાંખો એઓનું કાઢેલું નાગ-ત્રાંબું એઓની શુદ્ધ ભસ્મના સેવનથી વિષમાત્ર દૂર થાય

છે. અથવા સર્પનો મણિ પાણીમાં ધોઇ તે પાણીના પીવાથી સ્થાવર અને જંગમ બન્ને પ્રકારનાં ઝેર દૂર થાય છે. ૬૦

मरिचंनिंबपात्राणि सैंधवंमधुसर्पिषा ॥
घ्नंतिपीतानिवेगेन विषस्थावरजंगमम् ॥ ६१ ॥
गरंविषंटंकणमूषणंच तुत्थंसमांशंकुरुदेवदाल्या ॥
रसेनपिष्टोविषवज्रपातो रसोभवेत्सर्वविषैकहंता ॥ ६२ ॥
निष्कास्यसंजीवतिसंप्रयुक्तो नृमूत्रयोगेनचसर्वथैव ॥
जटाविषेणाकुलितंतथान्यै र्द्रव्यैर्विषैर्वर्णितमातुरंच ॥६३॥

કાળાં મરી, લીંમડાનાં પાંદડાં, સિંધાલુણ, મધ, ઘી એઓના પીવાથી સ્થાવર અને જંગમ વિષ નાશ પામે છે. તથા વછનાગ, ટંકણ, મરી અને મોરથુથુ એ સર્વ બરોબર લઇ બંદાળના રસમાં ઘુંટી ચાર ચાર માસા [૩૨ રતી] ભારની ગોળીઓ બનાવી ખાય તો સર્વ પ્રકારનાં ઝેર નાશ કરે છે. આ **વજ્રપાત રસ** કહેવાય છે, એને મનુષ્યના મૂત્ર સંગાથે વા ગોમુત્ર સાથે સેવન કરવાથી ભયંકર સાપનો ડંશ પણ સારો થાય છે અર્થાત્ સાપના ઝેરથી મુક્ત થાય છે. કંદ આદિના વિષની પીડા તથા અન્ય વિષની પીડા શાંત કરે છે.

तुत्थगंधरसरात्रिटंकणै र्विंणितोयपरिमर्दयेद्दढे ॥
हंत्ययंविषहरोनरांबुना स्थावरंतदनुजंगमंविषम् ॥ ६४ ॥

મોરથુથુ, ગંધક, પારો, હળદર અને ફુલાવેલો ટંકણખાર એઓને ખરલમાં વાટી કુકડવેલાના રસની ખૂબ ભાવના દઇ જુવાર જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. એ ગોળી મા-

ભુસના મૂત્રમાં ચોળીને ખવરાવવામાં આવે તો તેથી સોમલ અફીણ આદિ સ્થાવર ઝેર અને સાપાદિ જંગમ ઝેર પણ અવશ્ય મટે છે. ૬૪

गोघृतपानाद्धरते विविधंगरलंचवंध्यकर्कोटी ॥
सकलविषदोषशमनी त्रिशूलिकासुरभिजिव्हाच ॥ ६५ ॥
तुत्थेनटंकणंनैव म्रियतेपेषणाद्विषम् ॥
अतिमात्रंयदाभुंक्ते तदाज्यंटंकणंपिबेत् ॥ ६६ ॥
लवणंभानुदुग्धेन भावितंकर्षमात्रकं ॥
गव्येनपयसापीतं वमिकृत्विपनाशनं ॥ ६७ ॥

વાંઝ કંકોડી ગાયના ઘી સાથે પીવાથી સર્વ વિષદોષ મટે છે તથા ત્રિશૂળી અને ગળજીભીના સેવનથી સર્વ વિષદોષને દમન કરે છે. મોરથુથુ અને ટંકણ સાથે વિષને વાટવાથી વિષ મરી જાય છે તેમજ વિષ અધિક માત્રાએ ખાવાથી વિષ વિકાર કરે તો ઘીમાં ટંકણ મેળવી પીવાથી તાત્કાળ વિષ દોષ દૂર થાય છે તથા એક તોલો મીઠું લેઇ તેને આકડાના દૂધની ભાવના આપવી. પછી તે મીઠું ગાયના દૂધ સાથે પીવાથી ઉલટી થઇને સર્વ વિષ નીકળી જાય છે. ૬૫-૬૭

સ્થાવર વિષના અન્ય ઉપાય.

મધ ઘી, સંયુક્ત વિષને હરનાર ઔષધીઓનું સેવન કરાવવું તો સ્થાવર વિષ નાશ થાય છે અથવા સ્થાવર વિષવાળાને સાઠી ચોખા, દૂધ, કોદરા અને સિંધાલુણ પથ્ય છે; પરન્તુ ખટાસ, મરચાં અને તેલ વગેરે કુપથ્ય છે.

ક્ષુધા, ક્રોધ, ભય, મૈથુન, દિવાનિદ્રા અને વિરૂદ્ધ અન્ન ભક્ષણ પણ કુપથ્ય છે.

સ્થાવર વિષ દૂર કરનાર લેપ.

કુલ, પ્રિયંગુ, માલકાંકણીની જડ, પાન, છાલ, પુલ બીજ અને સરસવનાં પાંચે અંગ એ સઘળાંને ગૌમૂત્રમાં વાટી શરીરે લેપ કરે તો વિષ નાશ પામે છે.

પૃથક પૃથક સ્થાવર વિષના ઉપાય.

અફીણનું વિષ.

અફીણ આત્મ હત્યા કરવામાંજ વપરાય પણ કોઇ દ્વેષ બુદ્ધિથી કોઇની હત્યા કરવા તેને કડવાસને લીધે વાપરતા નથી. અફીણથી માણસ બેશુદ્ધ થાય છે, આંખની કીકી સંકોચાઇ જાય છે, નિદ્રા ઘણી આવે છે, તેને જગડતાં પણ બીલકુલ બરોબર જવાબ દેઈ શકતો નથી, ચળ વધારે આવે છે, તેનો શ્વાસ અને રકતાશય મંદગતિ ધારણ કરે છે અને શરીરની નસો તથા શરીર શિતળ થઇ જાય છે.

અફિણ વિષનો ઉતાર.

बृहत्क्षुद्रोरसोदुग्धेपलमानंनिषेवणात् ॥
नागफेनविषंयाति तथालवणतक्रतः ॥ ६८ ॥
सर्पाक्षीमूलतोयेन घृतेनविश्वभृंगराट् ॥
वचारामठतक्रेण नागफेनविषंहरेत् ॥ ६९ ॥

મોટી રીંગણીનો રસ ચાર તોલા લઇને દૂધ સંગાથે પાવાથી અફીણનું ઝેર ઉતરે છે. તેમજ છાસ અને મીઠું પાવાથી પણ ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. તથા સરપંખા

[ખરસાંડીઆ] નાં મૂળને પાણી સંગાથે ઘસીને પાવાથી અફીણનું ઝેર ઉતરે છે, સુંઠ તથા જળભાંગરો ઘી સંગાથે પાવાથી અફીણનું વિષ ઉતરે છે. તેમજ વજ અને હીંગ છાશ સંગાથે પીવાથી અફીણનું વિષ ઉતરે છે, કપાસનું મુળ પાણી સંગાથે ઘસીને પાવું. સીતાફળીનાં પાંદડાં વાટીને પાવાં. અફીણ ખાધું હોય તેના બમણા વજને હીંગ પાવી. વમન આપવું, ફટકડી અને કપાસીયાની મીંજોનું ચુર્ણ પાણી સંગાથે પાવું. માલકાંકણીનાં પાંદડાં પાવાં. અરીઠાનું પાણી કરી પાવું અને ઝેરકોચલાનું સત્વ યોગ્ય માત્રાએ થોડા થોડા કલાકે આપવું, ઉંઘવા દેવો નહી, ઝેરનાં ચિન્હ કમતી પડચે જુલાબ આપવો જેથી અફીણનું ઝેર ઉતરે છે.

ધંતૂરાના વિષના ચિન્હથી ગળામાં શોષ, કીકી મોટી થાય, સ્મૃતી નાશ, બકવા અને ભ્રમ તથા દીપક પ્રકાશ જોવાથી વિષ વધારે જોર કરે છે.

ધંતૂરાના ઝેરનો ઉતાર.

बोणीवृक्षस्यपुष्पाणी जलेनोत्काल्यपानतः ॥
धतूरस्यविषंयाति यथालवणापानतः ॥ ७० ॥
वृंताकफलबीजस्य रसोहिपलमानतः ॥
भक्षणात्सुक्तधत्तूर विषंनश्यतिनिश्चितम् ॥ ७१ ॥

કપાસનાં ફુલ પાણીમાં ઉકાળીને પીવાથી અથવા પાણીમાં મીઠું નાખીને પાવાથી અથવા વૃંતાંકના બીજને પાણીમાં વાટી રસ કરી ચાર તોલા ભારે પાવાથી ધંતૂરાનું ઝેર નાશ પામે છે. (તાંદળજાનાં મૂળ અથવા ગળો પીવાથી

અથવા કપાસના પચાંગને વાટી પીવાથી ધંતૂરાનું વિષ નાશ પામે છે. સમુદ્રફળને ગૌમૂત્રમાં ઘસી પીવાથી, દહી ભાત અને વજના ખાવાથી, દૂધ સાકર પીવાથી, તેલ અને ઉન્હુ પાણી પીવાથી, દૂધમાં દ્રાક્ષ નાખી ખીર કરી ખાવાથી, રાતા એરંડાના મૂળ પાણીમાં વાટી પીવાથી, ગાયનું ઘી પીવાથી, હરડે ખાવાથી, સાકર પીવાથી, ભૂરા કોહળાના રસમાં ગોળ નાખી પીવાથી ધંતૂરાનું ઝેર નાશ પામે છે.) ૭૦–૭૧

સોમલના ઝેરનાં ચિન્હો.

સોમલ જેના ખાવામાં આવ્યો હોય તેને એક કલાકે ઝેરનાં ચિન્હો જણાય છે, સોમલ ક્ષોભક વિષ છે. પ્રથમ પેટમાં પીપડીના ભાગમાં બળતર, દુખાવો, મોઢામાં મોળ, ઉલટી અને પછી દરદ સાથે ઝાડો મરડાની માફક થાય છે, પેસાબે બળતરા થાય છે, ગળું આવી જાય છે, તરસ ઘણી લાગે છે, આંખે લાહ્ય અને લાલ થાય છે, માથું દુખે, નાડી શ્વાસ અને રક્તાશય ઉતાવળાં ચાલે છે, બેચેની વિશેષ રહે છે, હાથેપગે ગોટલા ચઢે છે. આંચકીની માફક વળે છે. શક્તિ હીન થાય અને બુદ્ધિ છેવટ પર્યંત વિકાર રહિત રહે છે. આ ઝેરની નિશાનીઓ કોલેરાની નિશાનીઓને મળતી છે. માત્ર આંખમાં પેટમાં અને કંઠમાં અતિશે અગ્નિ બળે છે. પેટમાં કપાય તથા અમળાય છે તેટલાં ચિન્હો કોલેરાં કરતાં વધારે હોય છે. તેમ કાઇ કોઇ માણુણને ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો પણ થાય છે; પરંતુ ઘણાંખરાં ચિન્હો મળતાં જ હોય છે, માત્રા બે ઘઉં ભારથી બે ત્રણ કલાક અગર દશવીશ કલાકમાં સ્વધામ પહોંચે છે. મરણ નિપજે છે (વિશેષ ખુલાસો અન્ય ગ્રંથોથી જાણવો.)

સોમલના ઝેરના ઉપાય.

ઉલટી થતી હોય તો ઠીક નહી તો ઉલટી થવાની દવા જલ્દી આપવી, સૂક્ષ્મ જુલાબ આપવો, શોષ વધારે પડતો હોય તો દૂધ બરફથી ઠંડું કરી અથવા બરફ અથવા દૂધ અને ચુનાનું નીતરેલું પાણી સમાન ભાગે ઠંડું થયેલું ઉપયોગમાં લેવું. લીંબુ, નારંગી વગેરેનું સરબત પીવરાવવું તથા એ વસ્તુઓ ન મળે તો જે યોગ્ય ચીજો મળે તે ઉપયોગમાં લેવી અને પછી નીચે લખેલી દવાઓ પાવીઃ—

*સોમલના વિષનો ઉતાર.

सितयासहपातव्यो रसस्तंदुलीयकस्यच ॥
नस्मान्मल्लविषंयाति यथानिंबुनिषेवणात् ॥ ७२ ॥

સાકર સંગાથે તાંદળજાનો રસ પાવાથી અથવા લીંબુ ચૂસવાથી પણ સોમલનું ઝેર નાશ થાય છે અથવા કાથાનું પાણી વારંવાર પાવું. ખેરસાર, ગાયનું દૂધ અને સાકર થોડી થોડી વારે ૧ પોહોર સુધી પાવું. મરેઠી વાટી ઉકાળીને પાવી. ગાયનું દૂધ શેર ૧॥ અને સાકર તોલા ૮ નાખી પાવી. કપાસનો રસ સાગર સંગાથે પાવો. કારેલીનો રસ રૂ. ૪ ભાર, તાંદળજાનો રસ રૂ. ૪ ભાર અને રૂ. ૨ ભાર ૭ દિવસ સુધી પાવો, પાકું તરબૂજ તથા સાકર ખવરાવવી.

---

*હરતાલ, મણશિલ, રસકપુર, જંગાલરંગ એ સઘળાનાં ચિન્હો ઘણાંખરાં સોમલને મળતાં છે અને તેના ઉપાયો પણ સોમલ વિષ નિવારણ પ્રમાણેજ કરવા. રસ, ઉપરસ ધાતુ અને ઉપધાતુ એઓના ઝેર–વિ–ક્રીયાની શાંતિના ઉપાયો પાછળ આવી ગયા છે જેથી અત્રે તે શિવાય અન્ય વિષના ઉપચાર લખેલા છે.

ઉંટીયું જીરૂ પાણીમાં વાટી ગાળી લેઇ મુગલાઇ બેદાણા, દહી અને ગુલાબજળ મિશ્ર કરી પાવું, સરગવાની છાલનો રસ તોલા ૪ અને ગાયનું દૂધ તોલા ૨૦ એ બન્નેને એકત્ર કરી પાવું. કડવા લીંબડાના પાંદડાંનો રસ પાવો, માંખણ તોલા પાંચભારમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી ખવરાવે તો સોમલનું ઝેર નાશ પામે છે.

ઢોરને સોમલનું ઝેર ચઢયું હોય તેના ઉપાય.

આસોંદના મૂળીયાં છાસમાં વાટી તેમાં ચિકાકાઈનાં બે અથવા ચાર બીજનું ચૂર્ણ નાખી પાવું તથા કેળનો પાશેર રસ પાવો જેથી ઢોર સોમલના વિષ રહિત થાય છે.

ભાંગ, કણેર, ઝેરકોચલાં, નેપાળા, ભિલામાં, આકડો, ચણોઠી, કૌચ અને સોપારીની વિક્રિયાના ઉપાયો.

ભાંગ વધારે ચઢી હોય તો દહી અથવા છાસ કિંવા દહીં અને ભાત તથા જામફળ, વાટેલી તૂવરની દાળ અને ગાયનું દહીં સુંઠના ચૂર્ણ સંગાથે ઉપયોગમાં લેવું.

કણેર ખાવામાં આવી હોય તો કોલેરાં જેવાં ચિન્હો થાય છે તે ઉપર માખણ આપવું. દૂધ અથવા દહીંમાં સાકર નાખી ખવરાવવી તેથી તેના વિષની શાંતિ થાય છે તથા હળદરને ગૌ દૂધમાં વાટી સાકર મેળવી પાવાથી કણેરનાં પચાંગનું વિષ દૂર થાય છે.

ઝેરકોચલાંના ઝેરનાં ચિન્હો ધનુર્વાત કર્તા છે, ઉષ્ણ છે, તેના ઉપાય માટે યોગ્ય માત્રાએ અફીણ અથવા કલોરલ હાઇડ્રેટ નામની ઇંગ્રેજી દવા આપવાથી તેનું વિષ નાશ થાય.

નેપાળાના વિષ માટે એલસી ગાયના દહીંમાં વાટી પાવી, ધાણાનું ચૂર્ણ સાકર દહીંમાં નાંખી પાવું તથા જીરૂ અને સાકર કિંવા સાકર અને ધાણા પલાળી વાટી પાણી કરી પાવા અથવા ભાંગ સાકર વાટીને પાવી અને ઘી યુકત હલકું ભોજન કરાવવું જેથી નેપાળાની વિક્રિયા દૂર થાય છે.

ભિલામાના વિકાર ઉપર ૧૦૦ વાર કાંસાની થાળીમાં ધોયેલું ઘી શરીરે ચોળવું તથા સરસવ, તાંદળજો અને માખણ તેનો લેપ કરવો, દારૂ હળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો, માખણ તલ અને દૂધનો લેપ, બકરીનું દુધ વા ખોપરેલ ચોળવું. કોથમી વાટી ચોપડવી, બદામનો મગજ ઘસી ચોપડવો, દૂધની મલાઇ અને સાકર ચોપડવી. તલ તથા કાળીમાટીને બારીક વાટી ભિલામાથી ઉપડેલા ડાઘ ઉપર ચોપડવી. જેઠીમધ, મોથ, કોઠનાં પાંદડાનો લેપ કરવો, જેઠીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો, આસુંદરાની છાલ તથા પાનનો લેપ કરવો, બેહડાની મીંજનો લેપ કરવો, ટોપરૂ અથવા ટોપરૂ ને તલ ખાવા અને કાળા ડાઘ ઉપર ખોપરેલ ચોપડવું.

આકડાના વિષ ઉપર આંબલીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો તથા દૂધ સાકર પીવું અને તલ, તથા ધરોને બકરીના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

ચણોઠીના વિષ ઉપર તાંદળજાનો રસ અને સાકર પીવી તથા ગાયનું દૂધ અને સાકર પીવી.

કોવચ વિષ ઉપર ઘી સાકર અને મધ એકત્ર કરી પીવું તથા ઘીનો માલેસ કરવો અથવા ભેંસના છાણનો લેપ કરી ઠંડા પાણીએ નાહી નાંખવું.

સોપારીની વિક્રિયા ઉપર ગોળ ખાવો અથવા સાકરનું પાણી પીવું વા ઠંડુ પાણી પીવું કિંવા નખલાનું ચૂર્ણ ફાકવું જેથી સોપારીનો વિકાર નાશ થાય છે.

અથ જંગમ વિષના ઉપાય.

તત્ર સર્પદંશના ઉપચાર.

कार्यासद्यःसर्पदंशे मणिमंत्रौषधक्रिया ॥
अचिंत्योहिप्रभावोस्ति मणिमंत्रौषधस्ययत् ॥ ७३ ॥
वृषराशिस्थेसवितरिशिरीषतरुबीजमेकनश्नुवते ॥
सनरःखगपतितुल्योनदश्यतेसर्पसंचयैःसर्वैः ॥ ७४ ॥
कुलिकामूलनस्येन कालदष्टेपिजीवति ॥
तुंडुलीयकमूलंहि पिष्टंतंडुलवारिणा ॥
सद्योपपीतमान्नंतु निर्विषंकुरुतेनरम् ॥ ७५ ॥
घृतमधुनवनीतं पिप्पलीशृंगबेरं ॥
मारिचमपिचदद्यात् सप्तमंसैंधवंच ॥
यदिभवतिसरोषंतक्षकेनापिदष्टो ॥
गदमिहखलुपीत्वा निर्विषस्तत्क्षणेन ॥ ७६ ॥
जयपालस्यमज्जानं भावयेन्निंबुकद्रवैः ॥
एकविंशतिवारास्तु ततोवर्तिप्रकल्पयेत् ॥ ७७ ॥
मनुष्यलालयाघृष्ट्वा तत्तोनेत्रेतयांजयेत् ॥
सर्पदष्टविषंजित्वा साजीवयतिमानवम् ॥ ७८ ॥
कणासैंधवतुल्यंच मरिचंनींबबीजकैः ॥
गुटीनिंबुरसैनोक्ता अंजनंसर्पदोषजित् ॥ ७९ ॥

સર્પ કરડયા ઉપર જલદી મણિ, મંત્ર અને ઔષધી વગેરેના પ્રયોગો કરવા જોઇએ. કારણ કે મણિ, મંત્ર અને ઔષધીઓનો ચમત્કારીક પ્રભાવ કાંઇ ઓરજ પ્રકારનો છે. જ્યારે વૃખરાશીના સુર્ય થાય તે વખતે જ જે પુરૂષ કારિયાશરસનું એક બીજ ગળી જાય તો તે પુરૂષ ગરૂડની માફક સર્પ સમુહમાં નિઃશંકપણે ખેલે છે અર્થાત્ તેને સાપ કરડતો જ નથી તથા કાકદીનીના મૂળનો નાસ લેવાથી સર્પનો કરડેલો પણ જીવે છે અથવા તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવણ સંગાથે વાટી પીવાથી સર્પ વિષયુક્ત મનુષ્ય તત્કાળ નિર્વિષ થાય છે. તેમજ ઘી, મધ, માંખણ, પીપર, આદુ, મરી અને સિંધાલુણ એ સાત ઔષધીને ઝીણી વાટી પીવાથી ક્રોધસહીત કરડેલો તક્ષક નાગ પણ તત્કાળ ઉતરે છે. અથવા નેપાલાની મીંજો ને લીંમડાના રસની ૨૧ ભાવના આપવી અને મનુષ્યની લાળ સંગાથે ઘસી તેનું અંજન કરે તો તે મનુષ્ય સર્પવિષથી મુક્ત થઈ જીવે છે તથા પીપર, સિંધાલુણ મોરથુથુ, મરી, લીંબોળીઓની મીંજ એ સર્વને વાટી લીંબુના રસમાં ગોળી બનાવવી તેનું નેત્રમાં અંજન કરવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે છે. (પુષ્યનક્ષત્ર અને રવીવારનો જોગ જે દિવસે હોય તે દિવસે ધોળી સાટોડીની જડ લાવી ચોખાના પાણી સંગાથે વાટી પીએ તો સાપનું વિષ નાશ થાય છે વા સરસનાં ફુલના રસની સરખાવાના બીજોયે ભાવના ૭ દેવી બાદ તેનું નેત્રમાં અંજન કરે તો સાપનું વિષ દુર થાય છે.) ૭૩–૭૯

कर्कोटींकार्कयोश्चूर्णं नागफेनंसनागरं ॥

सूर्यदुग्धेनगुटिका वृश्चिकादिविषापहा ॥ ८० ॥
आरक्तवृत्तापामार्ग पत्रंभुक्तंतदैवहि ॥
वृश्चिकेननरंविद्धं कुरुतेसुखिनंभृशम् ॥ ८१ ॥
पानीयपिष्टजैपास कल्कलेपेनसर्वथा ॥
विषंवृश्चिकविद्धस्य भस्मीभवतिसर्वथा ॥ ८२ ॥

કંકોડી તથા આંકડાનું મૂળ, અફીણ અને સુંઠ સમાન ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં તેની ગોળી વાળી સૂકાવી લેઇ કાર્ય વખતે પાણીમાં ઘસી વીંછીના ડંખ ઉપર ચોપડે તો તેનું ઝેર નાશ પામે છે. અથવા ગોળ પાંદડાંવાળા રાતા અંધાડાનાં પાંદડાં ખાવાથી તત્કાળ વીંછીનું ઝેર ઉતરે છે, તેમજ નેપાળાને પાણીમાં વાટી વીંછીના ડંખ ઉપર લેપ કરવાથી વિષ નાશ થાય છે. (નવસાદર અને કલિચુનો જરા પાણી સાથે હથેળીમાં મસળી સુંઘાડવો નથા નવસાદર વાટી તેના ડંખ ઉપર લેપ કરી જરા શેક કરવો. અથવા મીણ સિંદૂર અને મોરપાંખના ચાંદલાની ડંખને ધુણી આપવી અથવા આંમલીનો કચુકો શેકી અથવા ઘસી ડંખ ઉપર ચ્હોંટાડી દેવો, અથવા વજને ચાવી જમણા ભાગમાં વીંછી કરડયો હોય તો ડાભા કાનમાં અને ડાભા ભાગમાં કરડયો હોય તો જમણા કાનમાં ફુંક મારવાથી વીંછીનું ઝેર નિશ્ચે ઉતરે છે; પરન્તુ એટલું યાદ રાખવું કે વજ ચાવનાર મનુષ્યના મોઢામાં કોઇ પ્રકારની ચાંદી અગર ફોલ્લા ન હોવા જોઇએ નહી તો નુકશાન થાય છે અથવા પલાસાપાપડો આકડાના દૂધમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવો તથા નવસાદર અને હર-

તાલ પાણીમાં વાટી ડંખ ઉપર ચોપડવાં તો વીંછી ઝેર ઉતરી જાય છે. આ ઉપાયો અનુભવેલા છે પણ દે અને પ્રકૃતિ વિચારી ઉપયોગમાં લેવા.) ૮૦–૮૨

ઝેરી ઉંદર કરડયો હોય તેના વિષનું નિવારણ.

ચૂલા ઉપરનો ધુમસ, મજીઠ, હળદર, સિંધાલુ પાણી સંગાથે વાટી કરડેલી જગ્યાએ લેપ કરવો. સાપ કાંચળીની દિવસ ૩ ધુણી દેવી અને પથ્ય પાળવું ત ઉંદર કરણીનાં પાંદડાંનો રસ બે તોલા સુધી પીવો ત ચોળવો અથવા તેનાં મળીયાં ગાયના દૂધમાં વાટી દિવસ પીવા. અથવા તુલસીના રસમાં અફીણ ઘું શરીરે અને ડંખે લેપ કરવો. તેમજ મેંદીનાં કુણાં પાં ડાનો રસ તોલા ૨ અને ઘી તોલો ૧ એ બન્ને એક કરી પીવા અથવા ઉંદરની લીંડીઓનો ડંખ ઉપર લે કરવો જેથી ઝેરી ઉંદરનું વિષ નાશ થાય છે.

ખડમાંકડી. કાનખજૂરા. લુતા. મધમાંખ. ભમરી. માછલી અને દેડકાના ડંખના ઉપાય

मरिचंनागगोपेतं सिन्धुसोवर्चलान्वितं ॥
फणिवल्लीरसैर्लेपा द्धंतितद्वरटीविषम् ॥ ८३ ॥

કાળાં મરી, સુંઠ, સિંધાલુણ અને સંચળ એટલ નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘુંટી લેપ કરવાથી માકડીકુક વા ખડમાકડીનું વિષ નાશ થાય છે. (સાઠી ચોખા અને ઘ વાટી લેપ કરવાથી પણ મટે છે.)૮૩

लेपप्रदीपतैलस्य खर्जुरविषनाशनः ॥
हरिद्राद्वयल्लेपो वा सगैरिकमनः शिलः ॥ ८४ ॥

દીવો ઓલાઇ ગયા પછીનું બચેલું તેલ ચોપડવું તથા હળદર અને દારૂહળદરનો લેપ કરવો અથવા સોનાગેરૂ અને મણસલનો લેપ કરવો જેથી કાનખજૂરો કરડયાનો વિષ નાશ થાય છે. ૮૪

रजनीद्वयमंजीष्टा पतंगगजकेशरैः ॥
शीतांबुपिष्टैरालेपः सर्वलूताविषापहः ॥ ८५ ॥
स्योन्याकहिमकुष्टानि सारिवासमभागिका ॥
लूतान्यथाहरोलेपः सद्यःप्रत्ययकारकः ॥ ८६ ॥

હળદર, દારૂહળદર, મજીઠ, પતંગનું લાકડું અને નાગકેશર એઓને ઠંડા પાણીથી વાટી લેપ કરવો તથા લોધર, કપૂર, ઉપલેટ અને ઉપળસરી એ સર્વ સમાન લેઈ પાણીમાં વાટી લેપ કરવાથી સર્વ જાતની લૂતાનાં (ઘાસમાં ઉપજતાં ઝેરી જંતુઓ લીલારંગની માકડી વગેરેનાં) ઝેર નિશ્ચે નાશ થાય છે. ૮૫–૮૬

મધ માંખના ડંખ ઉપર—કેશર તગર અને સુંઠ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો અથવા માટી કે રાફડાની માટીનો પાણી સંગાથે લેપ કરવો જેથી મધમાખીના ડંખનું ઝેર કમતી થશે અથવા ગોમૂત્ર સંગાથે ત્રિફળાનો લેપ કરવાથી નાશ થશે.

ભમરા ભમરીના ડંખ ઉપર—સુંઠ, કબુતરની હગાર, હરતાલ અને સિંધાલુણ એઓને બીજોરાના રસમાં ઘુંટી લેપ કરવો અથવા ભેંસનું માખણ ચોપડવું જેથી ભમરા ભમરીના ડંખની પીડા નાશ થાય છે.

માછલાના ડંખ ઉપર—મોરપીંછના ચાંદલાની ધૂણી દેવી અથવા કાળા બરૂના કલ્કમાં ઘી નાખી કવાથ કરી તેનો લેપ કરવો જેથી માછલાનો ઝેરી ડંખ નાશ થશે.

ઝેરી ડેડકો કરડયો હોય તો—સરસનાં બીજ થોરના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો જેથી આરામ થાય છે.

ગરોળી જળો કાચંડો કરડયો હોય તેના વિષના ઉપાય.

કારેલીનું મૂળ ઘસી ચોપડવાથી ગરોળીનું ઝેર મટે છે, જવનો લોટ ચોપડવાથી જળોનું ઝેર મટે છે, આકડાનું મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો તથા નાળીએરનો કુણો કરભ પાણીમાં ઘસી તેમાં આમળા નાખી ઉન્હો કરી લેપ કરવાથી ઝેરી કાચંડાનું ઝેર મટે છે.

હડકાયા કૂતરાનું ઝેર મટવાના ઉપાય.

जलवेतसपत्रंतु मूलंकुष्टंपचेज्जलैः ॥
वक्काथःशीतलःपेयः परमश्वविषापहः ॥ ८७ ॥
असनजटाजलपिष्टंयःस्वादतिमातुलुंगफलमेकम् ॥
उन्मत्तसारमेयप्रभवंविषमस्यनाशयति ॥ ८८ ॥
मुंडीपंचांगचूर्णंतुयोमूत्रेणसमंपिबेत् ॥
तस्माच्छ्वानविषंयातियथापापंप्रभुस्मृते ॥ ८९ ॥

જળવેતસનાં પાંદડાં અને મૂળ તથા ઉપલેટ એઓનો કવાથ બનાવી ઠંડો કરી પીવાથી હડકાયા કૂતરાનું ઝેર મટે છે તથા વિજયસાર, જટામાસી પાણીમાં વાટી તે પાણીની સંગાથે બીજોરાનું એક બીજ ખાય તો હડકાયા કૂતરાનું

ઝેર નાશ પામે છે. અથવા બોડીઆ કલારના પાંચે અંગ (ફૂલ, ફળ, પાંદડાં, મૂળ અને ડાળાં) લેઇ તેનું ચૂર્ણ કરી ગાયના મૂત્ર સંગાથે પીવાથી જેમ પરમાત્માનું સ્મર્ણ કરવાથી પાપ નાશ થાય છે તેમ હડકાયા કૂતરાનું ઝેર નાશ થાય છે. (અથવા જે જગ્યોએ હડકાયલા કૂતરે અથવા હડકાયા શિયાળે બચકું ભર્યું હોય તે જગ્યોનું લોહી કાહાડી નંખાવવું અથવા તે સ્થળ ડામી દેવું અથવા ધંતુરાનો રસ ૧। તોલો, તેટલુંજ આકડાનું દૂધ તથા ઘી લેઈ એઓને એકત્ર ઘુંટી કરડેલી જગ્યોએ લેપ કરે તો હડકાયા કૂતરાનું ઝેર નાશ પામે છે અથવા ધંતૂરાના બીજ સહિત ફળને તાદળજાના મૂળના રસથી વાટી અથવા ગલજીભીના રસથી વાટી લેપ કરે તો હડકાયા કૂતરાનું ઝેર નાશ પામે અથવા કૂકડાની વિષ્ટાનો લેપ કરે તો શ્વાન વિષ નાશ પામે છે. અથવા તાંદળજાના મૂળ, તુળસીનાં મૂળ અને વજ ચોખાના ધોવણ સંગાથે દિવસ ૭ પીવાથી દિવાના કૂતરાનું ઝેર નાશ પામે અથવા તાંદળજાના મૂળનો રસ ઘી અને દારૂડી (સત્યાનાશી—ચોખ) એકત્ર કરી દિવસ ૭ પીએ અથવા કડવી તૂંબડીની જડ, એક તોલો સુંઠ અને એક તોલો મરી લીંબોળીની મીંજો એક તોલો, શોધેલા નેપાળા સવા બે તોલા, નસોતર પોણા બે તોલા, એ સઘળાને ઝીણાં વાટી દશ આનીભાર ગોળ નાખી ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ ઉન્હા પાણી સંગાથે દિવસ ૭ તથા ૧૦ પીએ અથવા કડવી તૂંબડીનું મૂળ, હિંગળોક શોધેલો, નેપાળો, મરી, ફુલાવેલો ટંકણ એ સઘળાં સમાન લેઈ તાંદળજાના રસમાં ઘુંટી એબે

રતીભારની ગોળીઓ વાળવી, ગોળી ૧ ઉન્હા પાણી સંગાથે દીવસ ૭ ખાય તો હડકાયલા કૂતરાનું ઝેર નાશ થાય અથવા કરડયું હોય તે ભાગ ઉપર આજ ગોળી નરમૂત્રમાં ઘસી ચોપડે તો પેસાબ દ્વારા જંતુ નીકળી શ્વાન વિષ નાશ થાય છે.) ૮૭–૮૯

કાચની ભુકી અથવા ગ્યાસલેટ તેલની વિક્રીયાના ઉપાય.

કાચની ભૂકી ખાવામાં આવી હોય અથવા દ્વેષ બુદ્ધિથી કોઇએ ખવરાવી હોય તો તેનાથી આંતરડામાં વ્યાધિ, તાવ, ઊલટી, જુલાબ, પેટ ચઢવું તથા દુખવું, તરસ અને બળતરાદિ વિકારો થાય છે તે ઉપર પુષ્કળ સતોફ઼ દહીં તથા દૂધ મલાઇદાર અને આંબલી વગેરે પીવાં, એરડાના મૂળ વાટી પીવાં, નવસાદર અને ગોપીચંદન પીવું, ઉલટી કરાવવી, રેચ આપવો અને સ્નિગ્ધ પદાર્થોનું સેવન કરાવવું જેથી આરામ થાય છે.

કેરોસીન—ગ્યાસલેટ તેલ પીવામાં આવ્યું હોય તો ગરમાળાનો ગોળ તોલા ૫ પાણી સંગાથે ચોળી પાઈ દેવો, બાદ પાશેર દૂધ પાવું અને ઉપરા ચાપરી મીઠા તેલના કોગળા કરવવા જેથી તેનો વિકાર દૂર થાય છે.

ઇતિ વિષ ભેદ પ્રકરણ સમાપ્ત.

હવે અજીર્ણ ભેદ અને તેના ઉપચાર કહીએ છીએ.

अजीर्णप्रभवारोगा स्तदजीर्णचतुर्विधम् ॥
आमविदग्धविष्टब्धं रसाजीर्णचतुर्थकं ॥ ९० ॥

आमेचोष्णोदकंपेयं दग्धेचोदरस्वेदनं ॥
विष्टब्धेरेचंनचैव शयनंरसशेषके ॥ ९१ ॥
घृताजीर्णेदिनेपंच तैलेद्वादशकस्तथा ॥
थितिसंख्यापयस्युक्ता दधिजेविंशयिस्तथा ॥ ९२ ॥

મનુષ્યો અજીર્ણના રોગને હિસાબમાં ગણતા નથી પણ તે રોગથી મોટા રોગોનાં મૂળ રોપાય છે માટે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે અજીર્ણ રોગના ચાંપતા ઉપાયો લેવાથી બીજા ભયંકર રોગો ભાગ્યે જ થવા પામે છે. તે અજીર્ણ રોગ ચાર જાતનો છે એટલે આમાજીર્ણ, વિદગ્ધાજીર્ણ, વિષ્ટબ્ધાજીર્ણ અને રસાજીર્ણ. આમાજીર્ણમાં ઉન્હું પાણી, વિદગ્ધાજીર્ણમાં સ્વેદન (શેક–પસીનો), વિષ્ટબ્ધાજીર્ણમાં જુલાબ અને રસશેષકાજીર્ણમાં શયન ઉપયોગમાં લેવાથી ફાયદો થાય છે. તેમજ ઘી ખાવાથી અપચો થયો હોય તો પાંચ દિવસે, તેલનો અપચો ૧૨ દિવસે, દૂધનો ૧૫ દિવસે અને દહીંનો ૨૦ દીવસે જીર્ણ થાય છે અર્થાત ત્યાર પછી તેનો અપચો મટે છે. હવે અજીર્ણના ઉપાય કહીએ છીએ–

पिष्टान्नंसलिलेप्रियाल्कुफलजेपथ्याहितामाषजे ॥
खांडक्षीरभवेतुतक्रमुचितंकोष्णांबुकालिंगजे ॥
मस्त्यंचूतफलेत्वजीर्णशमनंध्वम्बुपानात्यये ॥
तैलेपुष्करजेकटुप्रशमनंशेषांस्तुबुद्धयाजयेत् ॥ ९३ ॥

રોટલી તથા મેદાની પૂરી ખાવાથી અપચો થયો હોય તો શિતળ સુંદર જળ (પાણી) પીવું. ચારોળી અથવા રાયણ ખાવાથી વિકાર થયો હોય તો હરડે ખાવી. અડદનો

પદાર્થ ખાવાથી વિકાર જણાય તો ખાંડ ખાવી, દૂધ પીવાથી અજીર્ણ થાય તો છાસ પીવી, તરબૂજના અજીર્ણમાં ઉન્હું પાણી પીવું, માછલાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો કેરી ચૂસવી, દારૂના વિકાર ઉપર મધ અને પાણી મેળવી પીવું, કમળ-કાકડીના અજીર્ણ ઉપર સરસીયું પીવું અને બાકી વિકારો ઉપર વૈદ્ય પોતાની મરજી મુજબ અનુપાન આપી અજી-ર્ણનો નાશ કરે. ૯૩

उष्णोदकंघृताजीर्णे तैलाजीर्णेचकांजिकम् ॥
गोधूमेकर्कटीश्रेष्टा कदल्याम्रफलेघृतम् ॥ ९४ ॥
दाडिमामलकतालतिन्दुकी बीजपूरलवलीफलानिच ॥
वाकुलंफलमतीवपाचयेत्पाकमेतिवकुलंस्वमूलतः ॥९५॥

ઘીના અજીર્ણ ઉપર ઉન્હું પાણી પીવું, તેલના અજીર્ણ ઉપર કાંજી પીવી, ઘહુંના અજીર્ણ ઉપર કાકડી, કેલાના અજીર્ણ ઉપર કેરી (અથવા એલચી) ખાવી. દાડિમ, આમલી, તાડફળ, તિન્દુક અને બીજોરાના અજીર્ણ ઉપર બોલસરીનાં ફુલ ખાવાં અને બોલસરીના અજીર્ણ ઉપર બોલસરીના ફળ ખાવાં તો તેનો વિકાર મટે છે. ૯૫

अम्रातकोदुंवरिपिप्पलीनां फलानिचप्लक्षवटादिकानां ॥
विश्वौषधंपर्युषितोदकेन सौवर्चलेताम्रफलस्यपाकम् ॥
गोधूममाषौहरिमंथुमुद्गो यवासतीनांक्कितवोनिहंति ॥
यन्मातुलुंगीफलमेतिपाकं क्षणेनसोयंलवणानुभावः ॥
नागरंहरंतिबिल्वजांबवं पाचयेन्मधुरिकाकपित्थजम् ॥
सर्वथैवसकलामनीहंत्री मीतयेग्निजननीगदितासा ॥

આંબો, ગૂલર (ઊંબરો), પીપર, પાકર અને વડ એઓનાં ફળ ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો સુંઠને ચૂર્ણ પાણી સાથે પીવું, કેરીના અજીર્ણ ઉપર સંચળ ફાકવો, ઘઉં, અડદ, ચણા, મગ, જવ અને વટાણા એઓથી થયેલા અજીર્ણ ઉપર ધંતૂરાનો રસ પીવો અથવા બીજોરાના રસ સંગાથે સિંધાલુણ ખાવું. બીલા તથા જાંબુના અજીર્ણ ઉપર સુંઠ ખાવી. કોઠના અજીર્ણ ઉપર વરીયાલી ખાવી, વરીયાલી વિશેષ કરીને તમામ ઔષધીઓને પચાવનાર છે. વ્યાધિનો નાશ કરનાર અને જઠરાગ્નિને વધારનાર છે. ૯૫–૯૮

पिशितपनसयोस्यादाम्रबीयेनपाकः कृशरमहिषयोषित्क्षी-
रयोःसैंधवेन ॥ चिपटपरिणतिःस्यात्पिप्पलीदीप्यकाभ्या
मपहरतितुषांबुर्द्वैदलानामजीर्णम् ॥ ९९ ॥

कर्पूरपूगीफलानागवल्ली काष्मीरजातीफलजातिकोषे ॥
कस्तूरिकाशेलुकनालिकेर फलंपचत्याशुसमुद्रफेन ॥५००॥

માંસ અને પનસના અજીર્ણ ઉપર આંબાની ગોટલી ફાકવી, અડદ, તલ અને ચોખાની ખીચડીથી તથા ભેંસના દૂધથી અજીર્ણ થયું હોય તો સિંધાલુણ ખાવાથી મટે છે. ચિરવાનું અજીર્ણ પીપર અને અજમાથી નાશ થાય છે. કઠોળ અન્નાદિકથી અજીર્ણ થયું હોય તો કાંજીથી મટે છે. કપૂર, સોપારી, તાંબુળ, કેશર, જાયફળ, જાવંત્રી, કસ્તુરી, બેહેડાં અને નાલીયર એઓના અજીર્ણ ઉપર સમૂદ્રફેણ ખાવું. ૯૯–૫૦૦

श्यामाकनीवारकुलत्थषष्टि निष्पावकंगुर्दधिमंडमस्तु ॥
चिंचाकुलत्थौतिलतैलयोगो ॥ जटाद्बनादस्यानिहंत्यथाम्रम् ॥
कशेरुश्रृंगाटमृणालुमुद्वा खर्जूरखंडाद्यपिनागरेण ॥
पलाशभस्मांबुतथारजोवा रसोनिहन्याद्रसमिक्षुजातम् ॥२॥
किमत्रचित्रंबहुमांसमत्स्य ॥ भोजीमुखीस्यत्परिपीतसूक्तः
इत्यद्भूतंकेवलवन्हिपक्व ॥ मांसेनमत्स्यःपरिपाकमेति ॥३॥

કલત્થી, સાઠાચોખા, વગડાઊ મગ, મઠ અને કાંગ એઓના અજીર્ણ ઉપર દહીંનો ઘોળ કરી પીવો. આમલી, કલત્થીના અજીર્ણ ઉપર મીઠું તેલ અને કેરીના અજીર્ણ ઉપર તાંદળજાનાં મૂળ વાટી પીવાં. કસેરુ, સિંઘોડાં, કમળ-કંદ, ધ્રાખ, ખજૂર અને ખાંડ એઓના અજીણુ ઉપર સુંઠ ખાવી. સેલડીના અજીર્ણ ઉપર ખાખરાની રાખ પાણીમાં મેળવી પીવી. ઘણું માંસ અને માછલાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો દારૂ પીવો કે તુરત અજીર્ણ મટે છે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી પરંતુ એકલા શેકેલા માંસથી માંછલી ખાવાનું અજીર્ણ મટે છે એ વધારે આશ્ચર્ય થવા જેવું છે. ૧-૩

शाकानिसर्वाण्यपियान्तिपाकंक्षारेणसद्यस्तिलनालजेन ॥
चंचूकसिद्धार्थकवास्तुकानां गायत्रिसारक्कथितेनपाकः ॥
पटोलवंशांकुरकारवेल्ली फलान्यलाबूनिबहूनिजग्ध्वा ॥
क्षारोदकंब्रह्मतरोर्निपीयभोक्तुः पुनर्वांच्छतितावदेव ॥
विपच्यतेसूरणकोगुडेन तथालुकंतंदुलतोयपानात् ॥
जम्बीरनीरेणनिशारसोन मुस्तेनचूर्णपरिपाकमेति ॥६॥

તમામ શાકના અજીર્ણ ઉપર તલનો ખાર ખાવો. લુણી સરસવ અને બથવાની ભાજીના અજીર્ણ ઉપર ખેરસારનો ઊકાળો પીવો. પરવળ, વાંસની કૂપળો, મીઠી તૂંબડી એઓના અજીર્ણ ઉપર ખાખરાની રાખના ખારને પાણીમાં નાખી પીવાથી તત્કાળ અજીર્ણ મટે છે અને પુનઃ ભોજન કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. સૂરણના અજીર્ણ ઉપર ગોળ ખાવો. બટાટાના અજીર્ણ ઉપર ચોખાનું ધોવણ પીવું. હળદરના અજીર્ણ ઉપર જંબીરીનો રસ પીવો. લસણના વિકાર ઉપર મોથનું ચૂર્ણ ખાવું. ૪—૬

लवणंतंदुलपेयात्सर्पिर्जंबीरवारिणाचपचेत् ॥
मरिचादपितत्पाकंशीघ्रंयात्येवकांजीकात्तैलं ॥
रसान्नंजीर्यतिव्योष खंडंनागरभक्षणात् ॥
फलानिसकलान्याशुयवक्षारात्पचन्तिहि ॥
मद्यरसान्नवासाचहरिमंथंनजीर्यति ॥ ८ ॥

મીઠાનું અજીર્ણ ચોખા ખાવાથી મટે છે. ઘીનું અજીર્ણ જંબીરીના રસથી અથવા કાળાં મરીનું ચૂર્ણ ખાવાથી જીર્ણ થાય છે. તેલનો વિકાર કાંજીથી મટે છે. રસાન્નનું અજીર્ણ સુંઠ મરી પીપરના ચૂર્ણથી, ખાંડનું અજીર્ણ સુંઠ ખાવાથી, સર્વ પ્રકારનાં ફળોનું અજીર્ણ જવખારથી નાશ થાય છે. મદ્ય રસાન્નનું અજીર્ણ અરડુસા અને ચણા ખાવાથી નાશ થાય છે. ૭—૮

उष्णनशीतंशिशिरेणचोष्णं मम्लेनचक्षारगुणोगुणाय ॥
स्नेहेनतीक्ष्णंवमनातियोगे ॥ सिताहितास्यादितिकाशपोक्तिः ॥

स्निग्धेषुरूक्षंचतद्प्यनेनस्निग्धंचरुक्षेणचपाकमेति ॥ ९ ॥ तप्तंत प्तंहेमवातारमग्नौतोयक्षिप्तमंभः सुतप्तं ॥ पीत्वाजीर्णंतोयपानं निहन्यात् ॥ चित्राक्षौद्रंभद्रमुस्तंविशेषात् ॥ १० ॥ ताम्बूल जग्धास्थितचूर्णिकेन सदह्यते यस्यमुखंनरस्य तैलेनवाकेवल कांजिकेनसुखायगंडूषमसौविदध्यात् ॥ ११ ॥

શરદીના રોગ ગરમ ઔષધ કરવાથી અને ગરમીના રોગ ઠંડા ઔષધ કરવાથી નાશ થાય છે. બધા ક્ષાર (ખાર), ખાટા પદાર્થોના સંયોગથી ગુણકારક થાય છે. મરી આદિ તીખી વસ્તુઓ ઘી તેલના સંયોગથી ગુણકારક થાય છે. ઉલટી કરાવનારી વસ્તુઓના વિકાર (દોષ) સાકરથી શાંત થાય છે. સ્નિગ્ધ પદાર્થોના અજીર્ણ ઉપર લુખાં અને લુખાં પદાર્થના અજીર્ણ ઉપર સ્નિગ્ધ પદાર્થ સેવન કરવા. ઘણા દિવસનું અજીર્ણ ન મટતું હોય તો સોનાને અથવા ચાંદીને વારંવાર દેવતામાં તપાવી તપાવી પાણીમાં છમકાવી તે પાણી ઠંડુ થયા પછી પીવાથી અથવા ચિત્રામૂળ, ભદ્રમોથ અને મધના સેવનથી લાંબા સમયનું અજીર્ણ પણ નાશ પામે છે. જેને પાન બીડાના ખાવાથી મોઢામાં બળતરા થાય; અર્થાત્ ચૂનો લાગી ઉઠે તો તેલ અથવા કાંજી કે સરકાના કોગળા કરવા જેથી આરામ થાય છે. ૯–૧૧

ઇતિ અજીર્ણ વિકારના અનુપાન સમાપ્તમ્

હવે વિરૂદ્ધ ભોજન વિચાર કહીએ છીએ.

विरूद्धमपिचाहारं विद्यागुरुविषोपमम् ॥
तद्बोधायभिषक्स्थाप्योभोजनावसरेनृपैः ॥ १२ ॥

कालक्रमेणसद्योवा विरुद्धाहारसेवमम् ॥
निहंतिमानवंतस्मा द्विरुद्धमशनंत्यजेत् ॥ १३ ॥
व्याधिमेंद्रियदौर्बल्यं मरणंवाप्रयच्छति ॥
विरुद्धमशनंतस्या द्वर्जयेदात्मवान्नरः ॥ १४ ॥

વિરૂદ્ધ ભોજન (અણબનાવવાળી ચીજોનું સેવન) કરવાથી મોટા વિષ સમાન દોષ પ્રાપ્ત કરે છે; માટે વૈદ્યોને વિશેષે કરીને તેનું જ્ઞાન મેળવવું જ જોઇએ. ભોજન કરતી વખતે એક એકને વૈરભાવ ધરાવનારી વસ્તુઓ કદી પણ ન ખાવી અને જો ખાય તો તાત્કાળ અથવા કેટલોક વખત ગયા પછી ઘોર રૂપ પકડી મનુષ્યના અમુલ્ય દેહને મરણને શરણ કરે છે; એટલાજ માટે વિરૂદ્ધ ભોજન ત્યજી દેવાં. વિરૂદ્ધ ભોજનથી વ્યાધિ, ઇંદ્રિયોની નિર્બળતા અથવા મરણ થાય છે એ કારણ માટે હમેશાં વિરૂદ્ધ ભોજનને ત્યજી દેવું. ૧૨–૧૪

दुग्धंशाककुलत्थमीन मदिरावल्लीफलक्षारय ॥
दम्लैर्मांसकवीर जांबवदधिक्षौद्रैःपृथग्वापृथक् ॥
दुष्टंस्याद्दधितूष्णलाकूचपयस्तैलांसवांध्यायुधे ॥
स्तालेनाप्यथतक्रमाज्य कदलीधानाथयःसक्तुभिः ॥
महूर्त्तपंचकादूर्ध्वं क्षीरंभजतिविक्रियाम् ॥
तदेवद्विगुणेकाले विषवद्धन्तिमानवम् ॥ १६ ॥
अकथितंदशघटिकाः कथितंद्विगुणंचतत्पयःपथ्यम् ॥
अथवामधुररसाढयं यावत्तावत्पयःपथ्यम् ॥

કુલત્થીનાશાક સંગાથે દૂધ ન વાપરવું. માછલાંની સંગાથે, દારૂ, અજમો, મીંઢળ અને ક્ષાર વિરૂદ્ધ છે; અર્થાત્ માછલાંની સંગાથે ઉક્ત ચાર વસ્તુઓ ન ખાવી. અમ્લવેતસ નામના લીંબુની સંગાથે માંસ, કાંજી, જાંબુ, દહીં અને મધ જુદાં જુદાં ખાવાં વિરૂદ્ધ છે અને દહીં, ડુંગળી, વડનાં ફળ, દૂધ, તેલ અને આસવ એ અન્યોન્ય (એક બીજાથી) વિરૂદ્ધ છે. તાડનાં ફળ સંગાથે દહીંનો ઘોળ વા છાશ, ઘી અને કેળાં વિરૂદ્ધ છે. દૂધની સંગાથે સેકેલો સાથવો વિરૂદ્ધ છે. (અથવા સત્તુઓની સાથે દૂધ વિરૂદ્ધ છે.) પાંચ મુહુર્ત્ત સુધી દૂધ એમનું એમ પડયું રહેવાથી ઝેરી થઇ મનુષ્યને હાનિકર્ત્તા થાય છે. વગર ઉકાળેલું દૂધ દશ ઘડી ઉકાળેલું વીશ ઘડી સુધી અને મીઠાસ (સાકર—ખાંડ) મેળવ્યા પછી મરજી પડે ત્યાં સુધી પીવા યોગ્ય (પથ્ય) છે. ૧૫–૧૭

मत्स्यमांसगुडमुद्गमुलकैः कुष्टमावहतिसेवितंपयः ॥
शाकजांबवसुरासवैःपुनर्मारयत्यबुधमाशुसर्पवत् ॥
एणैर्मृगैमयूरैश्च तित्तिरैर्लाविकादिभिः ॥
सर्वैर्जांगलमांसैश्च क्षीरंप्रतिनिपिद्ध्यते ॥ १९ ॥
अम्लेष्वामलकंशस्तं लवणेपुचसैंधवम् ॥
कषायेष्वभयाशस्ता कटुवर्गेषुनागरम् ॥ २० ॥

માછલાંનું માંસ, ગોળ, મગ અને મૂળાની સંગાથે દૂધ ખાવાથી કોઢ ઉત્પન્ન કરે છે. જાંબુ, શાક, આસવની સંગાથે સેવન કરવાથી સર્પની સમાન જલ્દી મનુષ્યને મારી નાખે છે. એણુ, મૃગમોર, તીતર, લાવાં અને બીજાં જાંગલ

માંસની સંગાથે દૂધ પીવું વિરૂદ્ધ છે. ખાટાં પદાર્થોમાં આમળાંની સંગાથે, ખારાં પદાર્થોમાં સિંધાલુણ સંગાથે, કષાયલાં પદાર્થોમાં હરડે સંગાથે, તીખાં પદાર્થોમાં સુંઠ સંગાથે, તથા—

पटोलंतिक्तवर्गेषु मधुरेषुचशर्करा ॥
एतैःसहहितंदुग्ध मेतदन्यैर्विकारकृत् ॥ २१ ॥

उष्णेनदिव्यसलिलेनवराहगोधा मांसेनयातिविकृतिमधुमूलकैश्च तक्रेणचोष्णमपितुल्यंघृतंघृतंचकांस्येदशाहमुषितंचतथाघृतंच ॥ २२ ॥ गोधातित्तिरलाववर्हि पललान्येरंडतैलाग्निना। मत्स्याम्लैक्षवमाधवैरथपृषदक्षामिपान्यासवैः ॥ तैलेःसर्पपजैः कपोतपटलंसिद्धंविरुद्धंतथा ॥ नानेकत्रतुपाचितानितरसाव्यापादयंत्यंगिनम् ॥

વારાહ (સૂઅર) ગોહ (ઘો) ના માંસ અને ઉન્હા દીવ્ય પાણી સંગાથે મધ ખાવાથી મૂળ વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. છાશની સંગાથે ઉન્હું ઘી અથવા ઘી ખાવાથી વિકાર કરે છે. કાંસાના વાસણમાં રાખેલું ઘી દશ દહાડામાં ખાવાના કામનું રહેતું નથી. ઘો, તીતર, લાવાં અને મોર એઓના માંસની સંગાથે એરંડયું વિરૂદ્ધ છે. માછલાં આમલી શેલડી અને મધની સંગાથે ટપકાંવાળાં હરણનું માંસ અને આસવ વિરૂદ્ધ છે. સરસીયા તેલ સંગાથે કબુતરનું માંસ પકવેલું વિરૂદ્ધ છે; અર્થાત્ એઓને એકઠાં પકવવાં નહિં નહીં તો ખાનારને મૃત્યુ સંપાદન કરાવે છે. ૨૧-૨૩

हारितस्यपलंहिदारुरजनीमूलेनविद्धानिशा ॥
वन्हौपाचितमत्तिमानवपलंकौसुंभतैलैरवि: ॥
प्रोतंकेनचिदेवलासपललंशूलेनदुष्टंमतम् ॥
वासिन्याविसकंठिकासहितथाकुल्माषकैश्चाहिता ॥२४॥

दुष्टंपायसमन्वितंकृशरयाचन्द्रस्तुनिंबूरसै स्तैलै:सार्द्धमफेनर्ककिटिवासासिद्धोविरोधोबक:सर्पि:क्षौद्रवसांबुतैलमपृथक्तद्वद्विशोवात्रिशोभि:सापर्युषितातथामुहुरनुष्णोष्णीतथानोहिता २५

હારીતનું માંસ હળદર અને દારૂહળદર સંગાથે વિરૂદ્ધ છે. પુષ્કળ મૂળ કપૂર અને હળદર પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. અગ્નિ ઉપર પકવેલું માણસનું માંસ કસુંભીના તેલ સંગાથે અને કલત્થી તથા શૂળોમાં પરોવેલું માંસ પક્ષીના માંસથી વિરૂદ્ધ છે (નકામું થઈ જાય છે) ધોળા ફુલના કંટાશળીઆની સંગાથે વનકંકોડાં વિરૂદ્ધ છે તથા કલત્થી સંગાથે પણ વિરૂદ્ધ છે. દૂધ અથવા ખીર સંગાથે ખીચડી વિરૂદ્ધ છે. લીંબુના રસ સંગાથે કપૂર વિરૂદ્ધ છે. તેલની સંગાથે ફીણ વગરની સૂઅરની ચરબી મેળવવી વિરૂદ્ધ છે. ઘી અને મધ બરોબર મેળવવાથી વિરૂદ્ધ છે. ચરબી પાણી અને તેલ મેળવવાથી વિરૂદ્ધ ગણાય છે. તેમજ બે અથવા ત્રણ દિવસનું રાખેલું વાસી અન્ન તથા ઘણું ઠંડુ અન્ન અને વારેઘડીએ ઉન્હું કરેલું અન્ન ખાવામાં અહિતકારી છે. ૨૫

रात्रौक्षीरंनसेवेत यदिसेवेत्नस्वपेत् ॥
यदिस्वपेद्धरत्यायुस्तस्यात्पथ्यंदिवापय: ॥ २६ ॥

हेमंतेशिशिरेचापि वर्षामुदधिशस्यते ॥
शरद्ग्रीष्मवसंतेषुप्रायशस्तद्विगर्हिम् ॥ २७ ॥

રાત્રીમાં દૂધ પીવું નહિ અને પીવું તો તરત સુઇ જવું નહિ. સુવાથી આયુનો નાશ થાય છે; એ માટે દિવસે દૂધ પીવું એજ હિતકારી છે. હેમંત, શિશિર અને વર્ષા ઋતુમાં દહીં ખાવું ઉત્તમ છે. પરંતુ શરદ, ગ્રીષ્મ અને વસંત ઋતુમાં દહીં ખાવું વર્જીત છે. આ પ્રમાણે વિરૂદ્ધ ભોજનનો વિચાર કરી હિતાવહ વસ્તુ ભોજનમાં ગ્રહણ કરવી. ૨૬–૨૮

इत्यजीर्णकुलखंडनोगणो नूनमाहमुनिरत्रिसंभवः ॥
सम्यगेनमधिगम्ययोजयेन्नकचिन्स्खलतिजातुतत्त्ववित् ।

એવી રીતે અજીર્ણ કુળનો નાશ કરનાર ગણ, મહામુનિ આત્રેયજીએ કહ્યા. જો એને સારી રીતે સમજી ઉપયોગમાં લે તો, તે તત્વવેત્તા કોઇ પ્રકારની અડચણમાં આવતો નથી; અર્થાત્ રોગ કે અજીર્ણના સપાટામાં આવતા પામતો નથી. ૨૯

ઇતિ અજીર્ણ પ્રયોગ પ્રકરણ સમાપ્તમ્.

ઇતિ શ્રી અનુપાન તરંગિણી નામના ગ્રંથનું રાજનગર નિવાસિ પૂર્ણચંદ્ર શર્મ્માનું કરેલું ભાષાન્તર સંપૂર્ણ.

श्रीः

॥ अथ कालज्ञानम् ॥

॥ भाषाटीकासमेतम् ॥

कालज्ञानं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं शंभुना स्वयम् ॥
येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥ १ ॥

હવે અમો કાળજ્ઞાન વિષે કહિએ છીએ. એ સાક્ષાત શિવજીએ કહેલું છે. આ (કાળજ્ઞાન) તેજ ફક્ત જાણવાથી માનવ ત્રિકાલજ્ઞ અર્થાત્ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને જાણવાવાળો થાય છે. ૧

कालेन सृजते ब्रह्मा कालेन हरते हर ॥
कालेन पाल्यते विष्णुस्तस्मात्कालंच चिंतयेत् ॥२॥

હવે કાળનું મુખ્યત્વ દેખાડિએ છિએ. જેમ કે બ્રહ્મદેવ કાળના આધીન થઇને સૃષ્ટીની રચના કરી રહ્યા છે, શ્રી રૂદ્રજી સંહાર કરી રહ્યા છે, અને શ્રી વિષ્ણુ પણ એજ કાળના આધીન થઇને જગતનું પાલન કરે છે. તેથી વૈદ્ય લોકોએ કાળનું ચિંતન કરવું. ૨

कालज्ञानं कलायुक्तं शम्भुना यच्च भाषितम् ॥
येन षण्मासतो मृत्युः पूर्वं ज्ञायेत रोगिणाम् ॥ ३ ॥

શ્રી શીવજીએ કહેલું કલાયુક્ત (શક્તિ સહિત અથવા છલસહિત) કાળજ્ઞાન, જેને જાણવાથી છ મહિના પહેલાં રોગીઓના મૃત્યુને વૈદ્ય જાણી શકે છે. ૩

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ॥
कालः सुप्तेषु जागर्ति तस्मात्कालं च चिंतयेत् ॥ ४ ॥

કાળજ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને સંહાર કરે છે, તથા પ્રાણીઓની ઊંઘ ઉપર પણ કાળ જાગ્યો રહે છે, માટે કાળનું ચિંતન કવવું. ૪

काले देवास्तथा नागा यक्षाश्चासुरपन्नगाः ॥
विद्याधरा मनुष्याश्च सर्वे नश्यंति कालतः ॥ ५ ॥

કાળમાં દેવ, નાગ, યક્ષ, અસુર, પન્નગ, વિદ્યાધર અને માનવ એ સર્વ નષ્ટ થઇ જાય છે. ૫

विरंचिदिनमध्ये तु पतन्तीन्द्राश्चतुर्दश ॥
सोऽपि चाब्दशतांते तु स्वयं कालेन नश्यति ॥ ६ ॥

જેના એક દિવસમાં ચૌદ પણ ઇન્દ્રનું પતન થાય છે, એવા બ્રહ્મદેવ પણ સો વર્ષના અન્તે (અર્થાત્ કાળે કરીને) પોતે નષ્ટ થઈ જાય છે. ૬

मानुषस्तु शतंजीवी पुरा वेदेषु भाषितम् ॥
सोपि काल प्रभावेण विनश्यति न संशयः ॥ ७ ॥

વેદમાં એમ લખ્યું છે કે માનવ સો વર્ષે જીવે છે, પરંતુ સો વર્ષ પછી કાળના પ્રભાવથી જ તે નષ્ટ થાય છે. ૭

वर्षा शीतं तथा चोष्णं प्रत्यूषं मध्यमं दिनम् ॥
अपराह्णं तथा नक्तं रूपं कालस्य कथ्यते ॥ ८ ॥

ચોમાસું, શિયાળું, ગરમી, પ્રાતઃકાળ, મધ્યાન્હ, અ-

પરાણ્હ અને રાત્રિ એ કાળનાજ રૂપ છે, અર્થાત્ એમાંજ પ્રાણી મરી જાય છે. ૮

काले फलंति तरवः काले बीजं प्ररोहति ॥
काले पुष्पवती नारी सर्वं कालेन जायते ॥ ९ ॥

કાળમાં વૃક્ષને ફળ આવે છે, કાળમાં બીજ ઉત્પન્ન થાય છે, કાળમાં સ્ત્રી રજસ્વલા થાય છે; એટલે યાવન્માત્ર વસ્તુઓ છે તે સર્વ કાળે કરીને થાય છે. ૯

कालेऽशनं च तोयं च काले मेघः प्रवर्षति ॥
काले कर्म समुद्दिष्टं विपरीतं न शोभनम् ॥ १० ॥

કાળમાં ભોજન તથાં જળપાન થાય છે, મેઘ વરસે છે અને જે કાળમાં જે કર્મ કરવા વિષે કહ્યું છે તે તે કાળમાં કરવાથી જ શુભ થાય છે, વિપરીત કરવાથી શુભ થતું નથી. ૧૦

कालाग्निर्जठरे जातस्तस्य वाञ्छा चतुर्विधा ॥
आहारमुदकं निद्रा कामश्चैव चतुर्थकः ॥ ११ ॥

જ્યારે કાળાગ્નિ પેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પ્રાણીની ઇચ્છા ચાર પ્રકારની થાય છે. આહાર, જલપાન, નિદ્રા અને ચોથું મૈથુન. ૧૧

षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्षं व्योमपञ्चकम् ॥
स्वदेहे यो न जानाति कथं वैद्यः स उच्यते ॥ १२ ॥

જે વૈદ્ય પોતાના દેહમાં સ્થિત એવાં છ ચક્ર, સોળ આધાર અને ત્રણ લાખ વ્યોમ પંચકને નહીં જાણે તેને વૈદ્ય શી રીતે કહેવાય? ૧૨

॥ तत्रादौ षट्चक्राण्याह ॥

प्रथमं ब्रह्मचक्रं तु लिंगचक्रं द्वितीयकम् ॥
तृतीयं नाभिचक्रं तु हृदि चक्रं चतुर्थकम् ॥ १३ ॥
पंचमं कंठचक्रं तु भ्रुवोर्मध्ये तु षष्ठकम् ॥
एतानि षट्च चक्राणि यो जानाति स वैद्यराट् ॥१४॥

હવે છ ચક્ર બાબત કહું છું. બ્રહ્મરંધ્ર અર્થાત્ કપાળ પ્રથમ ચક્ર છે. બીજું લિંગચક્ર, ત્રીજું નાભિચક્ર, ચોથું હૃદય-ચક્ર, પાંચમું કંઠચક્ર અને બે ભમરાની વચ્ચે છઠું ચક્ર છે. આ છ ચક્રોને જે જાણે છે તે વૈદ્યના રાજા છે. ૧૩–૧૪

॥ मतान्तर ॥

प्रथमं कपाटचक्रं ज्योतिश्चक्रं द्वितीयकम् ॥
तृतीयं नाभिचक्रं तु हृदि चक्रं चतुर्थकम् ॥१५॥
पञ्चमं नासिकाचक्रं गुदचक्रं तु षष्ठकम् ॥
एतानि षट् च चक्राणि यो वेत्ति सतु वैद्यभाक् ॥१६॥

મતાંતરમાં કહે છે કે, પ્રથમ કપાટ (વૃક્ષઃ સ્થળ) ચક્ર છે, બીજું જ્યોતિ (પ્રાણ) ચક્ર છે, ત્રીજું નાભિ ચક્ર, ચોથું હૃદય ચક્ર, પાંચમું નાસિકા ચક્ર અને છઠું ગુદા ચક્ર. આ છ ચક્રોને જે જાણે છે તે વૈદ્ય શબ્દનો ભાગી છે. ૧૫–૧૬

॥ अथ षोडशाधाराण्याह ॥

अहंकारो मनो बुद्धिश्चित्तं कारणमेव च ॥
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ १७ ॥

पृथ्वी आपश्च तेजश्च वायुराकाश एव च ॥
ज्योतिरूपं च तत्रैव षोडशाधार उच्यते ॥ १८ ॥

સોળ આધાર એ પ્રમાણે છે કે:—(૧) અહંકાર, (૨) મન, (૩) બુદ્ધિ, (૪) ચિત્ત, (૫) કારણ, (૬) પ્રાણ, (૭) અપાન, (૮) સમાન, (૯) ઉદાન, (૧૦) વ્યાન, (૧૧) પૃથ્વી, (૧૨) જલ, (૧૩) તેજ, (૧૪) વાયુ, (૧૫) આકાશ અને (૧૬) જ્યોતિરૂપ જીવ. આ દેહમાં એ સોળ આધાર છે. ૧૭–૧૮.

॥ त्रिलक्षाण्याह ॥

ऊर्ध्वलक्षं भवेत्ताला मध्यलक्षं भवेद्धृदि ॥
अधोलक्षं भवेन्नाभ्यां लक्षातीतं निरञ्जनम् ॥ १९ ॥

તાલવમાં ઉર્ધ્વ (જાણવાને યોગ્ય એવું) લક્ષ છે, હૃદયમાં મધ્ય લક્ષ છે અને નાભિમાં અધોલક્ષ છે; પરંતુ આ ત્રણે લક્ષમાં ન આવે એવો પરમાત્મા છે. ૧૯

एकस्तंभं नवद्वारं त्रिशून्यं पञ्चदेवता ॥
पञ्चेन्द्रियकुटुम्बेषु यत्रात्मा तत्र मे गृहम् ॥ २० ॥

એક સ્તંભ (અહંકારરૂપ થાંભલો), નવ દ્વાર (નેત્ર, નાસિકા આદિ નવ દરવાજા), ત્રણ શૂન્ય (રજ–સત્વ–તમ) પાંચ દેવતા, (પંચતત્વ દેવરૂપ) અને પાંચ ઇંદ્રિય; એ બધા મળીને એક કુટુંબ છે, એમાં આત્મા છે અને એજ આ પ્રાણીનું ઘર છે. આ વ્યોમપંચક થયું. ૨૦

कुविंशातिसहस्राणि षट्शतान्यधिकानि च ॥
निशाह्नि चलते प्राणः सोऽपि स्तंभोऽत्र कथ्यते ॥२१॥

૨૧૬૦૦ એકવીસ હજાર છસો શ્વાસ આ પ્રાણીના દિન રાતમાં ચાલે છે; એના સ્તંભ પણ કહું છું. ૨૧

आत्मा शरीरमित्युक्तमन्तरात्मा मनो विदुः ॥
परमात्मा भवेत्प्राणः पञ्च तत्त्वानि धारयेत् ॥ २२ ॥

શરીરનો (સ્તંભ) આત્મા, મનનો અંતરાત્મા અને પ્રાણોનો પરમાત્મા સ્તંભ કહે છે; એ જ પંચતત્વોને ધારણ કરે છે. ૨૨

कायानगरमध्ये तु प्रतोली शून्यवद्भवेत् ॥
नरेन्द्रो गच्छते तेन तत्पुरं शून्यकं भवेत् ॥ २३ ॥

દેહરૂપ નગરમાં નસ, નાડી અને ઇંદ્રિય વિગેરે જે રસ્તા છે તે શૂન્ય થઈ જાય છે, અર્થાત્ તેના કાર્ય બંધ થઇ જાય છે ત્યારે પ્રાણ રૂપ રાજા તે રસ્તામાં થઈને નિકળી જાય છે, તે વખત આ દેહ રૂપ નગર શૂન્ય થઈ જાય છે. ૨૩

॥ स्वरोदयमतात् ॥

कायानगरमध्ये तु मारुतो रक्षपालकः ॥
प्रवेशो दशभिः प्रोक्तो द्वादशाङ्गुलनिर्गमः ॥ २४ ॥

હવે સ્વરોદયના મતથી કાળજ્ઞાન વિષે કહિએ છીએ; આ દેહરૂપ નગરમાં શ્વાસ રૂપ પવન જ રખવાળવાળો છે, તેનો દસ આંગળીઓનો પ્રવેશ અને બાર આંગળીઓનો નિર્ગમ કહેલો છે. તેમાં ન્યૂનાધિકય થવું એ અરિષ્ટ થવાનું ચિન્હ છે. ૨૪

उदयं सूर्यमार्गेण चन्द्रेणास्तमयं यदि ॥
ददाति गुणसंघातं विपरातं विनाशकृत् ॥ २५ ॥

સ્વરનો ઉદય નાસિકાના જમણા માર્ગથી હોય અને ડાબા માર્ગથી અસ્ત હોય તો તે અત્યન્ત ગુણદાતા છે. તેનાથી વિપરીત હોય, અર્થાત્ ડાબા સ્વરથી ઉદય અને જમણા સ્વરથી અસ્ત થાય તો તે વિનાશ કરે છે. ૨૫

संपूर्ण वहते सूर्यः सोमश्चैव न दृश्यते ॥
पक्षेण जायते मृत्युः कालज्ञानेन भाषितम् ॥ २६ ॥

જો હમેશાં જમણો સ્વર ચાલે, વામસ્વર કદી પણ ચાલે નહીં, તો તે પ્રાણીનું ૧૫ દિવસમાં મૃત્યુ થાય, એમ કાળજ્ઞાને કહેલું છે. ૨૬

मासश्चैव तु षण्मासः पक्षश्चैव त्रिमासकः ॥
पंचरात्रिर्वहेच्चैकस्तस्य मृत्युर्न संशयः ॥ २७ ॥

જે પ્રાણીનો એક જ સ્વર એક મહિનો અથવા છ મહિના, એક પક્ષ અગર ત્રણ માસ, અથવા પાંચ રાત્રિ બરાબર ચાલે તો તેનું મૃત્યુ નિઃસંદેહ થશે. ૨૭

शुक्लपक्षे वहेद्वामं कृष्णपक्षे च दक्षिणम् ॥
उभयोस्त्रीणि दिवसं दृश्यते चंद्रसूर्ययोः ॥ २८ ॥

શુક્લ પક્ષમાં પ્રથમ ડાબો સ્વર ચાલે છે અને કૃષ્ણ પક્ષમાં જમણો સ્વર ચાલે છે, એટલે શુક્લ-કૃષ્ણ પક્ષોમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય ત્રણ દિવસ ચાલે છે. ૨૮

पञ्चभूतात्मकं दीपं चन्द्रस्नेहेन पूरितम् ॥
रक्षेच्च सूर्यवातेन तेन जीवः स्थिरो भवेत् ॥ २९ ॥

આ પંચભૂતાત્મક દેહરૂપ દીપક ચંદ્રસ્વર રૂપ તેલથી ભરેલો છે, તેનું સૂર્ય સ્વરૂપ પવનથી રક્ષણ કરવું જોઇએ, તો આ જીવ સ્થિર રહેશે. ૨૯

आत्मादीपः सूर्यज्योतिरायुःस्नेहः कलात्मकः ॥
कायाकज्जलसंसारे वृत्तिरेखा तनोर्मता ॥ ३० ॥

આત્મારૂપ દીપક, સૂર્ય સ્વરરૂપ જ્યોતિ, આયુ રૂપ તેલ ભરેલું છે; એમાં કાયા રૂપ કજ્જલ છે, અને આ સંસારમાં પ્રાણીની વૃત્તિ છે, એજ આ દેહની રેખા કહેલી છે. ૩૦

अरुन्धतीं ध्रुवं चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ॥
आयुर्हीना न पश्यंति चतुर्थं मातृमंडलम् ॥ ३१ ॥

અરૂંધતી, ધ્રુવ અને વિષ્ણુના ત્રિપદ (શ્રવણ નક્ષત્રના ત્રણ તારા), તેમજ ચોથું માતૃમંડળ (કૃતિકાના છ તારા) એને હીનાયુ આદમી જોઇ શકતો નથી. ૩૧

अरुंधती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमेव च ॥
विष्णुस्तु भ्रूद्वयोर्मध्ये भ्रूद्वयं मातृमंडलम् ॥ ३२ ॥

આ કાળજ્ઞાનમાં જીભને અરૂંધતી કહે છે અને નાસિકાના અગ્ર ભાગને ધ્રુવનો તારો કહે છે, બે ભમરની વચ્ચે વિષ્ણુપદ છે અને બે ભમરને માતૃમંડળ કહે છે, અર્થાત્ મરણાસન્ન આદમી તેને દેખી શકતો નથી. ૩૨

अक्षैर्लक्षितलक्षणेन पयसा पूर्णेन्दुना भानुना ॥
पूर्वादक्षिणपश्चिमोत्तरदिशां षट्त्रिद्विमासैककम् ॥ ३३ ॥

छिद्रं पश्यति चेत्तदा दशदिनं धूम्राकृतिं पश्चिमे ॥
ज्वालांपश्यतिसद्यएवमरणंकालोचितज्ञानिनाम् ॥ ३४ ॥

રોગી જો જળમાં સૂર્યના અથવા ચંદ્રના પ્રતિબિંબમાં પૂર્વ–દક્ષિણ–પશ્ચિમ–અને ઉત્તર એ ચાર દિશામાંથી કોઇ પણ દિશા તરફ છિદ્ર દેખે તો ક્રમથી છ, ત્રણ, બે અને એક એટલા મહિના જીવે. સૂર્ય–ચંદ્રને ધૂમ્રવર્ણ જુવે તો દસ દિવસ અને એ પ્રતિબિંબમાં પશ્ચિમ તરફ જ્વાળા દેખે તો તત્કાળ મરણ થશે, એવું કાળજ્ઞાન જાણવાવાળાઓએ કહેલું છે. ૩૩–૩૪

॥ मरणमें अरिष्टको मुख्यत्व ॥

पुष्पं यथापूर्वरूपं फलस्येह भविष्यतः ॥
तथा लिंगमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥ ३५ ॥
अप्येव तु भवेत्पुष्पं फलेनाननुबंधि यत् ॥
फलं चापि भवेत्किञ्चिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥ ३६ ॥

(જે વૃક્ષને ફુલ આવીને પછી ફળ આવે છે તે વૃક્ષ માટે) જેમ ફુલ એ ફળનું બોધક, અર્થાત્ પુલ આવ્યા બરાબર અનુમાનદ્વારા નિશ્ચય થાય છે કે હવે એને ફળ પણ આવશે, તેજ પ્રકારે અરિષ્ટ લક્ષણ (નિશ્ચિત મરણનાં સૂચક ચિન્હ) દ્વારા ભાવી (થનાર) મૃત્યુનો નિશ્ચય થાય છે. જેમ અનેક પુષ્પોમાં ફળ આવતાં નથી તેમજ કોઈ ફળ પુષ્પોમાં ફળ આવતાં નથી તેમજ કોઈ ફળ પુષ્પ વિનાના પણ હોય છે. (જેમ કે કે પીપળો વિગેરે). ૩૫–૩૬

न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ॥
मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम् ॥ ३७ ॥
मिथ्यादृष्टमरिष्टाभमनरिष्टमजानता ॥
अरिष्टं चाप्यसंबुद्धमेतत्प्रज्ञापराधजम् ॥ ३८ ॥

પરંતુ અરિષ્ટ સૂચક ચિન્હ થવાથી અવશ્ય મૃત્યુ થવાનું. એવું મરણ જ નથી કે જેના પેહેલાં અરિષ્ટ સૂચક લક્ષણ ઉપસ્થિત નહીં થાય. અનેક સ્થળોમાં એવો બોધ થાય છે કે અરિષ્ટ સૂચક લક્ષણ થએલાં છે અને રોગીનું મૃત્યુ થયું નહિ, અથવા તો કયારનું મૃત્યુ થઈ ગયું પણ મૃત્યુના પહેલાં કોઈ અરિષ્ટ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું નહીં પણ એવા બોધ ભ્રમાત્મક છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. (કારણ કે) જે પ્રકૃતીને વૈદ્યે અરિષ્ટ ચિન્હ માન્યું તે પ્રકૃતિ–તબિયત અરિષ્ટ ચિન્હવાળી નહતી, અજ્ઞાનથી તેને એવો ભ્રમ થઈ ગયો. ૩૭–૩૮

तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादाद्वा तथैवाशु व्यतिक्रमात् ॥
गृह्यन्ते नोद्धतान्यज्ञैर्मुमूर्षुर्न त्वसंभवात् ॥ ३९ ॥
असिद्धिणाप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्वन्गतायुषः ॥
अतोरिष्टानि यत्नेन लक्षयेत्कुशलो भिषक् ॥ ४० ॥

કોઇ મૃત્યુના પેહેલાં અરિષ્ટ લક્ષણ સંપૂર્ણ રીતે જાણ-વામાં નથી આવતાં, તેનું કારણ એ છે કે આ જે લક્ષણ કહેલાં છે તે સર્વ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ (બારીક) રૂપથી ઉઠે છે, અથવા એક લક્ષણ થયા પછી તરત બીજું લક્ષણ થવા માંડે છે, તેનું અનુમાન મરવાવાળા રોગીને થયું નથી,

અથવા જેથી કરીને એ અરિષ્ટનું જ્ઞાન થાય એવું વિશેષ કાંઇ મનમાં લાગતું નથી, તેના લીધે યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી. એ ઉપરથી એવો નિશ્ચય થયો કે મૃત્યુના પહેલાં આ અરિષ્ટ ચિન્હ તો અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે વખત તેવો નિશ્ચય થતો નથી. એ પ્રમાણે નિશ્ચય નહીં થવાનું કારણ અજ્ઞાનત્વ અથવા યથાર્થ લાગણી મનમાં નિશ્ચયાત્મક ન થવી એ છે. (બીજું કાંઈ નથી.)

મરણાસન્ન માણસની તબિયતની ચિકિત્સા કરવાના પરિશ્રમ અવશ્ય નિષ્ફળ જાય છે (અર્થાત્ પરિશ્રમ કરનારને યશ અથવા ધન એ બેમાંથી કાંઇ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.) માટે વૈદ્યે સર્વ અરિષ્ટ લક્ષણો જાણવાં એ અતિ અગત્યનું છે. ૩૯—૪૦

अथातःपञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायंव्याख्यास्यामः॥

હવે પંચેદ્રિયાર્થ વિપ્રતિપત્તિ અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીશું.

शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतिर्विकृतिर्भवेत् ॥
तत्त्वरिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे ॥ ४१ ॥

પ્રાણીનું શરીર, માનસિક સ્વભાવ અને તબિયત એ ત્રણે પલટી જાય તો તે મરણનાં લક્ષણ સમજવાં. આ મે સંક્ષેપથી કહ્યું, હવે હે વત્સ! તું વિસ્તારથી શ્રવણ કર. ૪૧

॥ कर्णेन्द्रियनि विकृति ॥

शृणोति विविधाञ्छब्दान्यो दिव्यानामभावतः ॥
समुद्रपुरमेघानामसंपत्तौ च निःस्वनम् ॥ ४२ ॥

तान्स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ॥
ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीताञ्छृणोत्यपि ॥ ४३ ॥
द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ॥
न श्रृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवंति गतायुषम् ॥ ४४ ॥

જે માણસ વિવિધ શબ્દ (બોલવું, પાઠ, ગીત, વાજાં વિગેરેના) અને દિવ્ય (સિદ્ધ, ગંધર્વ, કિન્નર આદિના) તથા દર્યો, રેલ, મેઘ વિગેરેના શબ્દ નહીં થયેલા છતાં તે સાંભળે, અથવા દર્યો વિગેરેના શબ્દ થએલા છતાં તે ન સાંભળે, અગર તે શબ્દ બીજા કોઇના શબ્દ જેવા સાંભળે તથા ગ્રામમાં થએલા શબ્દ જંગલના શબ્દ જેવા સાંભળે અને જંગલના શબ્દ ગ્રામના શબ્દ જેવા સાંભળે, તેમજ શત્રુના ભાષણ ઉપર પ્રીતિ કરે અને માતા, પિતા, ભાઇ, મિત્ર આદિના શબ્દ ન સાંભળે, તો તે પ્રાણી ગતાયુ સમજવો; આ કર્ણેન્દ્રિયનાં લક્ષણ છે. ૪૨–૪૩–૪૪

॥ त्वचानी विकृति ॥

यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णं च शीतवत् ॥
संजातशीतपिडको यश्च दाहेन पीड्यते ॥ ४५ ॥
उष्णगात्रोऽतिमात्रं च यः शीतेन प्रवेपते ॥
प्रहारान्नाभिजानाति योऽङ्गच्छेदमथापि वा ॥ ४६ ॥
पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ॥
वर्णान्यभावो राज्यो वा यस्य गात्रे भवंतिहि ॥ ४७ ॥
स्नातानुलिप्तं यश्चापि भजंते नीलमक्षिकाः ॥
सुगंधिर्वाति योऽकस्मात्तं वदंति गतायुषम् ॥ ४८ ॥

હવે રોગીના સ્પર્શની વિપરીતતા દર્શાવવામાં આવે છે; જે માણુસ શીતલ પદાર્થને ગરમ જાણીને ગ્રહણ કરે અને ગરમ વસ્તુને શીતલ સમાન લે, તેમજ ટાઢથી પીડિત દેહ હોય તો પણ તેના દેહમાં બહુ દાહ થયો હોય, જેનો દેહ ગરમ છતાં પણ જાણે શીતલથી પીડાએલો હોય એવી રીતે થર્ થર્ કાંપતો હોય, તથા લાકડી તલવાર વિગેરેની ચોટ લાગે તો અને અંગ કપઈ જાય તો પણ માલુમ નહીં પડે, તેમજ જે અંગને ધૂળથી આચ્છાદિ માને, વળી દેહનો વર્ણ પલટી જાય અથવા જેની દેહ ઉપર કાળી લાલ રેખા આવી જાય, શિવાય જેમ સ્નાન થઈને ચંદન વિગેરેનો લેપ કર્યો પછી નીળી માખીયો શરીર ઉપર આવીને બેસે છે તેવી રીતે જેની દેહ ઉપર નીળી માખીઓ આવીને બેસે અને જેના શરીરનો એકદમ સુગંધ આવવા માંડે, એવું માણસ ૧ વર્ષમાં અવશ્ય મૃત્યુને શરણ થાય. ૪૫–૪૮

विपरीतेन गृह्णाति रसान् यथोपयोजितान ।।
उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाग्निवृद्धये ।। ४९ ।।
यस्य दोषाग्निसाम्यं च कुर्युर्मिथ्योपयोजिताः
यो वा रसान्न संवेत्ति गतामुं तं प्रचक्षते ।। ५० ।।

જે આદમી ખાટી ચીજને મીઠી એ રીતે સર્વ રસની રૂચી વીપરીત માને અને સારા મધુર રસનું ક્રમપૂર્વક સેવન કરેલું છતાં શરીરમાં દોષનો વધારો થાય, તથા વિપરીતતાથી સેવન કરેલા રસથી દોષ અને અગ્નિ સામ્ય થઈ જાય (અર્થાત્ હિતકારી પદાર્થ ઉપદ્રવ કરે અને ઉપદ્રવકારી

પદાર્થ જેને હિત સમાન થાય) તથા ખોરાકના રસને જાણે નહીં તેને ગતાયુ સમજવો; તે એક માસમાં મરી જશે. ૪૯–૫૦

सुगंधं वेत्ति दुर्गंधं दुर्गंधस्य सुगंधिताम् ॥
यो वा गंधान्न जानाति गतासुं तं विनिर्दिशेत् ॥५१॥

જે માણસ સુગંધને દુર્ગંધ અને દુર્ગંધને સુગંધ માને અથવા જે સુગંધ અને દુર્ગંધ કાંઈ જ ન સમજે તેને ગણપ્રાણ સમજવો તે પણ એક મહિનામાં મરી જાય છે. ૫૧

द्वंद्वान्युष्णहिमादिनि कालावस्थादिशस्तथा ॥
विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च योनरः ॥ ५२ ॥
दिवाज्योतींपि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ॥
रात्रौ सूर्यं ज्वलंतं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् ॥ ५३ ॥
अमेघोपप्लवे यश्च शक्रचापवङिद्गणान् ॥
तडित्वतोऽसितान्यो वा निर्मले गगने घनान्
विमानयानप्रासादैर्यश्च संकुलमंबरम् ॥ ५४ ॥
यश्चानिलं मूर्तिमंतमन्तरिक्षं च पश्यति ॥
धूमनीहारवासोभिराहृतामिव मेदिनीम् ॥ ५५ ॥
प्रदीप्तमिव लोकं च यो वा प्लुतमिवाम्भसा ॥
भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति ॥ ५६ ॥
न पश्यति सनक्षत्रां यश्च देवीमरुंधतीम् ॥
ध्रुवमाकाशगंगा वा तं वदंति गतायुषम् ॥ ५७ ॥

જે માણસ ગરમ, ઠંડા કાળની અવસ્થાનું (પ્રભાત,

નિર્વાત અને વર્ષાદિ) તથા દિશાનું, તેમજ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્માદિનું વિપરીત ભાવનાથી ગ્રહણ કરે, તે એક માસમાં મરણ પામે. હવે રૂપગ્રહણનું કહિએ છિએ કે; આદમી દહાડે જ્યોતિવાળા પદાર્થને (સૂર્ય, ચંદ્ર ઈત્યાદિને) અગ્નિ જેવા બળતા દેખે અને રાત્રે સૂર્યને પ્રજ્વલિત જુવે, અથવા દિવસના સમયે સૂર્યને ચંદ્રમા સમાન શીતલ તેજવાળો જુવે, તેમજ વાદળું નહીં થયા છતાં ઈંદ્ર ધનુષ અને ચમકતી વિજળીને દેખે, તથા વિજળીવાળાં વાદળોને કાળાં પીળાં દેખે અને નિર્મળ આકાશને વાદળાંથી વ્યાપ્ત દેખે, તો તે આદમી બે અગર ત્રણ મહિનામાં મરી જશે. જે માણસ આકાશમાં વિમાન, યાન (રથ ઘોડા વિગેરે) અને મેહેલ ભરાઇ રહેલા દેખે, તથા ચાલતા પવનને મૂર્તિમાન દેવતાના અથવા અન્ય પુરૂષના આકારવાળા દેખે, તથા નેત્ર રોગ નહીં થએલો છતાં પૃથિવીને ધૂમ્ર, ધૂળ, અને વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત થએલી જુવે, અને ગ્રીષ્મ ઋતુ નહીં છતાં જગતને ગરમીથી વ્યાપ્ત દેખે, યાતો પાણીમાં ડુબી ગએલું જુવે, તથા પૃથિવીને રેખા રચિત ચતુસ્પથના આકારવાળી જુવે તથા જે માણસ નક્ષત્ર સહિત અરૂંધતી ધ્રુવના તારા અને શિશુમાર ચક્રને ન દેખે, તેનું મૃત્યુ સમીપ આવેલું જાણવું. ૫૩–૫૭

ज्योत्स्नादर्शोष्णतोयेषु छायां यश्च न पश्यति ॥
पश्यत्येकांगहीनां वा विकृतांवाऽन्यसत्वजाम् ॥ ५८ ॥
श्वकाककंकगृध्राणां प्रेतानां यक्षरक्षसाम् ॥
पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि ॥ ५९ ॥

यो वा मयूरकंठाभं विधूमं वह्निमीक्षते ॥
आतुरस्यभवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥६०॥

જે માણુસ તડકામાં, ચંદ્રના પ્રકાશમાં, દર્પણુમાં અને જળમાં પોતાની છાયાને ન જુવે, કદાચ જુવે તો (હાથ, પગ, મસ્તક વિગેરે) એકાદ અંગથી રહિત જુવે, અથવા વિકૃત તથા અન્યસત્વ (બીજાં પ્રાણી ગધેડું, કૂતરૂં) કોઇને જુવે, તથા શ્વાન, કાક, કંક, ગીધ, પ્રેત, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, સર્પ, નાગ તથા માણુસ એમની છાયાને વિકૃત જુવે, તથા જે માણુસ ધૂમ્ર રહિત અગ્નિનો વર્ણ મયુર કંઠ જેવો નીલો જુવે, તે માણુસ રોગી હોય તો તેનું મૃત્યુ થાય અને સારી તબિયતવાળો હોય તો રોગી થશે. ૫૮–૬૦

॥ अथातश्छायाविप्रतिपत्तिरूपमध्यायंव्याख्यास्यामः ॥

હવે છાયા વિપ્રતિપત્તિ ૩૫ અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીશું. આ જગતમાં છાયા શબ્દની પાછળ હ્રી, શ્રી, તુષ્ટિ ઇત્યાદિની પણ વિપરીતતા જાણવી જોઈએ, માટે તેની પણ વ્યાખ્યા કરીશું.

श्यावा लोहितका नीलापीतिका वापि मानवम् ॥
अभिद्रवन्तियं छायाः सपरासुरसंशयम् ॥ ६१ ॥

હવે છાયાની વિપરીતતા દેખાડિએ છીએ; જેમકે જે પુરૂષની સાથે કાળી, લાલ, નીલી અને પીળી છાયા દેખાય તે ગતપ્રાણ અર્થાત્ મરવાનો એમ જાણવું. ૬૧.

ह्रीश्रियौ नश्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा ॥
अकस्माद्यं भजंते वास परासुरसंशयम् ॥ ६२ ॥

હવે પ્રભાની વિપરીતતા દેખાડિએ છીએ, જે રોગીની લજ્જા. લક્ષ્મી, ઓજ, સ્મરણ શક્તિ અને કાન્તિ એ અકસ્માત જતાં રહેશે, અથવા લજ્જા વિગેરેથી રહિત છતાં તે એકદમ લજ્જા વિગેરેથી મુક્ત થાય તો તે માણસ અવશ્ય મરે. ૬૨

यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं यथोत्तरः ॥
उभौ वा जाम्ववाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६२ ॥

જેનો નીચેનો હોઠ નીચે પડી જાય અને ઉપરનો હોઠ ઉપર ચોટી જાય, અથવા બન્ને હોઠ જાંબુડાની માફક કાળા પડી જાય, તે માણસ જીવવો મુશ્કેલ છે. ૬૩

• आरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतंति च ॥
खञ्जनप्रतिमावापितं गतायुषमादिशेत् ॥ ६४ ॥

જે માણસના દાંત લાલ અથવા કાળા થઇ જાય અથવા પડી જાય અથવા ખંજન પક્ષી મુજબ સફેદ અને કાળા થઇ જાય તેને ગતાયું અર્થાત મરવાનો એમ સમજવું. ૬૪

कृष्णा स्तब्धावलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै ॥
कर्कशावाभवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥ ६५ ॥

જેની જીભ કાળી, લઠર, કફથી લીસી, સોજાવાળી અને કઠોર થઇ જાય તે થોડા વખતમાં મરવાનો એમ વૈદ્યે સમજવું. તે એક મહિનામાં મરશે. ૬૫

कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ॥
अवस्फूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः ॥ ६६ ॥

જેનું નાક વાંકું, સ્ફુટિત, સુકું, અને શબ્દયુક્ત થયું હોય, અથવા અંદર બેશી જાય તે માણસ જીવે નહીં, તે સાત રાત્રિમાં મૃત્યુ પામે. ૬૬

संक्षिप्ते विषमे स्तब्धे रक्ते स्रस्ते च लोचने ॥
स्यातां वा प्रस्नुते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम् ॥ ६७ ॥

જેની આંખ સાંકડી, ઊંચી નીચી, નિશ્ચેષ્ટ, લાલ, અને નીચે પડેલી હોય, અથવા તેમાંથી પાણી વેહેતું હોય, તે આદમી ગતાયું છે એમ નિશ્ચે જાણવું. ૬૭

केशाः सीमंतिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ ॥
लुनंति चाक्षिपक्ष्माणि सोचिराद्याति मृत्यवे ॥ ६८ ॥

જેના વાળના ગુંચડા ચોટલાની માફક થઇ જાય, અને બેઉ ભમર સંકુચિત થઇ નીચે પડી જાય, તથા જે પાંપણના વાળને વારે વારે ખુલાં કરે, ચોળે, તે થોડા કાળમાં યમરાજાને ઘેર પોહોંચે. કદિ આ ચિન્હ રોગ વગર થયાં હોય તો તે છ મહિનામાં મરે, અને રોગી પુરૂષને થયાં હોય તો તે ત્રણ દિવસમાં મરણ પામે. ૬૮

नाहरत्यन्नथास्यस्थं न धादयति यः शिरः ॥
एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणाञ्जहाति सः ॥ ६९ ॥

હવે દેહના અવયવોની ક્રિયાથી વિપરીતતા કહે છે કે; જે માણસ મોઢામાં ઘાલેલો પદાર્થ ન ખાય, મસ્તકને ધારણ ન કરે (અર્થાત્ માથું સીધું રાખી ન શકે) એક જ સ્થાન તરફ નજર લગાડી રાખે, જેનું હમેશાનું શીલ જતું રહેશે, તે તત્કાળ પ્રાણનો ત્યાગ કરે. ૬૯

बलवान्दुर्बलो वापि संमोहं योऽधिगच्छति ॥
उत्थाप्यमानो बहुशस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ७० ॥

બળવાન હોય અથવા દુર્બળ હોય, પણ જેને વારે વારે ઉઠવાથી મૂર્ચ્છા આવે, તેને ધીરજવાળો પુરૂષ છોડી દે છે. ૭૦

उत्तानः सर्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः ॥
विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः ॥ ७१ ॥

જે સર્વ કાળ ગાઢી ઉંઘમાં રહે. અને પગ કોઇ વખત ઉભા કરે અને કોઇ વખત એમને એમ રાખે, કોઇ વખત વાળે, એવી રીતે જુદા જુદા ચિન્હ કરે અથવા તો પગ તાણી રાખે તે રોગી જીવવાનો નથી. ૭૧

शीतपादकरोच्छ्वासश्छिन्नश्वासश्च यो भवेत् ॥
काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ७२ ॥

જેના હાથ, પગ અને શ્વાસ ઠંડા હોય તથા શ્વાસ વારે વારે તુટી જાય, અથવા કાગડા જેવો શ્વાસ લે તેને ધૈર્યવાન વૈદ્યે છોડી દેવો, તે તાત્કાલિક મરણનાં ચિન્હ છે. ૭૨

निद्रा न च्छिद्यते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा ॥
मुह्येद्वा वक्तुकामस्तु प्रत्याख्येयः स जानता ॥ ७३ ॥

જે સુતોને સુતોજ રહે, જાગે નહીં અથવા જે સદૈવ જાગતોજ રહે, સુવે નહીં, અથવા બોલવા માંડે તે વખત મૂર્ચ્છા આવી જાય તેને વૈદ્યે છોડી દેવો. ૭૩

उत्तरोष्ठश्च यो लिह्यादुद्गारांश्च करोति यः ॥
प्रेतैर्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥ ७४ ॥

જે માણસ ઉપરનો હોઠ ચાટયા કરે, વારેવારે હુડકાર લે, તથા મુવેલા પુરૂષની સાથે ભાષણ કરે, તેને પ્રેતરૂપ સમજવો. ૭૪

स्वेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते ॥
पुरुषस्य विषार्त्तस्य सद्यो गच्छात्स जीवितम् ॥७५॥

હવે શરીરના ભાગમાં વ્યાધિના લીધે થનાર અરિષ્ટ કૃત ખાસ લક્ષણ કહે છે; જેના રોમાંચમાંથી લોહીનો પ્રવાહ ચાલે તે વિષાર્ત્ત પુરૂષ તાત્કાળ જીવનનું ત્યાગ કરે. ૭૫

वाताष्ठीला तु हृदये यस्योर्ध्वमनुयायिनी ॥
रुजान्नविद्वेषकरी स परासुरसंशयम् ॥ ७६ ॥

જેની છાતીમાં વાયુનું જોર પ્રકટ થઈને ઉપર ચઢે અને છાતીમાં પીડા થાય, તથા ખાવા ઉપર પ્રીતિ નહીં હોય, તે રોગી મરે એમ જાણવું. ૭૬

अनन्योपद्रवकृतः शोफः पादसमुत्थितः ॥
पुरुषं हन्ति नारीं तु मुखजो गुह्यजो द्वयम् ॥ ७७ ॥

પગમાં સોજો હોય અને તેને શેક કરવાથી ઉપદ્રવ, શ્વાસ, તૃષા આદિ ઉત્પન્ન થાય તો તેથી તે પુરૂષનો નાશ થાય. મોઢા ઉપર આવેલો સોજો ઉપર કહેલા દોષોથી મુક્ત હોય તો તે સ્રીનો નાશ કરે, અને ગુદાનો સોજો હોય તો તે સ્રી અગર પુરૂષ બેઉને નષ્ટ કરે છે. ૭૭

अतिसारो ज्वरो हिक्का छर्दिः शूनांडमेढ्रता ॥
श्वासिनो कासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ७८ ॥

ખાંસીવાળા તથા શ્વાસવાળા રોગીને અતિસાર, જ્વર, હિંચકી અને વમન એ ઉપદ્રવ થયાં હોય તથા અંડકોશ ઉપર અને લિંગ ભાગ ઉપર સોજો હોય તો વૈદ્યે તેનો ત્યાગ કરવો. ૭૮

स्वेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवम् ॥
बलवंतमपि प्राणैर्वियुज्यंति न संशयः ॥ ७९ ॥

જેને પરસેવો અને દાહ અત્યંત થતાં હોય એવા બલવાન પુરૂષને હિંચકી અને શ્વાસ રોગ પ્રાણ રહિત કરે છે, એમાં સંદેહ નથી. ૭૯

श्यामा जिह्वा भवेद्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति ॥
मुखं च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ८० ॥

જેની જીભ કાળી થએલી હોય, અને જમણી આંખ બેશી જાય તથા મોઢામાંથી દુર્ગંધ આવતી હોય તેને વૈદ્યે છોડી દેવો. ८०

वक्त्रमापूर्यतेश्रूणां स्विद्यतश्चरणावुभौ ॥
चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ ८१ ॥

જેનું મુખ આંસુઓથી ભરી જાય અને બન્ને પગ ઉપર પસીનો વળે તથા જેની આંખો વ્યાકુળ થઇ જાય તે યમપુરીએ જવાનો એમ જાણવું. એવો રોગી પ્રહર અથવા બે ઘડીમાં મરી જાય છે. ૮૧

अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च ॥
यस्याकस्मात्स विज्ञेयो गंता वैवस्वतालयम् ॥ ८२ ॥

જે રોગીનું શરીર ભારે છતાં એકદમ અત્યંત હલકું થઈ જાય તે રોગી યમરાજાને ઘેર જવાનો. ૮૨

पङ्कमत्स्यवसातैलघृतगंधाश्च ये नराः ॥
मृष्टगंधांश्च ये वांति गंतारस्ते यमालयम् ॥ ८३ ॥

જે રોગીની કાયામાંથી કીચડ, માછલા, વસા, તેલ અને ઘીની વાસ આવે, તથા તે જો દિવ્ય સુગંધવાળું વમન કરે તો તે યમાલય પ્રત્યે જશે. તેવો રોગી એક વર્ષમાં મરે છે. ૮૩

यूका ललाटमायांति बलिं नाश्नन्ति वायसाः ॥
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालम् ॥ ८४ ॥
ज्वरातीसारशोफाः स्युर्यस्यान्योऽन्यावसादिनः ॥
प्रक्षीणबलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सतुम् ॥ ८५ ॥

જેના મસ્તક ઉપર જીઓ પડે, અને કાગડો કટક બળીને ન ખાય. તથા જેને કાંઈ પણ સુખ ન હોય તે યમસદને જવાનો છે, એમ સમજવું. આ અરિષ્ટ એક વર્ષનું છે. જેના શરીરમાં પરસ્પર ઉપદ્રવ કરવા જ્વર, અતિસાર અને સોજો હોય તથા બળ અને માંસ ઓછાં થઈ જાય તો તે રોગી ચિકિત્સા કરવાને માટે પાત્ર નથી. ૮૪-૮૫

क्षीणस्य यस्य क्षुत्तृष्णे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ॥
न शाम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ८६ ॥

જે પુરૂષની ક્ષુધા અને તૃષા હૃદ્ય, મિષ્ટ અને હિત-

કારી ખોરાકથી તથા જળથી શાંત ન થાય તેનું મૃત્યું ઉભું ઢહેલું છે એમ સમજવું. ૮૬

प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलं च दारुणम् ॥
पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ ८७ ॥

જે રોગીની પ્રવાહિકા, મસ્તકશૂલ, તરસ અને બળ એની હાનિ થાય તેનું મોત આવી રહ્યું છે એમ સમજવું. ૮૭

विषमेणोपचारेण कर्मभिश्च पुराकृतैः ॥
अनित्यत्वाच्च जंतूनां जीवितं निधनं व्रजेत् ॥ ८८ ॥

હવે એમ કહે છે કે એ અરિષ્ટ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તો–વિષમ ચિકિત્સા કરવાથી, અને પૂર્વ જન્મના કર્મોથી, તથા પ્રાણી માત્ર અનિત્ય હોવાથી જીવનું જીવન વિનાશને પામે છે. ૮૮

प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ॥
मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पंति मानवम् ॥ ८९ ॥
तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नंति जिघांसया ॥
तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवंत्येव गतायुषः ॥ ९० ॥

મરણના સમયે સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ કેમ જાય છે તે બાબત કહે છે કે; માણસના મરણના વખતે પ્રેત, ભૂત, પિશાચ, અનેક પ્રકારના બ્રહ્મરાક્ષસ વિગેરે નિત્ય તેને મારવા સારૂ સમીપ આવે છે, તેથી ગતાયુ મનુષ્યને માટે કરેલા સર્વ ઉપચાર નિષ્ફળ જાય છે. ૮૯–૯૦

अथातः स्वभावविप्रतिपत्तिरूपमध्यायंव्याख्यास्यामः ॥

હવે સ્વભાવ (પ્રકૃતિ વિગેરે) વિપ્રતિ વતિરૂપ અધ્યાયની વ્યાખ્યા કરીશું.

स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यभावित्वं मरणाय तद्यथा शुक्लानां कृष्णता कृष्णानां शुक्लता रक्तानामन्यवर्णत्वं स्थिराणामस्थिरत्वंमृदूनां स्थिरता चलानामचलत्वमचलानां चलता पृथूनां संक्षिप्तत्वं संक्षिप्तानां पृथुता दीर्घाणां ह्रस्वत्वं ह्रस्वानां दीर्घताऽपतनधर्मिणां पतनधर्मित्वं पतनधर्मिणामपतन धर्मित्वमकस्माच्च शैत्योष्ण्यस्नैग्ध्यरौक्ष्यप्रस्तम्भवैवर्ण्यावसदनाश्चाङ्गानाम् ॥ ९१ ॥

આ દેહમાં જે સ્વભાવ સિદ્ધ પદાર્થ છે તે શરીરના કોઈ ભાગમાં વિપરીત થઈ જાય તો તે મૃત્યુનો અર્થ છે. જેમકે સફેત પદાર્થ એકદમ કાળો થઇ જાય અને કાળાનો સફેત થાય, લાલ અંગ (હોઠ, લાલુ આદિ) સફેત, કાળાં, પીળાં થઇ જાય, સ્થિર પદાર્થ અસ્થિર થાય, અને કેશ, શ્મશ્રુ આદિ કઠોર પદાર્થ નરમ થાય, માંસ, રૂધિર, વિગેરે કઠણ થઈ જાય, તેમજ ચંચળ પદાર્થ સ્થિર થાય અને સ્થિર પદાર્થ ચંચળ થાય, પુષ્ટ અવયવ કૃશ થાય અને કૃશ અવયવ જાડા થાય, દીર્ઘ અવયવ ટુંકો થાય અને ટુંકો અવયવ દીર્ઘ થાય, જે અવયવ ન પડતો હોય તે પડી જાય અને પડતો હોય તે ન પડે, તથા શીતલતા, ગરમી, ચિકાસ, રૂક્ષતા, સ્તબ્ધતા, વિવર્ણતા, અને વિકલતા એ રીતે શરીરમાં વૈપરિત્ય થાય, તો તે મૃત્યુનાં લક્ષણ સમજવાં. ૯૧

स्वेभ्यः स्थानेभ्यः शरीरैकदेशानामवस्रस्तोक्षिप्तभ्रांतावक्षिप्तपतितविमुक्तनिर्गतांतर्गतगुरुलघुत्वानि ॥ ९२ ॥

શરીરનું એક અંગ પોતાના સ્થાનથી શિથિલ થાય અથવા ઉપર ચઢી જાય, નેત્ર વિગેરેનું ભ્રમણ થાય અથવા તે વાંકા ચુકા થાય, શિરગ્રીવા આદિનું ધારણ થઇ ન શકે, દેહના સાંધા વિગેરે ઢીલા પડી જાય, જીભ બાહાર નિકળે, જિહ્વા નેત્ર વિગેરે અંદર જતાં રહે, ભુજા શિર આદિ જડ થાય, હલકા અવયવ ભારે થાય, તો તે ચિન્હ અરિષ્ટ ઉત્પન્ન કરે છે.

प्रवालवर्णव्यङ्गप्रादुर्भावोऽप्यकस्मात् ॥ शिराणां च दर्शनं ललाटे नासावंशे वा पिडकोत्पत्तिः ॥ गोमये चूर्णप्रकाशस्य वा रजसो दर्शनमुत्तमांगे निलयनं वा कपोतकंकप्रभृतीनां मूत्रपुरीषवृद्धिरभुंजानानां तत्प्रणाशो भुंजानानां स्तनमूलहृदयोरःसु च शूलोत्पत्तयः मध्ये शूनत्वमन्तेषु परिम्लायित्वं विपर्ययो वा तथार्द्धाङ्गेश्वयथुः ॥ ९३ ॥

એકદમ લાલ વર્ણનો વ્યંગરોગ થઇ જાય, નસો લાલ રંગની દેખાવા માંડે, માથામાં અને નાકના હાડકામાં પીડા ઉત્પન્ન થાય, માથામાં છાણની માફક રજકણ દેખાય, કબુતર કંક આદિ પક્ષી મસ્તક ઉપર આવીને બેસે, ખાધા પીધા વગર મલમૂત્રની વૃદ્ધિ થાય, અર્થાત તે વધારે ઉતરે, અને ભોજન કરેલાના મલમૂત્રનો નાશ થાય, સ્તનમૂલ, હ્રદય, છાતી એમાં શૂળ ઉત્પન્ન થાય અને જેની કાયાનો મધ્ય ભાગ સૂજી જાય, તથા છેલ્લા ભાગ રહી જાય અથવા

હાથ પગ આદિ સૂજી જાય તથા વચલો ભાગ રહી જાય, અથવા અર્ધાંગ ઉપર સોજા ચઢે, તો તે અરિષ્ટનાં લક્ષણ સમજવાં. તેવો રોગી એક મહિનામાં મરી જશે. ૯૩

शोषोङ्गपक्षयोर्वा नष्टहीनविकलविकृतिस्वरता ॥
विवर्णपुष्पप्रादुर्भावो वा दन्तनखशरीरेषु ॥
यस्य वाप्सु कफपुरीषरेतांसि निमज्जंति ॥
यस्य वा दृष्टिमंडले भिन्नविकृतानि रुपाण्यालोक्यते ॥
स्नेहाभ्यक्तकेशांग इव यो भाति ॥
यश्च दुर्वलो भक्तद्वेषातिसाराभ्यां पीड्यते ॥
कासमानश्च तृष्णाभिभूतः क्षीणच्छर्दिभक्तद्वेषयुक्तः ॥
सफेनपुयरुधिराद्वामी हतस्वरः शूलाभिपन्नश्च मनुष्यः ॥

શરીરનું અંગ સૂકું પડે અથવા અડધા દેહનું શોષણ થાય, તેમ અવાજ અત્યંત ક્ષીણ થાય, અથવા વિકલ સ્વર થાય (ગદ્‌ આદિ ગદ સ્વર થાય) અથવા સ્વભાવ વિપરીત થઇ જાય. તથા દાંત નખ અને શરીર એમાં કુપરંગના બિંદુ પેદા થાય, જળમાં કફ મળ અને વીર્ય ડુબી જાય, તથા આંખો આગળ ભયાનક અનેક પ્રકાર (ત્રણ માથાના) માથા વગરના રૂપ જુવે, તેલથી ચોપડેલા વાળ રૂક્ષ દેખાય. જાતે દુર્બળ છે તો ખોરાકનો કંટાળો ઉપજે, અતિસારની પીડા થતી હોય, ખાંસીથી અને તૃષાથી એકે કાળે પીડિત થાય, ક્ષીણરોગી હોય, વમન થાય અને ખોરાકનો કંટાળો હોય, ફીણવાળા પરૂ અને રૂધિરની ઉલટી થાય, સાદ બેશી જાય અને માથાના અથવા પેટના શૂલથી પીડિત હોય, તો તે અરિષ્ટ જાણવાં. ૯૪

शूनकरचरणवदनःक्षीणोऽन्नद्वेषी स्रस्तपिंडिकां सपाणिपादो ज्वरकासाभिभूतः यस्तु पूर्वाह्णे भुक्तमपराह्णे छर्दयत्यतिसार्यते वा ज्वरकासाभिभूतः स श्वासान्म्रियते ॥ वस्तवद्विलपन् यश्च भूमौ पतति स्रस्तमुष्कः स्तब्धमेढ्रो भग्नग्रीवः प्रणष्टमेहनश्च मनुष्यः ॥ ९५ ॥

જેના હાથ, પગ, મોઢું એના ઉપર સોજો ચઢયો હોય, બીજા અવયવ ક્ષીણ થયા હોય, ખોરાકમાં અરૂચિ, ઘુંટણ, ખભા, હાથ અને પગ જ્વરથી અને વાયુથી યુક્ત હોય, તેમજ પ્રાતઃકાળમાં ખાધેલા ખોરાકનું બપોરે વમન થયું હોય, અને પચન થયા વગરનો ખોરાક મલ માર્ગથી નિકળી ગયો હોય, તથા જ્વર—ખાંસીથી વ્યાપ્ત થએલો હોય તે શ્વાસરોગી મરવાનો; વળી ઘેટાનો શબ્દ સમાન વિલાપ કરતો ભોંય ઉપર પડી જાય, અંડકોશ સ્થાનથી છુટી જાય, લિંગ સાંકડું થઇ જાય, ગ્રીવા નીચે પડે તથા લિંગ અંદર જતું રહે, તો તે સર્વ અરિષ્ટ સમજવાં. ૯૫

प्राग्विशुष्यमाणहृदय आर्द्रशरीरोयश्चलोष्टंलोष्टेनाभिहन्तिकाष्टंकाष्ठेनतृणानिवाछिनत्तिअधरोष्ठंदशत्युत्तरोष्ठंलेढि ॥ आलुंचतिवाकर्णौकेशांश्च देवद्विजगुरुसुहृद्वैद्यांश्चद्वेष्टि ॥ ९६ ॥

જે પુરૂષનું બધું શરીર આર્દ્ર રહીને પ્રથમ હૃદય સૂકાઇ જાય તેને એક પખવાડિયાનું અરિષ્ટ છે, અને તે જો માટીના ઢેપાથી ઢેપુ તોડવા માંડે, લાકડાથી લાકડું અને ઘાસ તોડે, નીચલા હોઠને દાંતવતી કચડે અને ઉપલો હોઠ ચાટે તથા કાનને અને માથાના વાળને તોડે, તેમજ દેવ,

બ્રાહ્મણ, ગુરૂ, મિત્ર અને વૈદ્ય એમના સાથે દ્રોહ કરે, તો તેનું એક વર્ષનું અરિષ્ટ જાણવું. ૯૬

यस्यवक्रानुवक्रगाग्रहागर्हितस्थानगताःपीडयंतिजन्मर्क्षंवा-यस्योल्काशनिभ्यामभिहन्यतेहोरावागृहदारशयनासनयावाहन-मणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तमादुर्वावोवेति ॥ ९७ ॥

જેના વક્રીગ્રહ ઉપસ્થિત રાશીને છોડીને પૂર્વભુક્ત રાશિએ આવી જાય અને માર્ગીગ્રહ તે દુષ્ટ સ્થાન ઉપર આવીને જન્મનક્ષત્રને પીડા કરે, તથા જેનું જન્મનક્ષત્ર હોરા, ઉલ્કા (જેને તારો તુટયો કહે છે તે) અને વિજળી એનાથી હત હોય, તેમજ ઘર, સ્ત્રી, શય્યા, આસન, સવારી, વાહન, મણી, રત્ન અને સરસામાન વિગેરેમાં દુષ્ટ લક્ષણ હોય તો તેને લીધે અરિષ્ટની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૯૭

चिकित्स्यमानः सम्यक्च विकारो योऽभिवर्द्धते ॥
प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्गतायुषः ॥
निवर्त्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः
न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥ ९८ ॥

જે રોગીની ઉત્તમ પ્રકારની ચિકિત્સા કરેલી છતાં પણ રોગમા વધારો થાય અને જેનું બળ તથા માંસ ક્ષીણ થઈ જાય, તેને ગતાયુ સમજવો, જે રોગીનો રોગ મોટો છતાં એકદમ જતો રહે અને જે ભોજન કરે તેનાથી તેના દેહમાં કાંઇ (પુષ્ટાઇ ક્ષુધા શાંતિ આદિ) ફળ જોવામાં ન આવે તો એ રોગી જરૂર મરવાનો. ૯૮

ज्ञानसंबोधनार्थंतुलिङ्गैर्मरणपूर्वकैः ॥
पुष्पितानुपदेक्ष्यामानोनरान्बहुविधान्बहून् ॥
नानापुष्पोपमोगंधोयस्यवातिदिवानिशम् ॥
पुष्पितस्यवनस्येवनानाद्रुमलतावतः ॥
तमाहुः पुष्पितंधीरानरंमरणलक्षणैः ॥
स वै संवन्सदाद्देहं जहातीतिविनिश्चयः ॥ ९९ ॥

મરણનાં લક્ષણો સાથે કાલજ્ઞાન જાણવા સારૂ અનેક પ્રકારનાં પુષ્પિત માણસોના ઘણા દાખલા કહું છું; વનમાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ–લતા ફુલી રહ્યા પ્રમાણે જેના શરીરમાં દિવસમાં તથા રાત્રે ફુલની માફક સુગંધ આવે, તેવા રોગીને વૈદ્ય લોકો પુષ્પિત કહે છે. તે એક વર્ષમાં નિશ્ચયથી મરણને પ્રાપ્ત થાય. ૯૯.

एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्यगंधःसमोभयेत् ॥
इष्टैर्वायदिवानिष्टैःसचपुष्पितउच्यते ॥
तद्यथाचन्दनंकुष्ठंतरागुरुणीमधु ॥
माल्यमूत्रपुरीषेवामृतानिकुणपानिवा ॥
येचान्येविविधात्मानोगंधाविविधयोनयः ॥
तेऽप्यनेनानुमानेनविज्ञेयाविकृतिंगते ॥ १०० ॥

તેજ પ્રમાણે શરીરમાં એકેક ફુલની જુદીજુદી સુગંધ અથવા દુર્ગંધ આવે તો તેવા રોગીને પુષ્પિત કહે છે. ચંદન કૂઠ, તગર, અગરૂ, મધુ, માલા, મૂત્ર, મલ, મડદું એના જેવી દુર્ગંધ આવે, તથા બીજી અનેક પ્રકારની દુર્ગંધ રોગીને આવતી હોય તો તે પણ તેના અનુમાન ઉપરથી અરિષ્ટવાળી સમજવી જોઇએ. ૧૦૦.

इदंचाप्यतिदेशार्थलक्षणंगंधसंश्रयम् ॥
वक्ष्यामोयदभिज्ञाय भिषक् मरणमादिशेत् ॥ १०१ ॥

તેજ પ્રમાણે વૈદ્યને જાણવાને માટે ગંધ સંશ્રિત લક્ષણો કહું છું; લક્ષણોને જાણીને વૈદ્ય રોગીનો મરણ કાળ કહી શકે. ૧૦૧.

वियोनिविज्वरोयस्य गन्धोगात्रेषुदृश्यते ॥
इष्टोवायदिवानिष्टोनसजीवतितांसमाम् ॥
एतादृगंधविज्ञानंरसज्ञानपतः परम् ॥ १०२ ॥

જે માણુસના દેહમાં પશુ પક્ષી જેવી અને જુદા જુદા પ્રકારના રોગોની માફક ગંધ આવે, વખતે તે સારી હોય તોપણ, તે આદમી એક વર્ષ નહી જીવે. અમોએ આ ગંધ વિજ્ઞાન કહ્યું. હવે રસજ્ઞાન કહીએ છિએ. ૧૦૨.

आतुरेषुशरीरेषुत्रक्ष्यामोविधिपूर्वकम् ॥
योरसःप्रकृतिस्थानांनराणांदेहसंभवः ॥
सएषांचरमेकालेविकारान्भजतेद्वयान ॥
कश्चिदेवास्यवैरस्यमत्यर्थमुपपद्यते ॥
स्वादुत्वथपरंचापिविपुलंभजतेरसः ॥
तमनेनानुमानेनविद्याद्विकृतिमागतम् ॥ १०३ ॥

હવે રોગીના શરીરનું રસજ્ઞાન વિધિપૂર્વક કહીશું. તંદુરસ્ત પુરૂષના દેહમાં રસ જે સ્વસ્થ અવસ્થામાં હોય છે તે પણ મરણની વખતે બે પ્રકારની ભાવના થઈ જાય છે. કોઇના તો મુખમાં વિરસતા થઇ જાય છે, ત્યારે વૈદ્યે જાણવું કે વિકૃતિ આવી પહોંચી છે. ૧૦૩.

मनुष्योहिमनुष्यस्यकथंरसमवाप्नुयात् ॥
मक्षिकाश्चैवयक्षाश्चदंशाश्चमशकैःसहः ॥

विरसादपसर्पतिजन्तोः कायान्मुमूर्षतः ॥
अत्यर्थरसकंकायंकालपक्वस्यमक्षिकाः ॥
अपिस्नातानुलिप्तस्यभृशमायांतिसवंशः ॥
यान्येतानिमयोक्तानिलिंगानिरसगंधयोः ॥
पुष्पितस्यनरस्यैतैः फलंमरणमादिशेत् ॥ १०४ ॥

કદાચિત્ કોઈ સવાલ કરશે કે માણસના દેહના રસ કેવી રીતે જાણી શકાય છે? તે માટે ધન્વંતરી કહે છે કે, જે વખત એ માણસ મરણોન્મુખ થાય છે ત્યારે તેનું શરીર વિરસ થઇ જાય છે તેથી તેની ગંધના પ્રભાવથી માખીઓ, યક્ષ, મચ્છર, ડાંસ આદિ તેના ઉપર બહુ આવીને બેસે છે, અને કાળે કરીને એનો દેહ જ્યારે અત્યંત પક્વ થઇ જાય છે ત્યારે તે પ્રાણી ન્હાઇ રહ્યા પછી અને ચંદન વિગેરે લગાડયું છતાં માખીઓ જતી રહેતી નથી. તે વખત વૈદ્યે સમજવું કે એ માણસના દેહનો રસ પલટી ગયો છે. આ અમે પુષ્પિત માણસની ગંધ અને રસનાં લક્ષણ કહ્યાં એથી કરીને વૈદ્ય રોગીનું મૃત્યુ કહી શકશે. ૧૦૪

दतपंक्त्युत्तरे न्यस्तं न विशेदंगुलित्रयम् ॥
स याति सप्तरात्रेण निश्चितं यमसादनम् ॥ १०५ ॥

જેના બે જડબાની અંદર ત્રણ આંગળીઓ ઘાલતાં નહીં જાય તે સાત દિવસમાં મરશે. ૧૦૫

छाया विधोर्न ध्रुवमृक्षमालोकयेद्यो न च मातृचक्रम् ॥
खंडं पदं यस्य च कर्दमादौ कफश्च्युतो मज्जति चाम्बुचुम्बी ॥

જે માણસ ચંદ્રમાના કલંકને, ધ્રુવને, નક્ષત્રોને અને માતૃમંડલને ન દેખે, તથા કીચડ વિગેરેમાં પગ મુકવાથી

અડધા પગનું ચિન્હ દેખે, અને જળમાં કફ નાખવાથી તે જળને લઇને નીચે બેસી જાય, તો તે અરિષ્ટ સમજવાં જોઈએ. ૧૦૬

उरः पुरः शुष्यती यस्य चार्द्रं न मांति तिस्त्रोऽङ्गुलयश्च वक्रे स्नातस्य मूर्ध्न्यपि धूमवल्ली निलीयते रिक्तमुखः खगो वा ॥

જેનો દેહ ચંદન વિગેરેથી લીલો થઇને પ્રથમ છાતી સુકે, જેના મુખમાં ત્રણ આંગળીઓ નહીં માય અને જળમાં સ્નાન કર્યા પછી મસ્તકમાં ધુમારો ઉઠયા જેવું જણાય, તેમજ જેના માથા ઉપર (ફળ ધાન્યઆદિ જેના મુખમાં નથી એવા) પક્ષી આવીને બેસે, તો તે અરિષ્ટ છે એમ જાણવું. ૧૦૭

नाकीर्णकर्णःश्रृणुयाच्च घोषं नो वासुभुक्तोऽपि धृतिं न धत्ते ॥ निःश्रीरकस्मात्सुतरां च सुश्रीः कृशः स्थवीयानपि योप्यकस्मात् ॥ १०८ ॥

જે માણુસ આંગળીઓથી કાનને બંધ કર્યા પછી કાનની અંદરનો અવાજ ન સાંભળે, અને જે બહુ જમ્યો છતાં પણ તૃપ્ત નહીં થાય, તથા અશોભિત છતાં એકદમ શોભાવાન થઇ જાય અથવા શોભાવાન છતાં અશોભિત થઇ જાય, તેમજ જે કૃશ છતાં જાડો થઈ જાય અગર જાડો છતાં એકદમ પાતળો થઇ જાય, તો તે અરિષ્ટ છે એમ જાણવું. ૧૦૮

अतीव तुच्छं बहुचाल्पहेतोरतीतसात्म्यः सदसत्प्रवृत्तौ ॥ अप्यंगुलिक्रांतविलोचनांतो न मेचकं चान्द्रकमीक्षतं यः ॥१०९॥

માણુસ જો જ્વર આદિ રોગ વગર અત્યંત થોડો

ખોરાક લેવા માંડે અને ભસ્મ આદિ રોગ વગર બહુ ભોજન કરવા માંડે તથા ઉત્તમ અથવા દુષ્ટ વિષયમાં સ્વાત્મ્ય છોડી દે (અર્થાત્ જે ઉત્તમ કામ કરવાવાળો હોય તે નઠારૂં કામ કરવા માંડે) તેમજ આંખો ઢાંકયા પછી મોર પીછાં જેમ તિલમિલ હમેશા જોવામાં આવવાના તેને ન દેખે તો તે અરિષ્ટ જાણવું. ૧૦૯

मध्येललाटं मणिबंधधारी न चाल्पिकां पश्यति कलावीम् ॥ अहेतुकं यः शवगन्धिगात्रः सर्वत मंतितमूर्धजो वा ११०

જે માણુસ લલાટ ઉપર મણિબંધ મુકયા પછી કલાઇને થોડી પણ ન જુવે અને વગર કારણે જેના શરીરમાં મડદાની ગંધ આવે, તથા જેના માથાના બધા વાળ ચોટલાની માફક ગુંથઇ જાય, તેને તે અરિષ્ટ છે એમ જાણવું. ૧૧૦

अपिक्षरद्रोमनखःशरीरात्सद्यःस्रवद्वायविलोचनोवा ॥
निरीक्षते सत्त्वममानुषं वा विस्रस्तनासनयनश्रुत्तिर्वा ॥

જેના શરીરના રોમાંચ અને વાળ એની મેળે ઉખડીને પડવા માંડે તથા જેની ડાબી આંખથી આંસૂ વહેવા માંડે, તેમ જે ભૂલ, પતિ આદિ પ્રાણીઓને દેખતો જાય, તેમજ જેનું નાક કાન અને નેત્ર ઢીલા પડી જાય, તે તેને અરિષ્ટ છે એમ સમજવું. ૧૧૧

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमाम्बुदा यथा ॥
ख्यापयंति भविष्यत्वं तथारिष्टानि पंचताम् ॥ ११२ ॥

જેવી રીતે ફુલ ધુમાડો અને વાદળું એ ફળ અગ્નિ અને ભવિષ્યને પ્રકટ કરે છે, તે પ્રમાણે અરિષ્ટ મરણને સૂચિત કરે છે અર્થાત્ ફુલથી ફળનું, ધુમાડાથી અગ્નિનું

તેમ વાદળથી પાણી વગર ભવિષ્ય સૂચવઇ જાય છે તે પ્રકારે અરિષ્ટદ્વારા મરણનો બોધ થઈ જાય છે. અરિષ્ટ બે પ્રકારનાં થાય છે. એક નિયમ (નિશ્ચિત) અને બીજો અનિયત (અનિશ્ચિત) છે. ૧૧૨

तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादाद्वा तथैवाशुव्यतिक्रमात् ॥
गृह्यन्ते नोद्धतान्यज्ञैर्मुमूर्षोर्नत्वसम्भवात् ॥ ११३ ॥

એ પ્રકટ થએલા અત્યંત સૂક્ષ્મ અને તરત નષ્ટ થઇ જનાર અનિષ્ટો મરણ વશ થએલો મૂઢ આદમી જાણી શકતો નથી, કારણ કે તે અરિષ્ટ પરમાણુની માફક બહુજ સૂક્ષ્મ હોય છે. રોગી બેભાન જેવો થાય છે તેથી અને જે વખત અરિષ્ટ થાય તેજ વખતે તે મરી જાય તો, એવા બધાં કારણોને લીધે મૂર્ખ લોકો અરિષ્ટને જાણી શકતા નથી. પરંતુ એમ નથી કે રોગીને તેવાં અરિષ્ટ થતાં જ નથી તે કારણથી તે નથી જાણતા. ૧૧૩

नक्षत्रपीडा बहुधा यथा कालद्विपच्यते ॥
तथैवारिष्टपाकं च वते बहुधा जना ॥ ११४ ॥

હવે એ અરીષ્ટ પીડા પચીસ વર્ષાદિમાં કેમ થાય છે તે બાબત કહિએ છિએ; જે રીતે નક્ષત્ર જનિત પીડા પ્રાય: કાળાંતરમાં પચે છે તેજ પ્રમાણે અરિષ્ટફળ વિષ ઘણા માણસો કહે છે. ૧૧૪

असिद्धिमाप्नुयाल्लोके पतिकुर्वन्गतायुषः ॥
अतोरिष्टानि यत्नेन लक्षयेत्कुशलो भिषक् ॥ ११५ ॥

જે વૈદ્ય ગતાયું (મરણોન્મુખ) આદમીની ચિકિત્સા કરે છે તે આ લોકમાં ચિકિત્સા ફળ: ધન, યશ વિગેરેની સિદ્ધિને નથી પામતો, માટે કુશળ વૈદ્યે યત્નપૂર્વક અરિષ્ટની પરીક્ષા કરવી. ૧૧૫

ध्रुवं तु मरणं रिष्टे ब्राह्मणं स्तत्किलामलैः ॥
रसयानतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते ॥ ११६ ॥

હવે દોષજ અરિષ્ટોથી મરણના નિશ્ચય બાબત કહું છું; અરિષ્ટ થવાને લીધે પ્રાણીનું મરણ અવશ્ય થાય છે, તે મરણવાળાં અરિષ્ટનું નિરાકરણ રાગાદિ દોષરહિત થઇને બ્રાહ્મણોની સેવા, રસાયનવાળી ઔષધીઓનું સેવન, તપશ્ચરણ અને ગાયત્રાદિ મંત્રોના જપ કરવાથી થાય છે. તેઓ કેવળ અનિશ્ચિત અરિષ્ટ દૂર કરવાના ઉપાય છે. અને નિશ્ચિત અરિષ્ટ છે. તે દાન પુણ્ય આદિ કોઇ પણ ઉપાયથી દૂર થતાં નથી. ૧૧૬

॥ अथ छाया पुरुपलक्षणम् ॥

अथातः संमवक्ष्यामि छायापुरुपलक्षणम् ॥
येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥ ११७ ॥

હવે અમે છાયા પુરૂષનાં લક્ષણ કહિએ છીએ, જે લક્ષણ જાણવાથી પ્રાણી ત્રિકાલજ્ઞ (ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનને જાણવાવાળો) થાય છે. ૧૧૭

कालो दूरस्थितस्यापि येनोपायेन लक्ष्यते ॥
तं वक्ष्यामि समासेन यथोक्तं शंभुना पुरा ॥ ११८ ॥

દૂરસ્થ કાળ પણ જે ઉપાયથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે પૂર્વે શિવજીએ કહ્યા મુજબ હું સંક્ષેપથી કહું છું.

एकांते विजने गत्वा कृत्वादित्यं च पृष्ठतः ॥
निरीक्षेत निजां छायां कंठदेशे समाहितः ॥ ११९ ॥

કાળજ્ઞાનનું સાધન કરવાવાળા આદમીએ નિર્જન એકાંત વનમાં જઇને સમાન ભૂમિ ઉપર ઉભા રહી સૂર્યને પછવાડે મુકી સીધા ઉભા રહેવું, પછી પોતાની છાયાના કંઠ દેશમાં જોતા રહી સાવચેતીથી પરીક્ષા કરવી. ૧૧૯

ततश्चाशाशमीक्षेत ततः पश्यति शंकरम्। ॐ ह्रींपरब्रह्मणे नमः इति मंत्रम् अष्टोत्तरशतवारं जपेत् ॥ १२० ॥

બરાબર બે ઘડી સુધી છાયા તરફ જોયા કરવું. પછી તે છાયા ઉપરથી નજર કાઢી લઈ આકાશ તરફ જોવું. એટલે સાક્ષાત શ્રી શિવજીના દર્શન થશે. જે વખત છાયાને જોવા સારૂ ઉભો રહે તે વખત એકસો આઠ વાર આ મંત્રનો જપ કરવો. "ૐ" હ્રીં પરબ્રહ્મણે નમઃ" ૧૨૦

शुद्धस्फटिकसंकाशं नानारूपधरं हरम् ॥
षण्मासाभ्यासयोगेन भूचराणां पतिर्भवेत् ॥ १२१ ॥

આ પ્રમાણે કરવાથી શુદ્ધ સ્ફટિક મણિના સમાન અનેક રૂપ ધારણ કર્તા શિવને જુવે. એ પ્રમાણે છ મહિના કરવાથી સંપૂર્ણ પ્રાણી માત્રનો અધિપતિ થશે. ૧૨૧

वर्षद्वयेन हे नाथ कर्त्ता हर्त्ता स्वयं प्रभुः ॥
त्रिकालज्ञत्वमाप्नोति परमानंदमेव च ॥ १२२ ॥

બે વરસ સુધી એ ક્રિયાનું સાધન કરવાથી પોતે કર્તા હર્તા અને ત્રણે કાળને જાણવાવાળો તથા પરમાનંદ યુક્ત થશે. ૧૨૨

सतताभ्यासयोगेन नास्ति किंचन दुर्लभम् ॥१२३॥

એ પ્રમાણે બરોબર હંમેશ: સાધન કરતો રહેનો આ સંસારમાં એવી કોઇ વસ્તુ નથી કે જે તે સાધકને પ્રાપ્ત નહિ થાય. ૧૨૩

तद्रूपंकृष्णवर्णंयः पश्यंतिव्योम्निनिर्मले ॥
षण्मासान्मृत्युमाप्नोतिसयोगीनात्रसंशयः ॥ १२४ ॥

કદી એ રોગી આકાશમાં તે છાયા પુરુષનો રંગ કાળો જુવે તો છ માસમાં નિ:સંદેહ મૃત્યુને શરણ થાય.

पीतेव्याधिभयंरक्ते नीलेहत्यांविनिर्दिशेत् ॥
नानावर्णस्वरूपोस्मिन्नुद्वेगोजायतेमहान् ॥ १२५ ॥

જો પીળો રંગ જુવે તો તેને રોગ થાય, લાલ જુવે તો ભય થાય, નીલ વર્ણની છાયા જુવે તો હત્યા આવે, અનેક પ્રકારના રંગવાળી છાયા જુવે તો તેના ચિત્તમાં ઘોર ઉદ્વેગ થાય. ૧૨૫

देगुल्फेचजठरे विनष्टेमृत्युमादिशेत् ॥
वर्षवर्षेणवर्षेण क्रमाद्वर्षद्वयेनच ॥ १२६ ॥

છાયા પુરૂષના પગ, કટિ અને પેટ ન જોયાથી ક્રમપૂર્વક છ મહિના, એક વરસ અને બે વરસમાં મૃત્યુ થશે, (અર્થાત્ પગ ન જોયાથી છ માસમાં, કટિ ન જોયાથી એક વરસમાં અને પેટ ન જોયાથી બે વરસમાં મરશે.)

विनष्टेदक्षिणेबाहौस्वबंधुर्म्रियते ध्रुवम् ॥
वामे बाहौ तथा भार्या विनश्यतिनसंशयः ॥ १२७ ॥

છાયા પુરૂષનો જમણો હાથ ન જોયાથી આપનો ભાઇ મરે અને ડાબો ન જોયાથી આપની સ્ત્રી મરે એમાં સંદેહ નથી.

सरोदक्षिणबाह्वोस्तुविनशोमृत्युमादिशेत् ॥
अशिरामासिमरणंविनाजंघे दिनेन वा ॥
अष्टभिःकंधरानाशे छायालुप्तेच तत्क्षणात् ॥ १२८ ॥

છાયા પુરૂષનું માથુ અને જમણો હાથ ન જોયાથી મૃત્યુ થશે, શિર વિનાનું શરીર જુવે તો એક મહિનામાં મરે, માન ન દેખે તો આઠ દિવસમાં અને બધી છાયાને ન જુવે તો તત્કાળ મૃત્યુ થશે. પરન્તુ આ જ્ઞાન કેવળ તેવા યોગીઓ માટે છે, બીજાને વાસ્તે નથી. ૧૨૮